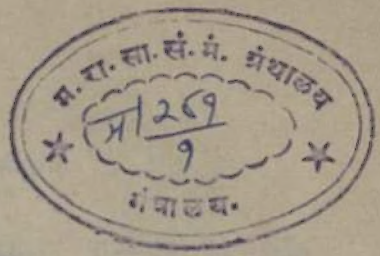

गानहिरा

सौ. शैलजा पंडित
अरुण हळवे

महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ, मुंबई
आणि मानसन्मान प्रकाशन पुणे

गानहिरा

सौ. शैलजा पंडित
अरुण हळवे

महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ, मुंबई
आणि मानसन्मान प्रकाशन पुणे

आधुनिक महाराष्ट्राचे शिल्पकार

१० वे प्रकाशन

॥ पाचवा मानसन्मान ॥

सूत्रधार

चंद्रशेखर कुलकर्णी

गानहिरा

लेखक : सौ. शैलजा पंडित/अरुण हळधे

वेष्टनावरील कविता

जगादीश खेबुडकर

मुखपृष्ठ व ठसे

आईज अँडव्हर्टायसिंग

डेक्कन जिमखाना, पुणे ४११००४

प्रथमावृत्ती मे १९८५

© सर्व हक्क सुरक्षित

प्रकाशक

सूर्यकांत देशमुख

सचिव

महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ

मंत्रालय, मुंबई ४०००३२

आणि

रवींद्र कुलकर्णी

मानसन्मान प्रकाशन

४/४० 'चंद्रप्रकाश'

कर्वे रोड, पुणे ४११००४

मुद्रक

आनंद लाटकर

कल्पना मुद्रणालय

४६१/४, टिळक रोड, पुणे ३०

किंमत २२ रुपये

‘आधुनिक महाराष्ट्राचे शिल्पकार’ मालेसंबंधी दोन शब्द

इसवीसन १९६० मध्ये महाराष्ट्र राज्याची स्थापना झाली. या राज्यात चार घटक होते. इसवीसन १८१८ मध्ये पेशवाईचा अस्त झाला, आणि १९४७ मध्ये इंग्रज हिंदुस्थानातून गेले. नागपूरकर भोसल्यांचे राज्य १८५४-५५ ला इंग्रजांच्या पूर्णपणे ताब्यात आले. वऱ्हाड हा आधीचा निजामाचा मुलूख तो इंग्रजांच्या ताब्यात १९०२ मध्ये आला. मराठवाडा तर भारतातून इंग्रज गेल्यावर पोलीस कारवाईनंतर. या चार घटकांपैकी नागपूर आणि वऱ्हाड हे दोन घटक मध्य-प्रदेशात आणि मराठवाडा हिंदरावाद संस्थानात. १९६० मध्ये हे सर्व घटक एकत्र आले आणि त्यांचे महाराष्ट्र राज्य बनले.

आधुनिक महाराष्ट्राच्या पुनर्जागरणाचे व उभारणीचे प्रयत्न १८१८ नंतर ताबडतोब सुरू झाले. पश्चिम महाराष्ट्रात या जागरणाची सुरुवात झाली, त्याचे लोण हळूहळू इतरत्र पसरले. महाराष्ट्रात राजकीय, सामाजिक, सांस्कृतिक, अशा सर्व क्षेत्रांत महनीय कामगिरी करणारे धुरीण झाले. न्यायमूर्ती रानडे, लोकमान्य टिळक, महात्मा ज्योतिबा फुले, राजर्षी शाहू महाराज, महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे, गोपाळ कृष्ण गोखले, प्रिन्सिपॉल गोपाळ गणेश आगरकर, महर्षी आण्णासाहेब कर्वे, बाबासाहेब आंबेडकर यांच्यासारखे राजकीय व सामाजिक नेते; श्री. विष्णुबुवा ब्रह्मचारी, श्री. राजारामशास्त्री भागवत, पंडिता रमाबाई यांच्यासारखे विचारवंत; विष्णुशास्त्री चिपळूणकर, श्री. हरी नारायण आपटे, केशवसुत, रेव्ह. नारायण वामन टिळक यांच्यासारखे साहित्यिक; श्री. विष्णुदास भावे, श्री. आण्णासाहेब फिलौस्कर, श्री. गोविंद वट्टाल देवल, श्री. कृष्णाजी प्रभाकर खाडिलकर यांच्यासारखे नाटककार; खाँसाहेब अब्दुल करीम खाँ, पं. विष्णु दिगंबर पलुसकर, पं. विष्णू नारायण भातखंडे, पं. भास्करबुवा वखले यांच्यासारखे संगीत-तज्ज्ञ; श्री. केरूनाना लठ्ठे, लोकमान्य टिळक, श्री. दीक्षित, डॉ. केशव लक्ष्मण दप्तरी यांच्यासारखे गणिती; श्री. भाऊराव कोल्हटकर, श्री. बालगंधर्व, श्री. केशवराव भोसले, श्री. गणपतराव जोशी, श्री. गणपतराव बोडस, मा. दीनानाथ मंगेशकर, श्री. चिंतामणराव कोल्हटकर, श्री. केशवराव दाते यांच्यासारखे अभिनेते; श्री. करमरकर, श्री. र. कृ. फडके, श्री. बाबूराव पेंडर, श्री. सातवळेकर, श्री. घुरंघर, श्री. अलमेलकर यांच्यासारखे शिल्पकार व चित्रकार; श्री. दादा-साहेब फाळके, श्री. भालजी पेंढारकर, श्री. व्ही. शांताराम यांच्यासारखे चित्रपट-निर्माते, यांनी महाराष्ट्राच्या वातावरणात चैतन्य निर्माण केले.

महाराष्ट्राच्या शिल्पकारांची ही न संपणारी यादी आहे. “आधुनिक महाराष्ट्राचे शिल्पकार” असे सतत जन्माला येणारे आहेत, त्यामुळे महाराष्ट्राची संस्कृती प्रतिपंचंद्रलेखेव विकसित होत जाणार आहे.

या सर्व शिल्पकारांची ओळख आजच्या पिढीस व्हावयास पाहिजे. हे सर्वच काम अंगावर घेणे सोपे नाही, तरीही यांपैकी काहींची ओळख करून दिल्यास या कार्याचा शुभारंभ तरी व्हावा. महाराष्ट्र शासनाने आधुनिक महाराष्ट्राच्या शिल्पकारांची ओळख करून देण्याची एक योजना आखली आणि ती साहित्य संस्कृती मंडळाच्या हवाली केली, त्यातून कमीत कमी शंभर तरी चरित्रे पुढील पाच सात वर्षांत प्रकाशित व्हावी अशी अपेक्षा आहे.

“गान्हिरा” हिरावाई वडोदेकरांविषयीचे प्रस्तुत परिचयवजा पुस्तक हे यापैकीच एक. खरं म्हणजे हिरावाईचे व्यक्तिमत्त्व डोळ्यांसमोर उभे करणाऱ्या ह्या आठवणी आहेत. सौ. शैलजा पंडित व श्री. अरुण इळवे यांनी गोळा केलेल्या या आठवणींविरोवरच हिरावाईच्या चीन-दौऱ्याची रोजनिशी, अनेक छायाचित्रे त्यांचे अल्पसे जीवनचरित्र, त्यांनी गाइलेल्या काही लोकप्रिय गाण्यांचे स्वरलेखन, त्यांच्या प्रारंभिक जलशांच्या जाहिराती या सर्व गोष्टींमुळे हिरावाईच्या कर्तृत्वाचा काळ आपल्या डोळ्यांसमोर उभा राहू शकतो. अशा रीतीने हे पुस्तक रोचक शाले आहे.

या पुस्तकाचे समग्र संपादन श्री. मा. कृ. पारधी यांनी साक्षेपाने केले आहे, त्याबद्दल आम्ही त्यांचे आभारी आहोत. आमच्या या योजनेत सहभागी झाल्याबद्दल “मानसन्मान प्रकाशन”चे श्री. रवींद्र कुलकर्णी यांनाही धन्यवाद. असेच सहकार्य महाराष्ट्रातील इतर प्रकाशकांनी दिल्यास ही योजना लवकर फळद्रूप होऊ शकेल.

प्रस्तुत “गान्हिरा” हे पुस्तक “आधुनिक महाराष्ट्राचे शिल्पकार” या मालेतील दहावे पुष्प म्हणून प्रकाशित होत आहे. लवकरच मागील नऊ व पुढील काही पुष्पे प्रकाशित होतील अशी आशा करू या. ही पुष्पे प्रकाशित करताना कालानुक्रम पाळणे आम्हाला अभिप्रेत नाही. पुस्तके जसजशी तयार होत जातील तसतशी ती प्रसिद्ध करण्याचा मंडळ प्रयत्न करील.

मंत्रालय, मुंबई

४०००३२

२५ मे १९८५

डॉ. सुरेंद्र चारलिंगे

अध्यक्ष

महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ.

निवेदन

हे हिरावाईने चरित्र नव्हे. हिरावाई मला जशा दिसल्या व समजल्या ते माझ्या मोडक्या तोडक्या भाषेत सांगण्याचा हा प्रयत्न आहे. हिरावाईच्या भोवतालची आजवरची परिस्थिती, त्यांचे संगीतक्षेत्रातील कर्तृत्व व त्यांचा स्वभाव यांची दोबळ करपना यावी एवढाच हे सांगण्यामागे माफक हेतू आहे.

सांगण्याचा भर हिरावाईविषयीच्या आठवणींवर आहे. ह्या आठवणी माझ्या स्वतःच्या नव्हेत किंवा दुसऱ्या कोणाकडून ऐकलेल्या नव्हेत. हिरावाईंनी स्वतःच सांगितलेल्या आहेत. संकलन फक्त माझे.

वाईंनी ज्या शब्दांत ह्या आठवणी सांगितल्या ते शब्द तेव्हाच हवेत बिलून गेले त्यांच्या आशयाशी मात्र प्रामाणिक राहण्याचा मी माझ्या आठवणीने प्रयत्न केला आहे.

ह्या आठवणी योजनापूर्वक गोळा केलेल्या नाहीत. त्यासाठी वाईची मुलाखत किंवा खास बैठकी, असा प्रकार केला नाही. सहजगत्या बोलण्याच्या ओघात वाईंनी वेळोवेळी जे सांगितले त्यांतून या आठवणींना आकार आला. त्यांना काही सूत्र नव्हते. सूत्रात गोवण्याची खटपट माझी. वाई या गोष्टी आमच्याजवळ बोलल्या त्या अलीकडच्या पाच-दहा वर्षांत. म्हणजे वाईंच्या सर्व शक्ती क्षीण झाल्या असताना ज्या काळाविषयी त्या बोलल्या तो काळ फार दूर गेला असताना त्या आठवणी त्यांच्याही मनात आता धूसर झाल्या असतील; त्यात तेव्हा गुंतलेल्या भावना आता बोथट झाल्या असतील. म्हणूनच ह्या आठवणींत एक निर्विकार तटस्थपणा आला आहे. [त्या कोणाला नीरस वाटल्या तर नवल नाही.]
कालाय तस्मै नमः ।

तेव्हाचे आता आठवताना वाईनी तपशिलात काही चूकभूल केली असणे शक्य आहे. त्यात त्यांचे काही पूर्वग्रह, किंवा गैरसमजही असू शकतील. त्यांतील सत्यासत्य मी पडताळले नाही. मला त्याची गरजही वाटत नाही. ती ती घटना वाईना स्वतःला कशी दिसते व त्यांतून वाईचे रूप कसे उमटते हे महत्त्वाचे.

ह्या आठवणींमधून फक्त वाईच दिसतात असे नाही. काही आठवणी तर वाईपेक्षा त्या घटनेतील अन्य व्यक्ती किंवा प्रसंगच अधिक उठून दिसतात. त्या काळातील सामाजिक वातावरण व मानवी स्वभावाचे नमुने म्हणून त्यांना महत्त्व आहे. शिवाय वाईच्या चरित्राची ती पार्श्वभूमी आहे. वाईना तो प्रसंग कसा भावला हेही कळते.

हा माझा लेखन-प्रपंच म्हणजे हिरावाईच्या भोवती आरती ओवाळणे झाले, असे कोणी म्हणाले. विचार करता मलाही वाटते की ते खरे आहे. पण हीच माझी शक्ती व हीच माझी गर्यादा. वाईच्या सहवासात आल्यापासून गेली दहा-पंधरा वर्षे त्या मला जशा दिसत आल्या त्यातून त्यांच्याविषयी फक्त आदर व ममत्व मनात भरत गेले. त्यांच्या कर्तृत्वाने व सौजन्याने मी भारून गेले. एक कर्मयोगी महिला, आदर्श गृहिणी, व वत्सल गुरू यातून वेगळे त्यांचे रूप मला दिसले नाही; यातून वेगळा भाव माझ्या मनात जागला नाही. मग त्यांची आरती गाण्याखेरीज मी दुसरे काय करू शकणार ?

वाईनी आम्हा शिष्यिणींना खूप दिले. नुसते गाणे शिकवले नाही. स्वयंपाकपाणीही शिकवले. चारचौघांत वागायची रीत शिकवली. अडी-अडचणीत धीर दिला. आईची माया दिली. म्हणून भरल्या मनाने, कृतज्ञ भावनेने त्यांच्या मोटेपणाचा डंका पिटावेसे वाटते. त्यांचे उतराई होण्याचा हा एक सोपा उपाय मला सापडला.

ज्यांना हिरावाईच्या चरित्राचे चिकित्सक विवेचन हवे आहे त्यांचे समाधान मी करू शकत नाही. (त्यांच्या माहितीसाठी हिरावाईचा अल्प परिचय तेवढा शेवटी परिशिष्टात दिला आहे.) परंतु असे विवेचक चरित्र लिहिणाऱ्याला उपयोगी पडेल अशी बरीच नवीन सामग्री या माझ्या हिरा-गुण-गानात मिळू शकेल. तेवढ्यावर मला समाधान आहे.

सौ. शैलजा पंडित

आभारी आहे !

गान्हिरा हिरावाई बडोदेकर
म्हणजे मराठी मुलखाचं शालीन गाणं,
देशाचं गाणं.

लेखकद्वयानी गोळा केलेल्या आठवणींचा हा खजिना आपल्यासाठी खुला केला आहे.

ह्या आठवणींच्या बरोबरच हिरावाईच्या चीन-दौऱ्याची रोजनिशी, त्यांच्या काही लोकप्रिय गाण्यांचे स्वरलेखन, साठवणीतील दुर्मीळ छायाचित्रं, तसंच त्यांच्या जलशांच्या निवडक जाहिराती हा भागही महत्त्वाचा. त्यांचीही जरूरी आहे. ही माहिती गोळा करित असताना अनेकांची मदत झाली. त्यामध्ये बडोदेकर कुटुंबीय, उपाताई मुजुमदार आणि हिरावाईचा शिष्यवर्ग यांचा सहभाग मोलाचा. निवडक जाहिरातींसाठी शासकीय ग्रंथालय, पुणे यांचे सहकार्य. सर्वश्री वामनराव देशपांडे, जी. एन. जोशी, पंडित भीमसेन जोशी यांच्या उपयुक्त सूचना.

श्री. मा. कृ. पारधी यांचे डोळस संपादन, 'आईज ॲडव्हर्टायझिंग' पुणे यांनी केलेलं देखणं मुखपृष्ठ, कल्पना मुद्रणालयाचे श्री. आनंद लाटकर यांनी केलेली पुस्तकाची कल्पक सजावट, मुद्रणालयातील त्यांच्या सहकाऱ्यांनी अल्प वेळेत करून दिलेली मुक्क छपाई.

साहित्य संस्कृती मंडळाने 'आधुनिक महाराष्ट्राचे शिल्पकार' या योजनेखाली या पुस्तकांच्या प्रकाशनात केलेला सक्रिय सहभाग !
या सर्वांचा आभारी आहे.

स्वीट कुलकर्णी

॥ मानसन्मान प्रकाशन, पुणे ॥

‘संध्यादाया’

स्वरविलासाचा उंबरा

वाही मागचे अशी अवतात की त्यांच्या साक्षिण्यात आपला अहंकार लयाला जातो. 'स्व' राहून पडतो. वाही वस्तू आणि वास्तूही अशा अवतात की ज्यांचे वर्णन करताना शब्द अपुरे पडतात.

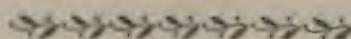
पुण्यात अशी एक वास्तू आहे की जिच्या अंगणात पांऊल ठेवताच उदात्ततेचा स्पर्श होतो. एखाद्या मंदिराच्या सामान्यात भद्राळू मनाला जी त्राणीष होते तीच अनुभूती या वास्तूत येते. एक मंद मुरोच आपल्याला कोठेतरी पलीकडे घेऊन जातो. आपल्या नित्य परिचराच्या वस्तुसिखतीला पाळांढून आपण कद्याचा तरी शीघ्र येऊ लागतो.

एका नवींदार मेहेरपीच्या खाली नित्य ताच्या घाटणान्या नाजूक वेळींच्या मखरात एक प्रतिमा विराजमान झालेली आपल्याला दिसते. ही प्रतिमा एका शक्तीची आहे. भेदेने नि सातल्याने या वास्तूत त्या शक्तीची पूजा बांधली जाते. तिच्यावर स्वरांचा अभिषेक होतो. तिच्याच पन्नाशी तिच्या उचासकाला जीवनाची लय गवसली आहे.

ही प्रतिमा आहे आशीर्वादमाठी हात उंचाकलेल्या भी साईबाबांची. शिराडीच्या मलेम स्वरुपातल्या अवधूताची.

याच 'स्वरविलास' वास्तूत भी साईबाबांची कृपादृष्टी लामजेच्या हिरावाई बडोदेकर राहतात. त्यांच्या साधनेचा विनम्र भाव येथे दिसावला आहे. या सयीचा तरमिसळ परिणाम या वास्तूला याच सजेच्या घांत नि शीतल अशा स्थायी भावात आहे.

या एका दाखनात कितीतरी वस्तू आहेत. छापबिंबे आहेत. ती हळूच खुणावतात आणि आपला परिचय करून देतात. किराणा पराण्याचे प्रकर्तक म. ली साहेब अब्दुल करीम ली पांची रंगीत तस्वीर आपडे लघ आकृष्ट करून घेते. हिरावाईच्या मातोभी

तारावाई यांचे छायाचित्रही येथे आहे. आणखी एक तैलचित्र आहे. कलामहर्षी बाबू-
राव पेंटर यांच्या गुणी कुंचल्यानून साकारलेले. हिरावाईचे चित्र. जणू साध्या पैघांतली
शारदा देवी.

येथे आणखीन किती म्हणून गोष्टी आहेत. सगळ्या विनम्रपणे आपापल्या ठिकाणी
हजेरी देत आहेत. त्या पाहताना आपले कुतूहल जागत होते. कुतूहल हिरावाईविषयीचे.
कुतूहल भारतीय संगीताला पडलेल्या एका स्वप्नाचे.

गुरु आपैसा भेटे

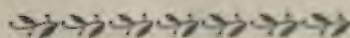
हिरावाईचे शिक्षण तारावाईच्या इच्छेप्रमाणे व्यवस्थित सुरू होते. त्यांची शिक्षणात
गतीही चांगली होती. पुण्याला हुजूरपागेत त्या शिकत होत्या. त्यांचे इंग्रजी तिसरी-
पर्यंत शिक्षण झाले. शिक्षणात गती असली तरी कथ पुस्तकांची संगती त्यांना नकोशी
वाटत होती. संगीत शिकण्यासाठी त्या आतुर होत्या. त्यातच त्यांचेकडे पैग्याच्या
भागावत ज्योतिष्यांनी मुचविल्यावरून तारावाईंनी संगीताच्या अभ्यासासाठी हिरावाईंना
परवानगी दिली. त्यांचे थोरले बंधू सुरेशबाबू माने यांचेजवळ त्या संगीत शिकू लागल्या.

त्या वेळी सुरेश बाबू होते तरी केवढे ? जेमतेम सोळा वर्षांचे. आणि शिष्या तीन
वर्षांनी धाकटी. सुरेश बाबूंची तयारी कौतुकास्पद होती. अब्दुल करीमखॉ यांच्याजवळ
त्यांनी ही कला आत्मसात केली होती.

ही गुरुशिष्यांची छोटी जोडी दृष्ट लागण्यासारखी होती. शिकविताना दुहानाचे
गुरु आणि शिकविणे संपले म्हणजे जीवाभावाचा भाऊ आणि इतरांच्या नकला
करताना खट्याळ सवंगाडी. ती दोघे गायक गायिकांच्या नकला करीत. कधी गाय्यांनी
नकल, तर कधी हावभावांची. हिरावाई दिसायला शांत असल्या तरी लहानपणी कमी
मिस्टिकल नव्हत्या.

नारायणराव बालगंभर्व हे दोघांचेही आदराचे स्थान. त्यांची मैफील ऐकून आस्वापर
सुरेशबाबू पेटी काढून बसत आणि मग दोघे मिळून त्यांना आठवतील त्या त्या जगा
गिरवीत बसत. कोणीही तान घेतली म्हणजे त्यांची चटकन् सरगम करायची ही सधन
त्यांना लहानपणीच जडली.

परवा सरगम संवंधी चर्चा करताना बाई मार्मिक बोलल्या. त्या म्हणाल्या,
“अलीकडे अनेक तरुण गायक सरगमचा अतिरेक करतात. असे वाटू लागते की ही
गायक मंडळी श्रोत्यांना रागाचं व्याकरण तर शिकवीत नाहीत ? सरगम करताना
श्रोत्यांची सांगीतिक लय तुटणार नाही ही काळजी गायकांनी घेतली पाहिजे.”

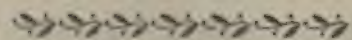
सुरेशबाबूशिवाय महंमद खीसाहेब यांचे जवळ हिराबाई गाणे शिकू लागल्या. हे महंमदखीं म्हणजे आपेवाले नम्रनखींसाहेब यांचे चिरंजीव. मोठ्या तयारीचे. पण त्यांचा योग नव्हता. गुरुशिष्येच्या अल्पशा कुरबुरी नंतर त्यांनी हिराबाईंची शिकवणी सोडून दिली.

यानंतर हिराबाईंनी मास्तरबुवा वसले यांचे जवळ शिकवे असे ताराबाईंना वाटू लागले. त्यांनी एकदा पेळ साधून मास्तरबुवा वसले आणि केदावराच भोसले यांना हिराबाईंचे गाणे ऐकवले. त्यांना हिराबाईंचा आवाज आवडला. पण त्यांनी गेडा बांधण्याची अट पातळी. त्या कालच्या संगीत क्षेत्रातील रिवाजाप्रमाणे त्यात काही चूक नव्हते. गेडाबंधन हा एक संस्कार आहे. तो घडणे शिष्याच्या दृष्टीने हितावह असते. पण त्या विधीला पैसा लागतो. तो त्या पेळी ताराबाईंजवळ नसल्याने तो योग हुकला.

महंमदखींनी शिकविले सोडले, तरी सुरेशबाबूंनी पाठ देणे सुरूच होते. नियतीचा योग येगळा होईना. अचकरच हिराबाईंना एका भेष्ट गुरूचा लाभ व्हायचा होता. हिराबाई आपल्या भाईडांसहित बडोद्याला आपल्या मामांकडे गेल्या असताना मामांनी त्यांना ईंदूरला होशिकोल्सब पाहायला पाठविले. तेथे हा योग जुळून आला.

अब्दुल बहीदखींसाहेब हे प्रख्यात गायक त्यांच सुमारास तेथे आलेले होते. त्यांचा आणि ताराबाईंच्या कुटुंबियांचा परिचय होता. त्यांना हिराबाईंचे गाणे ऐकविले गेले. ते प्रसन्न झाले. त्यांना जणू 'हिरा' सापडला. त्याला पैटू पाडण्याची कामगिरी करायला ते तयार झाले. ताराबाईंना तेच हवे होते. कारण असा थोर मर्चाई गुरू म्हणून लाभायला भाग्य लागते.

अब्दुल बहीदखींसाहेब परदाज संस्काराला वाढले होते. सुरेल सारंगिये ईंदूरखीं हे त्यांचे मामा. बहीदखींचे मुसवाणीचे पाठ त्यांचे जवळ झाल्याने सारंगीवादनाने गुण खींसाहेबांच्या गाण्यात उतरले होते. रत्नाचा क्रमाक्रमाने विस्तार करताना ते या तंत अंगाचा भरपूर प्रयोग करीत असत. एका स्वरावरून दुसऱ्या स्वरावर जाताना सारंगीप्रमाणे मीड घेणे हे त्यांचे खान वैशिष्ट्य. मीड व पसीट यांनी नटलेले त्यांचे गाणे मृदु, मुष्कस व शांतरसपूर्ण होते. किराणा धराण्याचे एक अवलंबिचे महंत पीनकार बंदेअलीखीं यांचे ईंदूरखीं हे शारिर्द होते. बंदेअलीखीं म्हणजे कलेचा चागर. अर्धकड विजांचा सज्जिंदार. ईंदूरखींकर त्यांचे निरतिशय प्रेम. त्यांनी आपल्या शिष्यासमोर खान्या विजांचे मांडार खुले केले होते. ईंदूरखींनी त्या सर्व चीजा संगत-वर एकत्रित केल्या होत्या. त्या डोलदार बांधणीच्या खुबसूत चीजा बहीदखींसाहेबांना

जशाच्या तशा मिळाल्या होत्या.

अब्दुल करीमखॉ हे अब्दुल वहीदखॉंचे दुसरे मामा. हा तर संगीतातील पूर्णचंद्र. त्याच्याकडे जाण्यावेण्यातून वहीदखॉंवर अभावितपणे त्यांचेही संस्कार पडले. संगीत क्षेत्रातील दुसरे एक नायक अल्लादियाखॉ हे हैदराखॉंचे परम स्नेही. त्यामुळे वहीदखॉंना त्यांचाही सहवास लाभला. शिवाय संगीतातील घराण्यांची वेगवेगळी नायक मंडळी वहीदखॉंनी जवळून पाहिली होती.

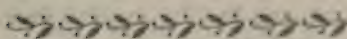
एखादा राम किमान तास दीड तास आळबिगे त्यांच्या हातचा मळ होता. आळापरी हे त्यांच्या गायकीचे प्रधान अंग. रागांतील एका एका स्वराळा प्राधान्य देऊन ते बद्धत करत असत. त्यांच्या ताना पिकट असत. खटक्याच्या ताना, रामकेच्या ताना, हे त्यांचे वैशिष्ट्य होते. जलद लयीत मुद्दा तान दाणेदार स्वच्छ व सुरेल निघत असे. सवंग लोकप्रियतेच्या आहारी ते कधी शेल नाहीत.

खॉसाहेबांचे गुरु म्हणून वैशिष्ट्य असे की ते शिष्याच्या गळ्यानी जात आणि गाण्याचा धर्म ओळखून त्याप्रमाणे पाठ देत. वेगम अख्तरी फैजाबादी आणि हिराबाई या दोघीही त्यांच्या शिष्या. या दोघींना खॉसाहेबांनी त्यांच्या गळ्याच्या जातीप्रमाणे आणि त्यांच्या वक्तृवाप्रमाणे वेगवेगळे शिक्षण दिले. आणि शिकवताना हातचे काही राखून ठेवले नाही.

रामपूरच्या नवाबांकडे वेगम अख्तरीबाई नोकरीला होत्या. त्या नवाबांना एक छंद होता. ते चीजा बांधायचे आणि मोठ्या गवयांना त्या गावपाळा घापचे. या थोर गवयांकडून आपल्या या चीजांचे सोने होईल आणि आपले नाव अजरामर होईल असे त्यांना वाटत असे. त्यासाठी ते त्या गवयांना भरपूर विदागो देत. म्हणून अनेक थोर गवई त्यांच्याकडे येत व पैसे घेत.

अख्तरीबाईंना नेहमी असे वाटे की आपल्या उस्तादजींनी या कामासाठी रामपूरला याय़े; आठ दहा हजार रुपये मिळवणित व पुन्हा संगीताच्या सेवेला लागाय़े. त्यासाठी खॉसाहेबांना चार पाच चीजांच म्हणाव्या लागल्या असल्या.

एकदा हिंमत करून अख्तरी बाईंनी गुरुजींमोर प्रस्ताव मांडला. गुरुजींनी तो शांतपणे ऐकून घेतला. आणि म्हणाले, "बेटा ! मी उस्ताद आहे. लोकांना देणे हा उस्तादाचा धर्म असतो. घेण्याचा नाही. मला त्या नवाबांचे शिष्यत्व परकाराचे नाही. ते स्वीकारण्याच्या मोर्दल्यात पैसा मिळतो म्हणून मला हा उद्योग करावचा नाही. आमच्या हैदर खॉसाहेबांसारखा जिवा बंदअशी खॉसाहेबांसारखा जर कोणी बसवेल

असेल तर अशूनही त्याच्या पायाजवळ वसुन ज्ञान प्यावयाची मला शरम वाटणार नाही. पण असे भ्रष्ट काम करून पैसा कमावण्याइतका मी नादान नाही. ”

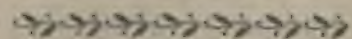
ते पुढे म्हणाले, “तुम जैसी नामगझ औरत मीने कभी नहीं देखी. मेरे लिये पैसोंकी किकर कर रही है. क्या मैं गरीब हूँ ? अरे, मेरे पास जितनी बंदिशें हैं उतनी शाब्दही किसीके पास होगी. जो अमीर आहे, मी चौजांचा खजीनदार आहे. माझ्या जवळच्या न्हीजा मी तुझ्यासारक्यांना देतो तरी त्या संपत नाहीत. पुन्हा या प्रपंचाच्या गोष्टी कलेच्या दावनांत आणू नकोस. समझी मैं क्या कह रहा हूँ ? कलेमुळे कलावंत जगात असण्या तरी फळा ही त्याने विकायची नसते. तिची इज्जत करणे हेच आपले पहिले कर्तव्य. पैसा नंतर. ”

असा हा असमुच्च संपादाचा गुरू हिराबाईंना आभावा हा नियतीचाच एक भाग आहे.

संगीताच्या शिक्षणात सामान्यपणे सुरुवातीला यमन राम शिकविला जातो. पण बहीदख्खीनी प्रथम पटदीप शिकवायला घेतला. कारण सुरेखाबाईजवळ शिकताना हिराबाईंचा यमन शाळा होता. एकदा शिकून झालेला राम पुन्हा शिकायला विद्यार्थी कारणा उत्सुक नसतो.

हिराबाई पटदीप राम शिकण्यावरची एक पटना आहे. गांधर्व संगीत महाविद्यालयाचा वार्षिक उत्सव होता. त्यांत गाण्यासाठी हिराबाईंना बोलावणे आले. त्यांची इच्छा मळली पण स्वतः विष्णू दिगंबर पल्लुकरांनी आग्रह केला म्हणून त्यांना जावे लागले. तिथे त्या पटदीप गायला. ओल्यांना हा राम अपरिचित होता. पण त्याच्या आकर्षकतेमुळे आणि नाकानामुळे तो सर्वांना आवडला. लोकलमोर कसे गायचे याचा पहिला शब्द हिराबाईंना मिळाला. ते वर्ष १९२१ असावे.

बहीदख्खीबाईजवळ हिराबाईंचे शिक्षण परंपरागत गुरूशिष्याच्या पद्धतीने चालले होते. बाहेर लोकांत गावपाची बाई आपल्या शिष्येने करू नये असे त्यांचे मत होते. म्हणून हिराबाई गांधर्व महाविद्यालयाच्या संगीत सभेत गायिल्या हे त्यांना कचळे नाही. ते संवायले. बाईंनी विष्णू दिगंबररांच्या नावाचा उल्लेख करून पाहिला. त्या काळी त्यांच्या नावाचा दख्ख होता. पण उपयोग शाळा नाही. देवदी त्यांनी एका अटीवर मान्य केले. ती अट म्हणजे, या पुढे कोटेही मला विचारल्याशिवाय गायचे नाही.

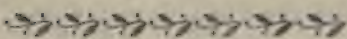
वहीदख्खोसाहेब आपल्या तबियतीने शिकवीत होते. हिरावाईचे लक्ष थोडे जरी विचलित झाले तरी ते एकदम संतापत. पण लगेच दुसऱ्या क्षणी प्रेमाने शिकवायला लागत. शास्त्रांत ते तडजोड साफ अमान्य करीत असत. शास्त्रवादा अजिबात स्वपन्न घेत नसत. त्यांच्या शिकविण्यात भेहेनतीवर जसा भर होता तसाच तो संतोततपणावरही. तानेतील प्रत्येक स्वर स्वच्छ, दाणेदार व लयीला बांधून जर आला नाही तर ते किती दिवस तेच ते घोटून घेतील याचा नेम नसायचा. एखाद्या रागाची चीज शिकायला जितका काळ लागे त्याच्या तिप्पट ती चीज गळ्यावर चढायला लागे. या काळावधीत आठ आठ महिनेही गेले आहेत. यात विरंगुळा एवढाच होता की सकाळच्या शिकवणीत व दुपारच्या शिकवणीत राम वेगवेगळे असत.

प्रथम महंमदखोसाहेब हिरावाईना शिकवीत होते, ते चीजांमागून चीजा शिकवीत असत. हिरावाईना त्यात संगीत सापडत नव्हते. त्यांतून थोडी कुरबुर होऊन महंमदखोसाहेब शिकविणे सोडून दिले होते. वहीदखोसाहेबांजवळ शास्त्र भरपूर होते. पण मग हिरावाईना वाटू लागले की आपण काहीतरे रंगाल्लत आहोत. त्यांना नवीन नवीन शिकायची धाई शाली होती. म्हणून एकदा हळूच त्या उस्तादजींना म्हणाल्या, “माझा मुलतानी आता ठीक बसला आहे. पुढचा राम वेळ या का ?”

वहीदखो शांतपणे लोडाला टेकले. बळ्याळ काढून बाजूला ठेवले, आणि म्हणाले, “तुला मुलतानी समजला ना ? मग म्हणून दाखव.” हिरावाई लक्ष शास्त्रा. तपलजींना बोलावले. मग हिरावाईना समोर बसवून खोसाहेब म्हणाले, “गा, वेडा. मुलतानी चांगला तासभर तरी गाऊन दाखव. म्हणजे तुशी तयारी शाली असं समजेन.”

वहीदखो लोडाला टेकून, डोळे मिटून शांत बसले होते. पण शांतपणाचा हा बनाव होता. कारण लगेच ते म्हणाले, “एखादी तान पुन्हा वेतलीस तर पाद राज. राम आळविणे म्हणजे आवर्तन करीत बसणे नाही.” हिरावाई गायला बसल्या खऱ्या, पण पंधरा-वीस मिनिटांतच त्यांची दांडी उडाली. आपली ताकद त्यांना कळून चुकली. त्या ओशाळल्या. त्यांनी गलतांची माफी मागितली. वहीदखो रागावले, म्हणाले, “तुशी तयारी काय आहे ते मला माहीत नाही का ? वरं झालं की तुलाही ते आता कळलं.” मग ते मवाळले. सावकाशापणे म्हणाले, “अशी धाई करून फरंदाज गाणे येणार नाही. संगीताची आराधना म्हणजे मामुली काम धोडंच आहे ! वेडा, हमने वादा किया था. तबियतका गाना सिखानेकी जिम्मेदारी हमने खुदही उठायी थी. हम ऐसा नही छोड़ेंगे.”

आता त्यांचा आवाज कातर झाला होता. त्यांना हे माहीत होते की हिरावाईना शिकविण्यात तिचे भले आहे तसेच त्यांच्या स्वतःच्या गायकीचेही चीज बघायचे आहे. मग ते म्हणाले, “ऐक, गाणे काय असतं ते ऐक. मुलतानी कसा आहे ते ऐक.” मग

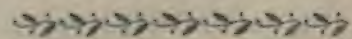
ते स्वतः गायला लागले खोंसाहेबांचा आवाज सुरेल. त्यांच्या ताना फार परिष्कृत. एकदा घेतलेली जागा पुन्हा घेत नव्हती. चढती आलापी तार पडजावर थांबली म्हणजे अवघासुखाची चरम सीमा. खोंसाहेब गायले. हिरावाईसाठी गायले. हिरावाई समजल्या. त्या ओशाळल्या होत्याच. त्यांनी चूकही कबूल केली होती. आता त्यांना आपण केलेल्या धाईचा पश्चात्ताप होत होता. तो त्या शब्दांनी सांगू शकत नव्हत्या. बहीदलीलांनी हिरावाईच्या वेहऱ्यावरचे भाव जाणले. मग ते मुलायम आवाजात, तळीन्याकडे थोड दाखवून म्हणाले, “तू याची सेवा कर. मग तो तुझी सेवा करील. मेहेनत हा तर माणसाचा आत्मा आहे. त्याला कंटाळू नकोस. तरच तुझे गाणे लोकांना हवे हवेस वाटेल.”

स्वरांच्या साधनेत असे मार्गदर्शन हिरावाईंना लाभले होते. त्यांनीही साधनेत कसूर ठेवली नाही. खूप कष्ट उपसले. एक एक स्वर आपलासा करताना त्यांना काळाचे भान राहिले नाही. ती एक तपश्चर्या होती. याच तपश्चर्येतून संगीत क्षेत्राची विशालता आणि अभंगाला त्यांना जाणवू लागली. आणि म्हणूनच त्या संगीतासमोर नतमस्तक झाल्या.

बहीदलीलाहेब हिरावाईंना शिकवायला मुंबईला आले होते. रोज खूप रियाज होत होता. उस्तादजींनी दाखविलेल्या जागा गळ्यांतून उतरविल्याशिवाय सुटका होत नव्हती.

एकदा हिरावाईंना आकाशवाणीवर गायला जायचे होते. शिकवणीची नेमकी तीच वेळ होती. हिरावाई आईला सांगून गेल्या होत्या की त्या कोठे गेल्या आहेत हे खोंसाहेबांना सांगू नको. इकडे खोंसाहेब धाई करू लागले की, “चला, चंपूताईला बोलवा. तंबोरा घ्या म्हणाव.” शेवटी तारावाईंना स्वरे ते सांगवे लागले. मग लगेच दुसरा हुकूम सुटला, “लावा रेडिओ.” रेडिओ सुरू केला. हिरावाई देशी गात होत्या. आवाज जात्याच मधुर. सुरेल लागला होता. तानक्रिया विविध पलट्यांनी नटत होती, स्पष्ट व सुरेल होती. त्यांत बोजडपणा नव्हता. पण गाताना एक फार टोबळ चूक होत होती. ती चूक हिरावाईंच्या कळत आली नव्हती. शेवटी मागे संपवून हिरावाई घरी निघाल्या.

खोंसाहेब हिरावाईंची वाटच पाहात होते. ते अस्वस्थ झाले होते. शेवटी ते जिन्यात जाऊन उभे राहिले. हिरावाई येत असल्याचे दिसताच खोंसाहेब गरजले, “बा. फार मोठ्या गायिका साधत, नाही का तुम्ही ?” हे शब्द कानी पडताच हिरावाई अर्ध्या होऊन गेल्या. सारे धैर्य एकदून म्हणाल्या, “काही चूक झाली का ?” खोंसाहेब संतापाने बडबडले, “गळती ख्यालमेमी नाही आमी ? चलो अंदर. गळती बत्ताच हूं.” आणि ते ख्यालमीने मागे फिरले. ते आत आले तसे म्हणाले, “तंबोरा घ्या. करा देशी सुरू.”

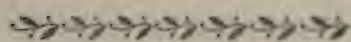

आता त्यांचा राग मावळला होता. चूक दाखवून ते म्हणाले, “अशा तुका नेहमी धडतात. फक्त ती लक्षात आली पाहिजे. सुधारली पाहिजे. इम मुमुर्ग हे कितलेंच !” त्यांनी हिरावाईंना गायला लावले. हिरावाईंनी भीती पळाली. चूक झाली म्हणून आलेखा शरमिंदेपणा गेला. आता चूक लक्षात आली होती. तिला सुधारण्याची जिद्द निर्माण झाली होती. गाणे संपले तेव्हा तुपार उछटली होती. पण वहीदस्त्रीच्या नेहेन्यावर पंच-पंच उपःकालची आभा पसरली होती. ही घटना १९४२ ची.

वहीदस्त्रींमध्ये एक वाखाणण्यासारखा गुण होता. तो म्हणजे इतर भेष्ट गण्यांविषयी आदर. याचा परिणाम म्हणजे हिरावाईंना गाणे ऐकण्याच्या बाबतीत पच्च नव्हते. हिरावाईंनी सर्व भेष्ट गायक गायिकांची गाणी ऐकावीत ही त्यांची प्रोजेक्ट इच्छा होती. अल्लादियास्त्रींच्या शिष्या लक्ष्मीबाई जाधव, विलापत हुसेनखॉं यांच्या पद्मिण्या इंदिराबाई वाडकर आणि भास्करबुवा वखले यांच्या प्रख्यात शिष्या ताराबाई शिरोडकर यांचे गाणे स्वतः वहीदस्त्रींनी हिरावाईंना ऐकविले. मग ते म्हणाले, “वेढा वध. गाणं असं असतं. तुही असंच गावंस अशी माशी इच्छा आहे. प्रयत्न करशील असे मनात आकांक्षा बाळगशील तर काही कठीण नाही. त्याहीपलीकडची मजल तुला गाठता येईल. त्यांच्या इतपत जर तू गाऊ शकलीस तरच मी तुला बाहेर गाण्याची परवानगी देईन.”

वहीदस्त्री हिरावाईंना परोपरीने सांगत होते की जिद्द हवी, महत्वाकांक्षा हवी. त्यामुळे हिरावाईंमध्ये एक सूक्ष्म ईर्ष्या निर्माण झाली. त्या स्वतः ताराबाई शिरोडकरांच्या गाण्यावर मोहित झाल्या होत्या. त्या देवाला आळवीत होत्या की त्या तिथीसारखे गाण्या मला शक्ती दे, कला दे, प्रेरणा दे. त्यांनी मग प्रयत्नांची पराकाष्ठा केली.

वाळकृष्णबुवा इन्वॉल्वर्डजीकर, विष्णु दिगंबर पलुस्कर आणि भास्करबुवा वखले यांच्यासारख्या मातब्बर मंडळींना हिरावाईंनी ऐकले. नारायणराव बालगंधर्व तर त्यांनी आधाशीपणाने ऐकले. त्यामुळे हिरावाईंच्या गाण्यात लोच लोचणा कधी डोकावला नाही. लहानपणी त्यांनी अच्युत करीमखॉंना ऐकले होते. त्यांच्या गाण्याची सगरी हिरावाईंच्या गाण्यावर उमटली. बाईंनी उस्ताद वहीदस्त्री यांच्या कलेला पचविले. वखलेबुवा तर स्वतः बाईंच्या प्रगतीची विचारपूस करीत असत. भास्करबुवांचे गाणे म्हणजे एक जीवनानंदाचा बोझ. हिरावाई हे सारे डोळसदने समजून घेत होत्या. परकटप्रवेश करून त्यांनी या सान्या कलावंतांना आत्मत्वात केले व आदर केले त्यांच्यावर चढवून वेगळेपणही साधले. म्हणूनच हिरावाई बुद्ध्या कोणासारक्या गात

नाहीत. त्या आईत पत्त त्वांच्यासारखाच. बालगंधर्वांच्या गाण्यावर त्या छुब्ब होत्या तरी त्यांनी बालगंधर्वांची नक्कल कधी केली नाही.

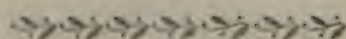
बहीदखी समस्त मेहेनतींना आम्रहू भरीत. पण त्यांनी हिरावाईंना आंघळी मेहेनत करू दिली नाही. रिपाळ करताना नेमकेपणा थोडामुड्या दळू दिला नाही. शिकण्यात बाई करू दिली नाही. त्यांच्या गाण्याची तारीफ कधी केली नाही. किंवा ती करणाऱ्याला प्रोत्साहनही कधी दिले नाही. हिरावाई हे सगळे समजून चुकल्या होत्या. शिकताना त्यांचे कष्ट पूर्णपणे गुरूजींकडेच असे. त्यामुळे जे शिकायचे ते त्यांना उस्तादजींनी एकदा दोनदा सांगितले म्हणजे पुरापचे. त्यावर बहीदखी इतरांजवळ कौतुकाने म्हणावचे की, “वे पेठी तो गानेची फोटोग्राफर हे. एकदा ऐकले म्हणजे हुबेहुब तसेच तसे आणल्या गळ्यातून उतरविते.”

सुलीने कलकार बापा जातात असे खोसाईंचांचे मत होते. म्हणूनच कोणी स्तुती करावयाला लागले म्हणजे प्रथम ते दादच देत नसत. तरीही तो स्तुतिपाठक न च बांधला तर त्याला स्वच्छ सांगत की, “वे कडनेमे क्या मतलब है ! हम पूरा समझते है की हमारी पेठी कहाँक दीज सकती है. ”

तथापि पुण्याला डा. धारपुरे यांचेकडे हिरावाईंच्यापर एक शस्त्रक्रिया होणार होती, तेव्हा खोसाईंच गदगदून राखे आणि आकाशकडे पाहून म्हणजे, “वा आझा, मेरी उमर पेठी को दे दे. उसको तो अभी बहुत काम करना है.” माच शस्त्रक्रियेच्या वेळी डॉ. नडकमकरांनी डॉ. धारपुण्यांना निरोप वाढविला होता “तार सुरेल आहे. तुम्हल. सांभाळून.”

हिरावाईंच्या संगीताच्या जडणघडणीत गोहरजानचे नाव विसरता येत नाही. देखण्या रुपाची ही गाविचा थोड्यांच्या शर्यतीसाठी पुण्यामुंबईला येत असे. परवी त्यांच्या लुक्काम काळज्याला असे. पुण्याला महंमदभाई नावाच्या गृहस्थाकडे त्या उतरत असत. त्यांनीच हिरावाईंची गोहरजानशी भेट पडवून आणली होती. बुलंद आवाजाच्या या बाई एके काळी अत्यंत लोकप्रिय होत्या.

हिरावाईंचर त्यांची माया जडली. आईच्या जवळच्या ठुमच्या, होण्या, काही भजने त्यांनी हिरावाईंना शिकविली. ‘होरी लेलो मोसे नंदलाला’ ही हिरावाईंनी लोकप्रिय केलेली होरी गोहरजाननेच शिकविली होती. तसेच ‘राधेकृष्ण बोल मुखसे’ हे भजनही गोहरजानचीच देणगी. किंबहुना हिरावाईं ज्या ठुमच्या पैठळीत गात असत त्यांतील बहुतेक ठुमच्या गोहरजाननेच त्यांना शिकविल्या होत्या.

गोहरजानना हिरावाईचे गाणे अतिशय आषड्ढत असे. हिरावाईपाशी 'तय बंदे बच्चनाला नाथा' हे पद शिकण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला. परंतु त्या बहुदी वाईच्या जिभेवर मराठी उच्चार चढणे कठीण होते.

सहवासाने त्या हिरावाईवर मुलीप्रमाणे प्रेम करू लागल्या होत्या. हिरावाईच्या मातोश्रींना त्यांचे नेहमी म्हणणे असे की "मुझे ये बेटी गोद लेनी है."

हिरावाई सांगतात की गोहरजानच्या गायकीत खंडके मुरक्या हे दंग नव्हते. पण मीडिकाम इतके दंगदार होते की त्यांनी मायकी भरगच्च वाटायची.

वहीदखानी हिरावाईंना शास्त्रीय संगीतात तयार केले. नाट्यसंगीतात हिरावाईंना तिघांचे मार्गदर्शन लाभले. बालगंधर्व, सवाई गंधर्व व गोविंदराव टेंपे. तसेच कुमरीजी वाटचाल त्यांनी गोहरजानचे बोट धरून केली.

गोहरजानचे नाव निघाले की हिरावाईंना आठवण येते ती घड्याळ जिकण्याच्या स्पर्धेची.

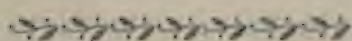
१९२४-२५ मधील गोष्ट. सालाबादप्रमाणे त्याही वर्षी गोहरजान मईमदमाईकडे उतरल्या होत्या. हिरावाई त्यांना भेटायला गेल्या. मईमद माईंना एक मस्करी सुचली. ते म्हणाले, "आज मी एक स्पर्धा ठेवणार आहे. हिरावाई व गोहरजान दोघींनी गाणे. दोघींमध्ये जिचा गाण उत्तम ठरेल तिला हे घड्याळ बघीस."

हिरावाईचे वय त्या वेळी बीस एकवीसच असेल. संगीत शिक्षण असून चावू होते. त्यांची स्पर्धा एका प्रसिद्धीच्या झोतात असलेल्या गायिकेची ! परंतु सर्वत्र गमती जमतीत चालले होते.

प्रथम हिरावाई गायल्या. तरुण वय व रोजनी कसून मेहेनत यामुळे हिरावाईचे गाणे जमले. स्वतः गोहरजानही कौतुक भरल्या नजरेने आपल्या या मानसकन्येचे गायन ऐकत होती. नंतर गोहरजान स्वतः गायला बसल्या खऱ्या, परंतु आवाजाने त्यांना दगा दिला. खाकसून खोकसून पाहिले. गरम गरम चहा पिकून राहिला. पण त्यांचा गळा रुसलेलाच. त्यामुळे त्या मनाप्रमाणे गाऊ शकल्या नाहीत.

घड्याळ हिरावाईंना मिळाले.

गोहरजानना शीताफळे भारी आवडत. त्या दिवशी सकाळी त्यांनी भरपूर शीताफळे खाल्ली होती. त्यामुळे त्यांचा आवाज बसला होता.

रियाज

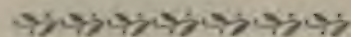
हिराबाईंच्या संगीत कलेकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन फार वेगळा आहे. जन्मजन्मांतरी करावी कारागारी साधना म्हणून त्या संगीताकडे पाहतात. त्या रियाजाळा बसत ते मक्ताच्या भेदेने, स्वर लावत ते योग्याच्या अंतर्मुखतेने. तेथे स्वर हाच त्यांच्या परमात्मा असे. त्यांच्याच माध्यमांतून त्या नादब्रह्मापर्यंत पोहोचत. भक्ता व अंतर्मुखता त्यांना शब्दी व शिब्दी प्रमाणे रियाजाच्या खडतर मार्गावर सोबत करीत. संगीत कला सुद्धा योगसाधनाच आहे. हिराबाईंनी डोळसपणे हे जाणले. म्हणून एक एक राग, एक एक स्वर आपलासा होईपर्यंत त्या त्याला रियाजातून आळवीत असत विनम्र भावाने ही पूजा अर्पण करीत. हिराबाई रियाजातून अशा प्रडत गेल्या. हिराबाईंच्या संगीतसाधनेत रियाजाला अनन्य महत्त्व आहे.

संगीताचे खडे घ्यायला मुखात केव्हापासून संगीत घेतातून निवृत्त होईपर्यंत हिराबाईंच्या रियाजाला चुकला नाही. रियाजा बरोबर त्यांचे मननही चालत असे. म्हणून त्यांच्या साधनांत अमोघ व गरीब परिणामकारकता आली.

रियाजांत अनेकदा आपले दोष आपल्या लक्षात येत नाहीत. ते दाखवून देणारे आपुलकीतील असावे लागतात व जाणकारही असावे लागतात. हिराबाईंना असे मार्गदर्शक लाभले होते. ते म्हणजे, त्यांची आई ताराबाई, त्यांचे घोरले बंधू सुरेशबाबू माने आणि गुरू बहीदखी. हिराबाई रियाजाळा बसल्या की ताराबाई बचकाभर तांदूळ समोर आणून देत. एकदा एक पलटा घेतला की तांदुळाचा दाणा इकडून तिकडे टाकण्याचा. पुन्हा तोच पलटा. तसाच तांदुळाचा दुसरा दाणा टाकायचा. असा क्रम ते सर्व तांदूळ इकडून तिकडे पडेलपर्यंत चाले. मग दुसरा पलटा. यात कुठे थोडा जरी स्वर कमी जास्ती झाला तरी ताराबाई तात्काळ निदर्शनास आणून देत. त्यांचे गुरू बहीदखी तर त्यांना नेहमी म्हणत, “तू तंबोऱ्याची सेवा कर. परिश्रमाशिवाय बाकी काय सुट.”

या रियाजांत हिराबाईंना छद्म चुकले की प्रत्येक स्वराने आवाज स्थिर राहायला हवा. हे काम नुकभूत असल्यामुळे हिराबाईंनी त्यासाठी फार प्रयास केले व अशा तऱ्हेने एकेका स्वराला सिद्ध करून घेतले.

हिराबाईंच्या मार्गदर्शकांचा कटाक्ष होता की प्रत्येक स्वर तंबोऱ्यात घुसला पाहिजे. जेव्हाच सप्तकांतला प्रत्येक स्वर साधनेने सिद्ध होत नाही तोपर्यंत परिणामकारकता साधत नाही. सळोरेच्या श्रोत्यांशी संगीताच्या द्वारा वितंगून साधले जाते. कलाकाराने आपल्या हृदयातील आनंददलही श्रोत्यांच्या हृदयांत संक्रमित करून त्यांच्या भावना हेलावून टाकणे हे कार्य रियाजाने साधते. हिराबाईंनी ही किमवा कमावली.

संगीत विश्वात सिद्धपदी आरुढ झालेले अब्दुल करीम खॉसाहेब यांनी हिरावाईंना एक मंत्र दिला होता. सिद्धांच्या सूचना किंवा सिद्धांची सांगी ही मंत्राच्याच पोष्यतेची असते. जमनाबाई नावाच्या हिरावाईंच्या एक मानलेल्या मावशी होत्या. त्यांचेबरोबर खॉसाहेबांनी एक निरोप पाठविला होता. या मावशींच्या मधाल शब्दांच्या मखमली मंजूपेतून खॉसाहेबांचा तो मंत्र हिरावाईंपर्यंत येऊन पोहोचला होता. “सुरांकडे सदैव लक्ष असू दे,” हा तो मंत्र. हिरावाईंनी तो हृदयसंपुटी सुरक्षित ठेवला. म्हणूनच हिरावाईंचे लक्ष स्वरावरून कधीही ढळले नाही.

संगीताची भैरव रात्री केव्हाही तंपो, सकाळी उठून मन्द्र सप्ताकांतोल रियाज झाला नाही असे हिरावाईंच्या जीवनात कधी झालेच नाही. सातत्याने ओपासलेल्या डोंळस अनुसंधानामुळे गाण्यात सहजता आली. गाताना त्यांना प्रवास करावे लागले नाहीत. शारीरिक कसरत करावी लागली नाही. हावभाव नि अंगविशेषाची गरज वाटली नाही. ज्या सहजतेने फुलपावरून एका फुलावरून उठून दुसऱ्या फुलावर जाऊन वसते त्याच सहजतेने हिरावाईंचे स्वर नाजूकपणे विविध रसांतून अवगाहन करू शकले. पारिजाताचे फूल धरतीवर जितके हळूवार उतरावे तितक्या मुलायमपणे त्यांचे स्वर ओल्यांच्या हृदयात शिरत असत. त्यांच्या स्वराकृतीत रसिकांना आवडलेली ती फक्त मृदू नितळ नि कलायुक्त वळणे.

रियाजाने सर्वात महत्त्वाची जर कोणती गोष्ट घडली असेल तर हिरावाईंना ‘स्वधर्म’ गावसला. पु. ल. देशपांड्यांसारख्या मर्मज्ञ रसिकाने मत याबाबत पोलके आहे. ते म्हणाले की, हिरावाईंच्या गाण्याला ओते ओरडत नाहीत, स्टॅरिंग करीत नाहीत, कारण ओल्यांना रिझवायला त्या आपला ‘स्वधर्म’ सोडून गात नाहीत.

हिरावाईंना ‘स्वधर्म’ जसा कळत होता तशाच आपल्या मर्यादाही माहीत होत्या. रियाजातून विजिगिणु वृत्ती निर्माण होऊन त्या एक एक मर्यादा ओळांडत गेल्या. आजमबाईंनी त्यांचा हा गुण वाखाणला आहे. त्यांनी म्हटले आहे की, “बापेकडची चाहुल लागताच हिरावाईंनी गाणे सोडून दिलं. त्या गात होत्या तेव्हा त्यांचा सुर धुंद करीत असे. त्या सुरांची राणी होत्या.”

रियाजाची परिणती म्हणूनच की काय, त्यांच्या गळ्यात हमलासण्या अलेख आहे. गुणवत्तेच्या बाबतीत एखादी बैठक कमी जास्त होणे स्वाभाविक आहे. पण बैठक जमलीच नाही असे कधीच घडले नाही. एक एक राग, एक एक तानपट्टा, इतका घोटलेला असे की तो त्यांच्या सौजन्यपूर्ण व्यक्तिमत्त्वाचाच एक घटक भाषा व आज्ञेप्रमाणे साकार व्हावा.

सुरेलपणा हा हिरावाईच्या गायनशैलीचा आत्मा. ज्याला सूर गवसला त्याच्या हातात संगीताची गुरुकिल्ली आली. सुरेलपणा आणि रंजकता यांचा संबंध जुळवा भावंडांप्रमाणे आहे. स्वर-संवाद आकडावा ही मनुष्याची सहज प्रवृत्ती आहे. आपल्या गळ्यातील सूर संशोभ्यातील स्वराशी एकजीव करून परिपूर्ण स्वरसंवाद साधावा तो हिरावाईनीच. संशोभ्याशी एकतात झालेला त्यांचा मध्य सप्तकांतील गडूज इतका मनोहारी असतो की त्याच्या उगावाबरोबरच रसिक मनावर त्या आपले अधिराज्य प्रस्थापित करतात. संगीत सभा आपल्या अंकित करून घेण्याची ही सुरुवात असते. त्या गडूजातून मग इतक्या सहजतेने स्वर उमटतात की जशी कळी उमटायची. रागांत प्रत्येक स्वराची जी क्षुती अभिप्रेत असेल ती नेमकी पकडणे हा हिरावाईचा सहज धर्म झालेला आहे.

आपल्या विलोभनीय पंखांचा भरघोस पिसारा मोर जसा पसरवतो तसे एकाच स्वराचा नाना रीतीने गजबुन चित्तवृत्ती भाकून टाकणे हे हिरावाईचे कसब आहे. एकाच स्वराचे विविधरंगी आणि देदिप्यमान स्वरूप त्या लीलया प्रगट करतात. एखादे सुवर सहस्र ज्योतींनी प्रकाशमान करून फिरवावे तसे त्यांचे गाणे ऐकताना वाटते.

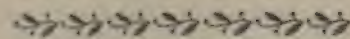
गोडवा हाही एक दैवी गुण हिरावाईंना लाभलेला आहे. त्यांचे व्यक्तिमत्त्व सौजन्यशील, कडू, मुलंस्कृत आणि माधुर्याने विनटलेले असल्यामुळे त्यांच्या कलेची अभिरम्यकती त्याच दर्जाने मधुर झालेली आहे. जे आहे त्याचा अभिनिवेश नाही. त्यांच्या स्वभावातला संयम त्यांच्या गाण्यातही आहे.

माधुर्याचा जोरावर हिरावाईंनी सामान्य जनांना मोहून टाकले. रामकृष्णबुवा वझे म्हणाले होते, “हिरावाईंचे गाणे अज्ञांकरता होते नि तज्ज्ञांकरताही. हे गोड गाणे ऐकून रोगी बुद्धा बरा होईल.” त्यांच्या गाण्यात बौद्धिक आनंद तर असतोच पण भावनांशी हितगुज करणारा कलात्मक आनंदही असतो. माधुर्याने हा कलात्मक आनंद दिगुणित होतो.

लय गवसली

आपल्या जीवनाचे यश अपयश आपल्या परिभ्रमावर तर अवलंबून आहेच; पण योग्य कळी परिभ्रम होण्यासाठी तितकेच महत्त्व आहे. चाला आपण ‘वेळ सावणे’ म्हणू या. हिरावाईंना ही वेळ नेमकी साबता आली.

हिरावाईंच्या आईची इच्छा होती की आपल्या कन्येने डॉक्टर व्हावे. काळाच्या

मानाने ही इच्छा तशी महत्वाकांक्षीच होती. बरीच धुंदची शेष होती. पण नाकोरीयद होती. काय सांगावे, कदाचित तिथेही हिराबाईंच्या हातून युगप्रवर्तक कार्य पडले असते. पण हिराबाईंनी वेगळीच वाट धरली.

आपल्या मनाचा कल जाणणे, आपल्यातील गुण नि त्रुटी यांचा जमाखर्च मांडून त्याप्रमाणे कार्यप्रवृत्त होणे, हे काम सोपे नाही. पण ते हिराबाईंनी साधले. आपला उत्कर्ष कशात आहे, हे त्यांनी अचूक ओळखले आणि त्या संगीताकडे वळव्या.

हिराबाई केवळ कलावतीच झाल्या नाहीत तर त्या किमयागार झाल्या. नुसत्या किमयागार राहिल्या नाहीत तर एक प्रवर्तक झाल्या. त्यांनी नवीन पावडे पाडले, पाडलेल्या पायंड्यांचे यशापयश काळाने ठरविले. ते पाहायला त्यांना दीर्घ आयुष्य लाभले. आज त्यांच्या कार्याचे त्या जेव्हा सिंहाबलोकन करतात तेव्हा स्वातंत्र्यवीर-सारखे त्यांनाही म्हणता येईल—

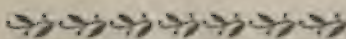
धन्योऽहं धन्योऽहं कर्तव्यं मे न विद्यते किञ्चित् ।

धन्योऽहं धन्योहं प्राप्तव्यं सर्वमद्य संपन्नम् ॥

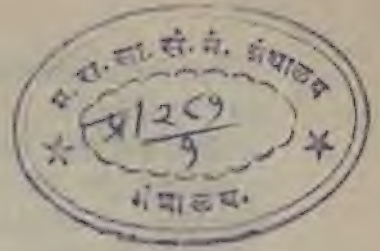
हिराबाईंचा उत्कर्ष झाला आणि तो त्यांच्या शुद्ध चारित्र्याने उजळून निघाला. म्हणूनच बैठकीतील गाणे त्यांना माजघरापर्यंत नेता आले. कुलस्त्रींसाठी संगीताने श्रेष्ठ निःशंक करता आले. संगीत क्षेत्रालाच त्यांनी शालीनतेचा राज चढवला. अलौढ कीर्तीनंतरही त्यांनी आपला मूळचा विनम्र भाव सोडला नाही. आपल्या सावित्रांवर कधी चिडल्या नाहीत. त्यांचे साथीदार केवळ त्यांचेच राहिले. पंचवीस ते तीस वर्षे साथ देणे व साथ घेणे सोपे नाही.

त्यांचे गाणे तर उच्च दर्जाचे होतेच; पण त्यांचे इतर गुणही खोर होते. त्याग, ईश्वरावरची अविचल भक्ता, तत्त्वनिष्ठा, व्यवहारांतील सतर्कता व चौखपणा, इतर-जबाबीपणा, मिस्त्रिलपणा, असे त्यांचे कितीतरी गुण सांगता येतील.

त्यांचे सारे स्वभाव विदोष त्यांच्या संगीत जीवनात सहज दिसतात. शोषाचे लागत नाहीत. ते पाहिले की वाटते, हिराबाईंना जीवनाची लय सापडली आहे.

सत्त्वपरीक्षा

हिराबाईंनी ज्या काळात गायनाच्या क्षेत्रात पदार्पण केले तो काळ संगीताला विररीव होता. गाणे प्रतिष्ठित मानसाचे काम समजले जात नसे. स्त्रियांच्या बाबतीत तर नाहीच नाही. ती जाणीव हिराबाईला सहान वयातच झाली. नुसते शारीरिक कष्ट करून भागत नव्हते तर मानसिक श्रेश्ठाही सहन करावे लागत होते. त्यांच्या प्रगतीच्या एका पाषाणमणिक संकटांचे आघात होत होते. त्यांची सत्त्वपरीक्षा सुरू होती. पण हिराबाई धांवत्या नाहीत. दुःख उगळीत बसणे हा त्यांचा स्वभाव नाही. मनाने जे ठरविले ते पार पाडण्यासाठी त्या प्रयत्नांची पराकाष्ठा करू लागल्या. सहानशी गोष्ट करायलाही अपार कष्ट पडतात, हे त्यांना अनुभवाला आले. अशा असंख्य अनुभवां-तून त्या रिश्ताप्रल्लेखित झाल्या. “आभाळाभौ जयाजयी” त्यांना सारखेच वाटू लागले.

संगीत पैठळीच्या इतिहासात १९२४ हे साल एका वेगळ्याच कारणाने गाजले. या वर्षी एका नवीन प्रयोगी मुद्रात झाली. हिराबाईंनी गाण्याचा जलसा तिकीट लावून करायचे ठरविले. या आधी पुरुष गायकांनी आपले शास्त्रीय संगीताचे जलसे तिकिटे लावून केलेले होते. परंतु स्त्रीकलाकार म्हणून हिराबाईंनी घेतलेला हा निर्णय घाडसा-चाव होता. पुण्याच्या आर्चभूषण थिएटर मध्ये हा जलसा झाला. पैशाची निकड निमजणे हाच त्यामागे हेतू होता. या तिकिटावरून त्या काळात वादळ उठले. गाणान्यांना बाटले की हिराबाईंनी गाणे स्वस्त केले.

हिराबाईंनी जलश्याची भरपूर जाहिरात केली. त्यांचे भाऊ कुप्याराब आणि सुरेश बाबू यांनी जाहिरातीचे फटक घरीच तयार केले. रात्रीच्या अंधारात स्वतः ते गावात मड्ढ्याच्या जागी लावले. सर्वांत वरचे तिकीट तीन रुपयांचे आणि सगळ्यात खालचा दर फक्त आठ आणे. काही गवयांनी बाईंना ऐकविले की तुम्ही शास्त्रीय संगीताची किंमत फक्त आठ आणे ठरविलीत.

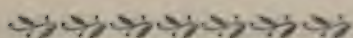
ठरल्या वेळी जलशाला सुरुवात झाली. थिएटरमध्ये एकही स्त्री उपस्थित नव्हती. त्या काळी स्त्रिया संगीत जलशाला जात नसत. पुरुष जात. पण तेही लपत लपत. पुण्यातील पगड्या पागोटी त्या दिवशी थिएटर मध्ये टोप्या पातळेली दिसली. टांगत्या गॅसबच्या सभाषात लावल्या होत्या. चार सहा गॅसबच्यांचा प्रकाश लोकांप, पण तेव्हा तो खूप वाटला. रंगमंचाची सजावट फारशी नव्हतीच. ध्वनिक्षेपक त्या काळी नव्हते. किंबहुना ध्वनिक्षेपकसमोर गाणे गवयी पसंत करीत नसत. ओल्यांनाही पत्रातून आलेला आवाज नको होता.

वैठकीला सुरुवात झाली. हिराबाई मन लावून त्यांच्या योजनेच्या आकृतिबंधाप्रमाणे गायल्या. वैठकीत हळू हळू रंग भरत गेला. गाणे संपले तेव्हा ओंते नुषा दिसत होते.

ही वैठक म्हणजे संगीताच्या वाटचालीतला एक महत्त्वाचा टप्पा. स्त्री कलाकारांना उपजीविकेचा एक राजरोस मार्ग दाखविणारा. ओल्यांना हक्काची जागा देणारा. कोणी आमंत्रण द्यायला नको, किंवा उपकार करायला नको.

त्या काळी वर्तमानपत्रांतून गाण्याच्या कार्यक्रमांची नवीन होत नसे. पण अशा जलशांवद्दल काही दिवसांनी परीक्षण घेऊ लागली. संगीत मैफिलींना वर्तमानपत्रातून दाद मिळण्याचा आरंभ या जलशाने झाला.

हिराबाई एकदा चोमलवाडी या गावी कार्यक्रमालाठी गेल्या. चोमलवाडी हे खेडेवजा गाव कुड्डवाडीजवळ आहे. त्या वेळी त्या अवघ्या तेरा वर्षांच्या होत्या. करोबर सुरेश बाबूही होते. ते मुद्दालहानच. सतरा वर्षांचे. तबल्यालाठी बळवंतराब सकडीकर तर दत्ताराम पर्यंतकर सारंगीलाठी होते. कमलाबाई या धाकट्या भगिनीही करोबर होत्या. ही सारी मंडळी स्टेशनवर उतरली. आपले सामान आणि बांधे उतरविली व हुकडे तिकडे नजर टाकू लागली. कार्यक्रम ठरवायला आलेले कोणीही स्टेशनवर दिसत नव्हते. तुम्हाला उतरवून घ्यायला आम्ही स्टेशनवर वेळ असे त्यांनी सांगितले होते. पण कोणी आले नाही. गाव अगदी लहान. सामान न्यायला इमाळ नाहीत. टांगा किंवा बैलगाडी नाही. शेवटी सामान डोक्यावर घेतले, आणि मार्गक्रमणा सुरू झाली. गावाला

या मोदीची चावटूळ लागायला वेळ लागला नाही. हळूहळू गावकरी भोवती गोळा झाले. म्हणायला लागले, “कोव्हाटणी दिसताईत.”

रस्त्या विचारत बळवंतराव आणि दत्ताराम पुढे चालत होते. या दोन मुर्तींचे चालणे स्वाभ्यापेक्षा भेद होते. पुढे जाणाऱ्या आणि मागे राहाणाऱ्यांच्या मध्ये एक संपर्क दुबावून सुरेशाबाबू रेंगाळल्यागत या खोऱ्या भिरबणुकीच्या मध्यभागी होते. लोकांचे दोळ्या कमळाचाईना स्वरुपाचे ऐकू येत होते. त्यांना कोव्हाटणी म्हटल्याचे त्यांनी ऐकले आणि त्या रंडावळा लागल्या. सुरेशाबाबू सुद्धा मोडले. पण हिराबाईंनी धीर एकवटला. एहीमोडीच्या नात्याने त्या कमळाचाईची समजूत काढू लागल्या. या समजुतीतून सुरेशाबाबू सुद्धा सावरले व एकदाचे मुकामाचे ठिकाण आले.

दुर्दैव सांगायला असून अवकाश होता. काही वेळाने जेवणाची वेळ झाली. सणा-बाराला मंडी माणसाळा जेवायला पोटाभर मिळते. पण या ठिकाणी तीही दानत या संशोधकांत नसतों. माणघी दोन पोळ्या देऊन त्यांनी त्यांची थोळवण केली. १९१८ सालची ही गोष्ट.

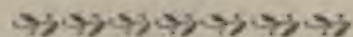
पण हा अपमान सांगायचा कोणाला ? जसमेवर कुंकर तरी कोण घालणार ? अपमान उभाळीत बसायचा नसतो, तर पंचबायचा असतो. हिराबाईंनी असे खूप पंचवले आहे.

हिराबाई सतरा अठरा वर्षांच्या असल्यात. मुंबईला त्या काळी सर्वतोमुखी नाव असलेल्या एका गांधिकेने हिराबाईंना सत्यनारायणाच्या तीर्थप्रसादासाठी बोलाविले.

त्या दिवशी शीमे घिण्टरमध्ये हिराबाईंच्या गाण्याचा कार्यक्रम होता. तो आटोपल्यावर त्या घरी आल्या नि जेवायला बसल्या. इतक्यात हिराबाईंचे एक बांधीदार दत्ताराम पर्वतकर आले आणि त्यांनी हिराबाईंना सत्यनारायणाच्या पुजेची आठवण दिली जेवण आटोपल्यावर लगेच हिराबाई त्या व्येष्ट गांधिकेकडे गेल्या. त्यांचेबरोबर त्यांचे बंधू कुण्हरावही होते.

तेथे जाऊन पाहतात तो तेथे गाण्याची जमपत तयारी दिसली. बैठक तयार होती. जोड ठेवलेले होते. उदबरायांच्या मुवायिक घाताभरणात एक खुंदी आली होती. हिराबाईंनी त्या गांधिकेला विचारले, “गाण कुणाचं आहे ?” त्या म्हणाल्या, “तुमचंच आहे. आम्ही तुमचीच वाट पाहत होतो.” तेथे बापूराव पेंढारकर आणि दीनानाथ मेथेडाकर भित्रीतरी आधीनासून आलेले होते. ते सुद्धा वाटच पाहत होते.

हिराबाई म्हणाल्या, “माझे जेवण झाले आहे. आता मी कशी गाणार ?” एकतर

हिरावाईंना हेही माहीत नव्हते की आज आपल्याला गायचे आहे. वाईचे वय कोपळे, काय करावे, म्हणून त्या भांबावल्या होत्या. त्या ज्येष्ठ गायिकेची अवस्था होऊ नये असे वाटत होते, तर भरल्या पोटी कसे गायचे हा प्रश्न होता. इतक्यात त्या गायिका झगल्या, “तुम्ही धावरल्या तर नाही ?” हा प्रश्न करण्यामागे हिरावाईंचा पाणउतारा करावयाचा त्यांचा हेतू असू शकतो. त्यांचे बोलणे तरळ वाटत नव्हते एवढे मात्र खरे.

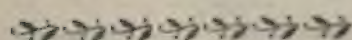
बापूरावांना आणि दीनानाथांना केवळ तेवढ्याच साठी बोलविले होते. हिरावाईंना मात्र ‘गायचे आहे’ असे सांगितले नव्हते. बापूरावांना हिरावाईंचे गाणे आवडत असे. दीनानाथांना तर आपल्या या मानलेल्या भगिनीचे सतत कुशलच पडणे असे वाटत होते. हिरावाईंना थोडी सुद्धा आधी सूचना देता गायला सांगणे स्या दोघांनाही आवडले नाही.

दीनानाथ हिरावाईंच्या मदतीला धावून आले. त्यांनी तेथेच बसव्या बसल्या प्रश्न-कुंडली मांडली. त्यांचा ज्योतिष शास्त्राचा व्यासंग सगळ्यांच्याच परिचयाचा होता. दीनानाथ एकदम म्हणाले, “हिरावाई, तुम्ही गुशाल गा. ‘म’ अक्षर निघाले आहे. अहो, तुम्ही जेवळत तरी काय झालं ? तुमच्या गळघात मूर आहे, तो पोटात अन्न गेल्यामुळे वसून थोडाच बसणार आहे ! गा गुशाल.” दीनानाथांना वाईचा अतिशय कळवळा. एवढ्यात बापूराव दीनानाथांशी काही संगनमत करून हिरावाईंजवळ आले, आणि हळूच त्यांच्या कानाशी पुटपुटले. क्षणाचाही विलंब न लावता हिरावाई पैठकीवर जाऊन बसल्या.

तंत्रेऱ्याच्या तारा गुळल्या. वाईंनी मालकंठ आळवला. जेपण झालेले होते तरी गाण्यात थोडेही न्यून आढळले नाही. त्या जमून गायल्या. बापूराव व दीनानाथ सतत दाद देत होते. गाणे चढत्या अंशीने रंगत गेले. हिरावाईंचे कसब पाहून दोघेही भारावून गेले.

बैठक दोन-अडीच तास झाली. पैठक अशी रंगली की इतरही “बाइपा” ति “बहोत अच्छे”ची खैरात करू लागले. पळापळाने रंगत वाढतच होती. शेवटी दीनानाथ व बापूराव उठले आणि त्यांनी बैठक संपल्याचे जाहीर केले.

इचलकरंजी संस्थानच्या महाराजांच्या गुणग्राहकतेबद्दल बराच बोलवावा होता. साहित्य, चित्र, शिल्प, आदी कलांचे ते रसिक होते. संगीत हा त्यांचा जिह्वाळपाचा विषय होता. त्यांनी एकदा त्यांच्या लाजगीवाल्यांकडे बीकशी केडी की सध्या गायनाच्या क्षेत्रात कोण नवीन आहे ? महाराजांनी अनेक जुने कलाकार ऐकले होते.

कीर्तनकार पट्टीचा गाणारा असेल तर ते कीर्तन ऐकत असत. एखाद्या दम्यात आलेला मुनेख लव सांभाळणारा बेफिकीर फकीर त्यांना वच्ये नव्हता. पंढरीच्या बाबेला निघालेल्या एखाद्या वारकऱ्याची " बिडला " म्हणून आर्ततेने मारलेली तान त्यांना मुखविक्षपाशिवाय राहत नसे. महाराजांना नवीन नवीन ऐकण्याचा शौक होता.

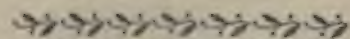
कोणी तरी मुखविले की सध्या पुण्याची हिराबाई नावाची मुलगी खूप तसरीने गाते असे ऐकतो. महाराजांनी हिराबाईंना रीतसर बोलावणे पाठविले. बाई आल्या. रात्री बैठकीत मानकरी आपापल्या जागी स्थानापन्न झाले. बाये मुरात लावून झाली. महाराजांचे आगमन झाले. प्रथेप्रमाणे महाराजांना योग्य तो आदर झाला. गाणे सुरू करण्यापूर्वी, बाईंनी रीतीप्रमाणे महाराजांची अनुज्ञा मागितली. हीच हिराबाई आणि महाराजांचा भेट. बोल-एकवीस वर्षांची कुस मुलगी महाराजांना दिसली आणि त्यांनी नवू आषाजात विचारले, " बेटी, तू किती वेळ गाऊ शकशी ? " महाराजांना वाटले असेल की ही इतक्या लहान वयाची व फिरकोळ प्रकृतीची मुलगी गाऊन गाऊन किती गाणार ? महाराजांना तिची कीच आली असावी.

हिराबाईंना आपली कोणी कीच करणे मान्य नव्हते. त्या स्वतः आपल्या ताकदी-कियती निःशंक होत्या. आत्मविश्वासाने नम्र बनवून त्या महाराजांना म्हणाल्या, " आपण ऐकाल तितका वेळ मी गाईन. "

महाराजांना हे उत्तर आवडले. उत्तराची पद्धती बुद्धा आवडली. उत्तरामागचे सामर्थ्यही जाणवले. आता ते किती खरे नि किती फसवे हे पहायचे होते.

साडेनवळा बैठक सुरू झाली. बाई शुद्धकल्याण गाऊ लागल्या. हा राग त्यांचे गुरू बहोदस्त्रीसाहेब यांचा आवडता. हा गळघावर चढवायला त्यांनी खूप मेहेनत घेतली होती. या रागाला किराणा घराण्याच्या गायकीत मानाचे स्थान आहे. तसेच हिराबाईंच्या जीवनात या रागाबद्दल एक वेगळा संदर्भ आहे.

गाता गाता तो संदर्भ हिराबाईंच्या दृष्टीसमोर तरळ लागला. प्रथम दर्शनी आरोहात भूषाचा तोडकळा दासगिणारा हा राम खोसाहेब शिकवू लागले तेव्हा त्या म्हणाल्या होत्या, " खोसाहेब, आपण भूप तर झालेला आहे. " खोसाहेब झालेल्या भूषाचीच तर पुन्हा तात्वीम देत नाहीत ना, अशी शंका नवीन राग शिकावला उत्सुक असलेल्या त्यांच्या मनात झोकावली. खोसाहेबांच्या कळेंदर मिशांतून हसू ओघळले. ते म्हणाले, " बेटी, आमी तो मुन जो. " आणि तार बद्दजावरून धेवतावर येताना मीडिने येणारा निराद व पंचमावरून गंधारावर येताना मीडिने येणारा मध्यम हिराबाईंना मोहवून गेला. अशा पद्धतीची तंत अंगाची मीड तोपर्यंत कुठल्याच रागात त्या शिकल्या नव्हत्या. ती गळघावर चढविण्यासाठी खोसाहेबांनी प्रयत्नांची शिकस्त केली. तसेच देसकारापासून हा राग कसा सांभाळून ठेवावा याचे खोसाहेबांनी केलेले तात्त्विक

विवेचनही त्यांना आठवले. या साऱ्या स्मृती मनात घोळवीत हिराबाई गात होत्या—
‘तुम बीन कीन खबरीया.’ प्रत्येक पंचमाची व षड्जाची मीड बाह्याची दाद पित
होती. रागाच्या अवरोही चलनाने समर्पित भाष स्वरातून निथळत होता. राग संपला
तेव्हा दीड तास होत आला होता.

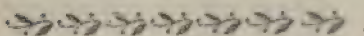
संपूर्ण स्वतंत्र वैशिष्ट्यांसह हिराबाई गात होत्या. त्यांची विलंबित आलापाची अनुपम
पद्धती महाराजांना सुखवून गेली. मधल्या विश्रांतीत महाराजांनी विचारपूस केली व
दमली असशील तर आटोपते ध्यायला सांगितले. बाई म्हणाल्या, “छे, मी दमले नाही.
पण.....” तो शब्द तेथेच तोडून महाराज म्हणाले, “आम्ही अगदी पहाट कुटे-
पर्यंत बसायला तयार आहोत.”

विश्रांतीनंतर बैठक आणखी रंगली. बाईंनी टेंपणीतला मालकंस काढला. भजने व
नाट्यगीते आटोपल्यावर भैरवी झाली. तेव्हा साडेतीन वाजून गेले होते.

नागपूरचा उल्लेख झाला म्हणजे हिराबाईंच्या बार्थेकाने खीण झालेल्या नजरेत एक
चमक येते. नागपूरचा रसिक सहजासहजी कोणाला मान्यता देत नाही. पण एकदा
का कलाकाराची परीक्षा झाली म्हणजे नागपूरकरांच्या दिलेर वृत्तीला बरबंभ नसतो.
तो काळ असा होता की स्त्रियांनी संगीताचे जलसे करायचे हेच कांतीचे पाऊल होते.
असा एक जलसा नागपूरला झायचा होता. दिवस ठरला. जाहिरात झाली. समाग्र
खज्राखच भरले. तबल्यावर बळवंतराव रुक्मीकर. सारंगीवर बाबुराव कुमठेकर पण
पडदा वर जाताच हिराबाईंच्या कृत आकृतीकडे पाहून कुजबूज सुरू झाली, “अरे
ही काय गाणार ? आपले पैसे फुकट गेले रे बापा !” लोक पोळ्याच्या मासवतीच्या
वेळेला जसे हेल काढून ओरडतात तसे ओरडू लागले. काही लोकानी हिराबाईंना
अगोदरच भीती घातली होती. त्याचा प्रत्यय येऊ लागला.

हिराबाईंना सुरेशबाईंनी धोर दिला. बळवंतराव रुक्मीकर म्हणजे ठेंबापुरा पदिक-
वान गडी. एक आधार वाटायचा. शिष्य वपही बरेच अधिक. सितस्पा उन्हाळ्या-
पावसाळ्यांचे जास्त अनुभव त्यांच्या पदरी होते. त्यांनी तबल्यावर भाष ठेवली म्हणजे
तबला झाकून जायचा. ते हिराबाईंना इडूच म्हणाले, “ही तर परीक्षा आहे. घात
राहून गाणे सुरू कर.”

बाईंनी तबल्यावर बोट फिरविली. तारा छेडल्या गेल्या. तंबोरा पुन्हा लागला. तंबोरा
असा सुरेल लागला होता की समोरच्या रांगेत बसलेल्या जाणत्या भोवत्यांना पडून
चुकले की आजचे गाणे ‘तम्बार’ आहे.

कुजचूज हळूहळू कमी झाली. अस्ताई संपवून हिरावाई समेधर आल्याबरोबर सर्व सभागृह गर्भान उठले “हां !” दाद तर सुरेल मिळाली. समजूतदारीची नि जाणती. हिरावाईची भीड चेपली. त्या काहीशा मोकळ्या गाऊ लागल्या.

त्या शंकरा गात होत्या. आल्यापीच्या अंगाने बदल करत होत्या. सट्ट्याच्या ताना फारच स्वच्छ जात होत्या. पण त्यात आतषयाजी नव्हती. शंकरा रागाची प्रकृती काहीशी आकर्मक तरी उदात्त. त्यात हिरावाईच्या स्वभावाचा स्थायी भाव असलेला यांतरस मिसळला ते मिश्रण इतके मनोहारी झाले की कळत न कळत सर्व श्रोते बाह्या दैज लागले. तन्मय होऊन गेले. पहिल्या रागांतच हिरावाईंनी सभा जिंकली.

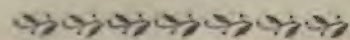
त्यानंतर नागपुरात एकामागून एक असे आठ आणि अवती भोवतीच्या गावांत पाच असे एकूण तेरा जलसे झाले. पुढे जेव्हा जेव्हा त्या नागपुराला गेल्या तेव्हा तेव्हा त्यांना लोकांनी डोक्यावर घेतले.

नागपुरचे हिंदुमहासभेचे अधिवेशन हिरावाईच्या चांगले लक्षात आहे. त्या अधिवेशनात हिरावाईने गायन झाले. बाईना तो कार्यक्रम निःशुल्क मागण्यात आला होता. बाईंनी मुद्धा तो आनंदाने मानवून न घेता दिला. पण महासभेने मात्र या कार्यक्रमाला तिथीट लावले. लोकांना त्याची कुणकूण लागली. हिरावाईंनी जर कार्यक्रम फुकट दिला आहे तर आमच्यापासून पैसे कां घ्यावेत ? असे ते आपसांत बोलू लागले.

हिरावाई गानमेळावर गेल्या. साथीदार अगोदरच येऊन बसले होते. मांडवात फक्त पंधरा-बोस भोते होते. पण मांडवाबाहेर गर्दी उसळली होती. इतक्यांत विजेचे दिवे गेले. सगळीकडे अंधार झाला. एकदम गळका सुरू झाला. हिरावाई धावरल्या. त्या मोंधळात काय घडेल नि काय नाही. तेव्हात कोणी तरी रंगमेळावर चढले. त्या माणसाजवळ मंद प्रकाशाचा टोच होता. तो हिरावाईंना म्हणाला, “ताई, तुम्ही धावरू नका. तुम्ही स्वस्थ बसा.” नंतर तो खाली उतरला. तोच दिवे आले.

तेव्हात मांडव भोत्यांनी खच्चून भरला होता. दिवे लागताच आरडा नाही की ओरडा नाही. सगळे जणू तिकिटे काढून पेटीत बसले होते. भोवक्या प्रतिष्ठित दिसत होता. मघाशी मांडवात फिरणारे स्वयंसेवक आता दिसेनासे झाले होते. आता मांडवात स्वयंशासन आले होते. सगळीकडे निःशब्द शांतता पसरली होती.

बाईंनी त्यांच्या भात्यातील टेबणीतला पटदीप बाहेर काढला. त्या रागातील ‘घन घन बाजूरें’ ही आडाचीतालातील चीज मोठ्या डोळाने त्यांनी पेश केली. सहजता हे त्यांचे वैशिष्ट्य. गाण्यातील हमखासपणा हे त्यांच्या तपस्थेचे फळ माधु-

भांची तर त्यांना ईश्वरदत्त देणगी. पहिल्या अर्धा तासात बाईंचे गानकलेवरील प्रभुत्व लोकांना कळून चुकले.

‘मीराबाई’ या नाटकातील ‘सखे मी मुरारी वनी पाहिला’ या प्रसिद्ध गीताद्वारे हिराबाईंनी भीमपळस आळवला. नंतर ‘राधेकृष्ण बोळ’ या भजनाने सभा संमोहित झाली. पहाटे गाणे संपले तेव्हा चार वाजून गेले होते.

यशोयात्रा

प्रसिद्धीला काही योग पावे लागतात. असा एक योग हिराबाईंच्या जीवनात अकल्पितपणे आला. १९३७ साली भूर्पेद्रबाबू घोष यांनी एक संगीत सभा कलकत्त्याला भरवली. त्या काळी ‘संगीत सभा’ हा शब्द रुढ नव्हता. ‘म्युझिक कॉन्फरन्स’ म्हणत असत. फार थोड्या ठिकाणी या संगीत-सभा भरत असत. अशीच एक ‘ऑल इंडिया म्युझिक कॉन्फरन्स’ भूर्पेद्रबाबूंनी घेतली होती. तिची सर्व व्यवस्था लक्षाबाबूंकडे होती. त्या वेळी फेसरबाई फेरकर हिंदुस्थानात सर्वमान्य झालेल्या होत्या. त्यांच्या सूचनेवरून हिराबाईंना या कॉन्फरन्सचे बोलावणे आले.

लक्षाबाबू आणि जह्नवाबाई यांनी हिराबाईंचे गाणे ऐकूनच त्यांना निमंत्रण दिले. हिराबाईंना साथ करायला त्यांचे नेहमीचे साथीदार कलकत्त्याला गेले. सुरुवातीला हिराबाईंनी शंकरा आळवला. एक निरामय शांत असे वातावरण तयार झाले. बाईंनी त्यानंतर होरी गाविली. स्वरांचा मान राखून गीतातील शब्द आणि अर्थ त्या विशद करीत होत्या. सामान्य जनतेला आकृष्ट करून शब्द व अर्थ या द्वारे संगीतात गुंतवून ठेवण्याची शक्ती होरीत आहे. त्यात भाषांना आवाहन असते. रस-निर्मिती हे त्यातील लक्ष्य असते. होरी हा ललित गावनाचा एक प्रकार. त्यातील व्याङ्गिकपणा सामोळता झाला पाहिजे. यात भावनांना आवाहन अतल्यामुळे हा प्रकार वंगालमध्ये विशेष आवडीचा. नंतर लोकांनी मागणी केली म्हणून हिराबाईंनी ‘राधेकृष्ण बोळ’ हे भजन म्हटले. भजन हा प्रकार सगळ्यांसाठीच मोकळा. सुस्पष्ट शब्द भाबलुळ स्वरात घोलले म्हणजे गाणे समजणारा नि न समजणारा दोघेही मोहित होतात. ‘अकेली मत जैयो राधे जमुनाके तीर’ ही मिरवी म्हणजे हिराबाईंच्या गाण्याचा कळस.

हिराबाई शांतपणे गत होत्या. बाईंचे वय यत्तीस वर्षांचे म्हणजे लोकेपणेनेच. चमत्काराने आकर्षण या वयात असते. पण असा प्रकार पुसटही त्यांच्या ठाणी नव्हता. बाई गाण्यासाठी गत होत्या. गाणे संपले तेव्हा फेसरबाईंनी सोड भरून काढूक केले. हिराबाई गाण्यापूर्वी सर्वोंना संशय वाटत होता की ही काय गाणार ? कुठे बांध्याची,

सहान चणोची, काळसर वर्णाची आणि सालस कळणाची पोरसवदा स्त्री आपला रुबाव जमविणार कसा ! असा प्रश्न सभेच्या संचालकांनाही पडला होता. गाणे ऐकल्यावर तो शिळक राहिला नाही. सामान्य भोलावाही हिरवाईंनी आपल्या गान-कलेने भाकून टाकले होते. पाईजवळ गानकला भरीव आणि व्यापक स्वरूपात तर होतीच, पण तिचा समर्थक वापर करण्याची चतुराईही होती. हिरवाई गात म्हणजे त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचे दिव्यच साकारत असत.

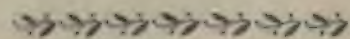
रया संगीत सभेनंतर 'अमृत वस्तार पत्रिके'ने त्यांचे मूल्यमापन करून कलकत्त्याला संगीत रसिकांत एका रात्रीत त्यांना प्रसिद्ध करून टाकले. पत्रिकेने लिहिले होते —

“हिराया घराण्यात अद्भुत करीमखोर्गाह्यांच्या कलेशी स्पर्धा करू शकणारी उंची हिरावाईंनी कमावली आहे. एवढेच नव्हे तर खोसाह्यांना स्वचित्त चमत्कृती दाखविण्याचा जो मोह होत असे त्यावर हिरावाईंनी विजय मिळविला आहे.”

पूरी पल्याचा ऐपतदार भोत्याला गाणे फार आवडले तर तो गाणाऱ्याला सुवर्णपदक देत असे. अशी किती तरी सुवर्णपदके हिरावाईंना मिळाली. या संगीत संमेलनांमध्ये पत्रिका दर्जाचे बहुतेक गायक-बादक नेत त्यामुळे हिरावाईंचे नाव हिंदुस्थानभर व्हायला नव्हतं झाले. वाईना नानंतर अल्हादाबाद कॉन्कन्सचे बोलावणे आले. तिथेही त्यांनी आपले वादनकशी सोने सिद्ध केले. अशी त्यांची उत्तरेकडील यशोयात्रा कलकत्त्याच्या प्रवेशद्वारातून सुरू झाली

१९६० साली कलकत्त्याच्या सांगीतिक क्षेत्रात हिरावाईंनी नाव कमावले त्यामुळे पुढच्याही वर्षा तेथील म्युझिक कॉन्कन्सचे त्यांना निमंत्रण आले. ही संगीत सभा नाहरवाडूंनी आयोजित केली होती. देशभरचे मोठमोठे कलावंत आले होते. अलाउद्दीन खो, अली अकबर, रसिकर, केसरवाई, थिरकवा, दी त्यांतली काही नावे. मुंबईहून रौशनआरा बेगम आणि हिरावाई होत्या. या दोघींचे गाणे एकाच दिवशी व्हावयाचे होते.

रौशनआरा बेगम अगोदर ४ नंतर हिरावाई असा क्रम लागला. रौशनआरा बेगम गात ठणमच. त्याही किऱ्या घराण्याच्याच. अद्भुत करीमखोर् यांच्या शिष्या. त्यांनी प्रथम दीवरा आळवला. समज्यांच्या माना डोवू लागल्या. त्यांच्या गाण्यात सहजता होती नि दिमाखही. द्रुत लय सुरू झाली तेव्हा तानांची आतषबाजीही पहायला मिळाली. वाईची लवारी लपत नव्हती. ओते छुः झाले. नंतर 'विषापीन नाही आवत पैन' ही शिसोटी रागातील दुनरी त्यांनी अतिशय कलापूर्ण पेश केली. त्या खोसाह्यांच्याची खरी खरी नकल करीत होत्या. लोकांना त्यांचे कौतुक वाटत होते. शेवटी त्यांनी

एकाएकी 'जमुनाके तीर' ही भैरवी सुरू केली त्या पेली रात्रीचे फक्त अकरा वाजले होते. पुढे हिरावाईचे गाणे व्हायचे होते.

लोक अस्वस्थ झाले. सैगल आयोजकांपैकी एक होते. ते चिडले. रविवंदरही संतापले. भैरवी संपवून रोशनवाई उठल्या. झालेल्या प्रकाराने लोक डाळ्या घायलाच विसरले. नाही म्हणायला उपचार म्हणून दोन चार डाळ्या पडल्या. हिरावाईनी मात्र रोशनआरावाईजवळ जाऊन त्यांची प्रशंसा केली.

हिरावाईच्या प्रशंसेला रोशनवाईच्या आईने फुरेंबाज उत्तर दिले. त्या म्हणाल्या, "रोशनका इतना तय्यार गाना सुननेके बाद तुम्हें गाना है. जरा समझके गाना."

हिरावाई शांतपणे पण ठामपणे म्हणाल्या, "मी प्रयत्न करते. तेवढेच माझ्या हातात आहे. चांगले होणे न होणे परमेश्वराच्या आधीन." त्या ठिकाणी व्हाई गंधर्वांचे दिव्य फणसळकर उपस्थित होते. ते म्हणतात, "त्या संगीत सभेत रोशनवाईच्या भैरवीमुळे नाराज वातावरण निर्माण झाले. झाले ते चांगले नाही असे प्रत्येकाचा वाटत होते. हिरावाई आता काय करतात त्याकडे समजल्यांचे लक्ष लागले होते. लोक चुळबूळ न करता बसले होते."

हिरावाईनी तय्यारा हाती घेतला. साधीदार तयार झाले. वाईची बोटे तारा शेकाऊ लागली त्यांनी माऊ विभाग सुरू केला- 'रसिया हो ना जाय' रागाच्या मांडणीत भारदस्तपणा होता. वाई मधून मधून शुद्ध मध्यम फार ओचदार लावत होत्या. तंत अंगाने चाललेली ही बटत इतकी मनोहारी होती की भोल्यांच्या दुखाबेलेल्या मनावर तिने इच्छुवार फुंकर घातली. लोकांच्या मनातील तणाव घालवण्यासाठीच जणू त्यांनी तो राग निवडला होता. त्यानंतर 'होरी खेले मोसे नंदलाल' ही होरी त्यांनी मूटली. गाणे रंगले. कानाकोपऱ्यांतून वाहवा मिळू लागली रोशनआरा गाऊन गेल्या हेच लोक विसरले. गाणे रंगत वाढवीत होते; तेव्हाच आयोजकांतर्फे सैगल रंगमंचावर आले, आणि म्हणाले, "अशी गानसमाधी कोणानी तोडायला नको हे खरे. पण एक मोड काम करायला मी येथे उभा आहे." हिरावाईना रविवंदर भोल्यांकडून बारा सुवर्णरुपये त्यांनी जाहीर केली. देणाऱ्याचे नांव उच्चारून होताच डाळ्यांचा कडकडाट होत होता. हिरावाईच्या मातोश्रींना धन्यता वाटली.

शेवटी 'राधेकृष्ण बोल'चे स्वर्गीय स्वर आसमंतात दरदळले. सग्या विकडी गेली. सभा संपल्यावर लोक रेंगाळत परतू लागले. झालेल्या अविस्मरणीय बैठकीसंबंधी आपापसांत चर्चा करत.

ही गौष्ट आदि जालंदरची. हरिवल्लभ नावाचे 'फार मोठे संत त्या बाजूला होऊन गेले. त्यांच्या स्मरणार्थ भास्करबुवा यखले 'हरिवल्लभ-मेळा' नावाची संगीत सभा भरवीत असत. बहुतेक दर वर्षी मास्तर कृष्णराव कुलंब्रीकर या समेत गायला जात असत.

१९४० पर्यंत या समेत कोणीही स्त्री-कलाकारांना सेवा रुजू केली नव्हती. कारण तिकडे त्या काळी पडदा पडत होती.

१९४० मध्ये हिराबाईंचा जालंदर आकाशवाणीवर कार्यक्रम होता. त्या वेळी अभिनीकुमार नावाचे एक पोलीस अधिकारी जालंदरला होते. एक दिवस ते हिराबाईंना म्हणाले, "वाई, जालंदरात दर वर्षी किसेवर गिन्यात आम्ही एक संगीत-मेळा पेटो. परंतु अजूनपर्यंत कोणी स्त्री कलाकार येणे गायिली नाही. आपण हे धाडस कराळ का ?" हिराबाई म्हणाल्या, "आनंदाने वाईन. परंतु माझ्या संरक्षणाची जबाबदारी माझ आपण घेतली पाहिजे."

अभिनीकुमार तयार सले. अभिनीकुमारांच्या बरोबर दिलीपचंद्र बेदी व संगीत दिग्दर्शक बाप्पी हे भास्करबुवांचे शिष्य होते. त्यांनीही वाईना आमंत्र केला. पुढल्या वर्षी हिराबाईंनी या संगीत समेसाठी यांचे हे ठरले व तसे जाहीर करण्यात आले.

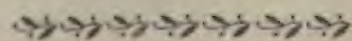
या हरिवल्लभ मेळ्याची आपली एक प्रभा म्हणजे एका गाणाच्या बरोबर दोन दोन तीन तीन तबळजी, पेटीवाले व सारंगीवाले साधीला बसत असत. दोन दोन मिनिटे प्रत्येक जण आपले कौशल्य दाखवीत असे. त्यामुळे गाणे विस्कळीत होत असे.

हिराबाई मेळ्यात गाण्यासाठी जालंदरला पोहोचल्या. त्या वेळी कडक थंडी पडली होती. त्यातून शिमशिम पाऊल पडत होता. तरीही समेला तोवा गर्दी उसळली होती. पाचवात छपी घेऊन उग्रग्यावर लोक बसले होते. फक्त कलाकारांसाठी रंगमंचावर छत बातलेले होते.

वाई रंगमंचावर आल्या. त्यांच्या बरोबर एकच सारंगिया, एकच तबळजी व एकच पेटीवाला पाहून लोक हिरमुसले. त्यांना वाटले, "या काय गाणार ? ये कोई तगडा गाना नही है."

हिराबाईंनी गाण्याला सुरुवात केली. पूर्वाकल्याणची अस्ताई भरली- 'होवन जागी साज.' आणि समेवर जणकार ओल्यांची भरघोस दाद मिळाली. हिराबाई स्वरांच्या किमचागार आहेत. प्रत्येक स्वर आपापल्या जागी चपखलपणे लळात होता. पूर्वाकल्याणसारख्या आलापीप्रधान रागात हिराबाईंचे स्वरविस्ताराचे कौशल्य पाहून भोले दिपले. त्या कधी पंचमाला डाकवून पुरिमाचा आभास निर्माण करत तर कधी त्याला पुढे करून कल्याण वेमादूमणने मिळवत.

वाईनी सभा जिकळी. एकच तबळजी, पेटीवाला व सारंगीया बेऊनही सभा जिकळी.

जे बाई गाव तेच सांशिया सारंगीवर व पेटीवाला पेटीवर काढत असल्याने गाणे एकजिनसी झाले.

त्यानंतर या मेळाव्याला जाण्याचा बोग घाईना अनेक वेळा आला.

श्री. वी. आर. देवधरांनी १९४० साली मुंबईला एक संगीतसभा आयोजित केली होती. लॅमिंग्टन रोडवर कॉम्रेस हाऊसमध्ये ही संगीत सभा झाली. मुखवातीला काही गाणी झाली. मग कुमार गंधर्वांचे गाणे झाले. ते त्या वेळी बघान होते. नंतर हिराबाईंचे गाणे बघायचे होते. अल्हादियाखीसाहेबांना हिराबाईंचे गाणे ऐकायचे होते. म्हणून ते अगोदरच येऊन बसले होते.

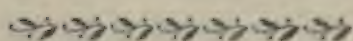
हिराबाईंच्या गाण्याला सुरुवात होणार इतक्यात नस्थनखी आत आले आणि त्यांनी हिराबाईंना हळूच सांगितले की अल्हादियाखीसाहेब तुमचे गाणे ऐकायला आले आहेत ते ऐकून हिराबाई किंचित धावरल्या. त्यांनी देवधरांना बोलावून विचारले, “स्वरंच खीसाहेब आले आहेत का ?” देवधर म्हणाले, “नाही आले”. पण बाईंनी नस्थनखीचे नांव सांगताच ते म्हणाले, “खीसाहेब आलेले आहेत. पण त्यांची मला अशी संकत ताकीद होती की हिराबाईंना मी आल्याचे सांगू नका, त्यांना मोकळेपणाने गाऊ द्या.”

हिराबाईंना ओल्यामधे खीसाहेब कोटे दिसेनात. त्यांनी विचारले, “खीसाहेब आहेत कुठे ? त्यांच्याकडे मला येऊन बघा.”

खीसाहेब विंगेत एका कोपऱ्यात गुपचूप बसले होते. आपले दडपण गळान्यावर येऊ नये ही त्या मागची भूमिका होती. हिराबाईंनी चरणस्पर्श करून त्यांची इबाकत मागितली. खीसाहेब म्हणाले, “बेटा, तुझे गाणे ऐकायला तर मी आलो आहे.” हिराबाई धैर्य करून म्हणाल्या, “तर मग आणण समोर येऊन बसावं ना.” खीसाहेब मग तेथून उठले आणि समोर येऊन बसले.

हिराबाईंनी मारवा सुरू केला. घाईना मारवा पंगळाच आहे. तो ऐकल्यावर वाटायला लागते की मारव्यावर लोक जो ओढासीन्याचा आरोप करतात तो चूक आहे. कै. वसंतराव देशपांडे म्हणत की हिराबाईंचा मारवा ऐकला म्हणजे ओढासीन्य विरून जाते.

हिराबाईंनी छुमण्यातली ‘अरे जग बावरे’ ही बंदीस सुरू केली. असाई संवरून त्या समेवर आल्या. त्यावर खीसाहेब उद्गारले, “इसको बंदो दे कायदा. बंदीदखी-साहबने तुमको बहुतही अच्छा बताया है. जिओ, बेटा जिओ. खुश गाओ.” मग

बाई ही मोकळेपणी गाऊ लागली. गाणे छान रंगले. गाणे संपल्यावर अह्लादियाल्लीं आत आले नि म्हणाले, “तुझे गाणे ऐकामला लोक गर्दी कां करतात हे पहायलाच आज मी आलो होतो. मी आज येहू खुश झालो आहे. तुझ्याजवळ ऐकण्यासारखं खुश आहे.” मग पुन्हा प्रसन्नतेने म्हणाले, “बेटा, गाती रहो !”

रसके भरे

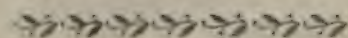
१९४० साली आकाशवाणीच्या कार्यक्रमासाठी हिराबाई लखनौला गेल्या होत्या. त्या वेळी त्या श्री. जी. जोगांकडे उतरल्या होत्या. लखनौच्या एका सुप्रसिद्ध डॉक्टरांच्याकडे छोटसा जलसा करायचे ठरले. शहरांतले गाणारे, साध करणारे आणि निपटकर रसिक त्या परगुती सभेला जमा झाले होते. त्यात गिरिजादेवी गाणार होत्या. त्यापूर्वी जोगांच्या व्याख्येच्या कार्यक्रम व्याख्याचा होता. पेटक ऐकामला जोगां-बरोबर हिराबाई गेल्या होत्या. कथ्याक नर्तक शंभू महाराजही आले होते.

शंभू महाराज आले खरे, पण ते तारित होते. शांभवीचे सेवन केल्याशिवाय ते हसत नसत की काय कोण जाणे. त्यांची देहानंदी टाळी लागली होती. कोण आले नि कोण गेले, गाचे त्यांना फारसे मान नव्हते. मोडासा प्रयत्न करून ते येणाऱ्या प्रत्येकाला अभिवादन करून मोकळे होत होते.

जोगांची धनुकळी व्याख्येनित्या तारांवरून अशी काही मुलायम फिरली की ओते त्या ध्वनिदहरींवर तरंगू लागले. जोगांचा कार्यक्रम हमलास रंगायचा, तसा तो रंगला. नेतर गिरिजादेवी गायला वसल्या. क्षणात त्यांनी रंग जमवला. जणू गानचंद्रिकाच समोर वसलेली होती. स्मितवदनाने अतिशय हळूवारपणे त्या गाण्यांतून सुचवीत होता — ‘पहा तर या स्वरांकडे. हा स्वरांचा नजराणा केवळ तुमच्यासाठी आणला आहे.’ प्रत्येक ओल्याला वाराचे की आजचे गाणे हे केवळ आपल्यासाठीच आहे. त्या दिवशीची भिक्किल अशी रंगत होती.

बऱ्याच वेळानंतर शंभू महाराजही विलखुलास दाद देऊ लागले. शांभवीचा अंमल उतरला असावा. गिरिजादेवीचे गाणे संपले. इतक्यात एक सूचना पुढे आली. शंभू महाराजांनी नाचणे म्हणून मंडळी त्यांना आमंत्रण करू लागली. गिरिजादेवी म्हणाल्या, “पेटकीचा पूर्वरंग तर आम्ही भरला आहे. तुम्हाला पसंद आहे ना? मग आता उत्तररंग तुम्ही पूर्ण करा.”

शंभू महाराज तसे जाणाव. म्हणाले, “पूर्वरंगात दोन कलाकार होते. मग उत्तर-रंगात कां नसावेत! आपणसारख्या जाणकार प्रेक्षकांसमोर नाचण्यात तर मला

आनंदच वाटेल, पण हिरावाईंनी सुद्धा गायलं पाहिजे. ”

हिरावाईची गाण्याची तयारी नव्हती. त्या फक्त ऐकायला आल्या होत्या. प्रभासाचा शीण अजून उतरला नव्हता. पण शंभू महाराज हट्टाला पेटवले. म्हणाले, “हिरावाई गाणार असतील तरच मी नाचेन. ” त्यावर हिरावाई म्हणाल्या, “मग नकोच. ” शंभू महाराज गंभीर झाले व म्हणाले, “तुम्हाला माझे नृत्य पचण्याची इच्छा नाही का ? ” त्यावर जोग हिरावाईंना म्हणाले, “चपूताई, म्हणा ना. ” मिरिजादेवीचाही आग्रह पडला.

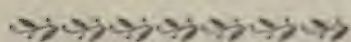
एखादा छोटा ख्याल म्हणावा असे हिरावाईंनी ठरविले. पण मुळातला त्यांचा मिस्तिकलपणा डोकावला. त्या म्हणाल्या, “मी तुम्हा सर्वांच्या इच्छेचा मान राखेन. पण माझी इच्छा आहे की मी जे गाईन त्यावर शंभू महाराजांनी नाचावं. ” मिरिजादेवींनी हिरावाईंच्या म्हणण्याला तुजोरा दिला. जोगांनीही शंभू महाराजांना विनंती केली.

शंभू महाराज तयार झाले. हिरावाईंना शंभू महाराजांची क्षेत्र नाहीत होती. अभिनय-विलास आणि स्वर-विलास यांची खेळीमेळीची जुगळवंदी करण्यास दोन तोळाभोवते कलाकार सिद्ध झाले. हिरावाईंनी तंबोरा सुरत मिळवला. सारंगियाणे व तपळजीने आपापली वाद्ये मिळविली.

शंभू महाराज नाचायला उभे राहिले. त्यात कुठलाही अभिनिवेश नव्हता. विचारात हरवलेल्या माणसासारखे ते गंभीर व अंतर्मुख दिसत होते.

हिरावाईंनी आकार लावला. त्या आकारातच त्यांच्या संगीतातील तयारीची ग्वाही होती. मग सुरू झाली भरवीतील रसीली तुमरी—‘ रसके भरे तोरे नैन. ’ शंभू महाराज खुलले. हिरावाईंची निवड नाचायला योग्य होती. तिच्यात मुद्राभिनयाला भरपूर वाव होता. किंचित् कमेंत छुकून हात कपाळाशी नेऊन शंभू महाराजांनी जणू हिरावाईंच्या निवडीलाच मुजरा केला. या तुमरीतून त्यांना त्यांच्या कलेचा फुलणारा समेश प्रेक्षकांपुढे साकार करता येणार होता. त्यांच्या अभिनयाला अवसर देत हिरावाई सावकाश गात होत्या—‘ रसके भरे तोरे नैन ’. त्यातील अर्थाना, सावेशा विविध स्वररचनांनी नटवून, त्या पेश करीत होत्या. शंभू महाराज आपल्या अभिनयाने त्यातील भाव नाना तऱ्हांनी व्यक्त करत होते. गोंजारून गोंजारून लढियाळपणे एक एक स्वराकृती तयार होत होती. शंभू महाराजांच्या पदलाभिनयाने नि मुद्रा भिनयाने प्रत्येक शब्दाला रूप प्राप्त होत होते. वेगवेगळे भाव एकता केत होता व पाहताही येत होता.

एक अविस्मरणीय अनुभूती प्रसादभारही वाटली गेली. कार्यक्रम संपला तेव्हा सकाळचे सात वाजले होते.

हिराबाई खसनीला आकाशवाणीच्या एका कार्यक्रमासाठी गेल्या होत्या. तेव्हा वेगम अख्तर फत्तावादी यांनी त्यांना आपल्या घरी उतरवून घेतले होते. त्या वेळी हिराबाईंचे गुरू वहीदखीं तेथेच होते. ते अख्तराबाईंना शिकवीत होते.

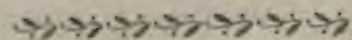
एका लघु समारंभात वेगम अख्तरना बोलावणे होते. त्या आपल्याबरोबर हिराबाईंनाही घेऊन गेल्या. रंध्याहाळी तेथे मैफोल होती. एकीकडे खाणे व एकीकडे गाणे. त्यात प्रथम वेगम अख्तर उत्कृष्ट गायल्या. मिकल रंगात आली. तेव्हा सुप्रसिद्ध नर्तक शंभू महाराज त्यांना वाजूपा सारीत सारीत घेऊन बसले. भरपूर मद्यपानामुळे त्यांचा तोंड जात होता. त्यांच्या जवळ एक छोटीशी रंग होती. तिच्यात धुंगरू होते. रसिक भोतुबरी असल्याने त्यांनाही आपली कला पेश करण्याची इच्छा झाली. त्यांनी तसे जाहीर करायलाही सांगितले.

त्या वेळी खिमे त्यांच्या वडिलांच्या वेळचे तबळजी फैय्याज खीं उपस्थित होते. शंभू महाराजांनी त्यांना आपल्याबरोबर साथ संगत करण्याची विनंती केली. पण ते म्हणाले, “अब तू क्या नाचेगा इतनी पीने के बाद !” शंभू महाराज धुंगरू बांधून उठले. आणि एक मुश्किल तोडा घेऊन समेवर जे आले ते चित्राप्रमाणे स्थिर उभे राहिले. तेव्हा फैय्याजखांच्या डोळ्यात पाणी तरारले. ते उठले आणि शंभू महाराजांना कडकडून मिठी मारत म्हणाले, “पेटा, तूने पी है, लेकिन तेरी विशा होशमे है, पाक है.”

अप्रतिम नृत्य झाले. त्या दिवशी शोकांच्या डोळ्यांचे पारणे फिटले. नृत्य संपले तेव्हा शंभू महाराजांची नजर हिराबाईंकडे वळली. ते त्यांच्यापाशी आले व त्यांना गायपावरिता विनंती करू लागले. बाई म्हणाल्या, “माझ्या गुरूजींनी मला परवानगी नाही.” पण ते ऐकेनात. त्यांनी हिराबाईंना हाताला धरूनच स्टेजवर नेऊन बसविले. वेगम अख्तर म्हणाल्या, “अब ये छोडनेवाले नहीं है. शुरू हो जाव.”

तकाळचे सहा वाजले होते. बाईंनी देशकार गावला सुरुवात केली. आधीच्या गायपावर मात करायला त्या गात नव्हत्या. अतिशय सहजपणे गाणे चालले होते. आवाज सुरेल लागला होता. त्यांच्या गायपातल्या भाव-बोमल स्वरांनी आणि कल्पनांची लोभत मांडणी इतकी नुलानम होती की आधीच्या अख्तराबाईंच्या गजाली गजाल लोक विसरून गेले. नृत्यातला तत्कार आणि मुद्राभिनयही विसरले. नंतर बाईंनी ‘अफेडी मत बिरो राधे जमुनाके तीर’ ही मैरवी म्हाटली. पहिला सारा रंग पुसून गेला. सर्वत्र वादळा झाली.

आज घरी जायची पंचाईत. लीलादेव रामाण्णार ही भीती. अख्तराबाईंना हिराबाईं

म्हणाऱ्या, “आता खोंसाहेबांना तुम्हीच सामोऱ्या जा.”

इकडे चार पाच जाणकार अमोदरच बहीदस्तोकाडे आले आणि म्हणू लागले, “आज अस्सल गाणं ऐकलं. काय अमूर्तिम गावल्या त्या. वल पूछोही मत. कोई अल्फाबही नाही.” न राहवून खोंसाहेबांनी विचारले, “कोण गायले ?” मंडळींनी सांगितले, “तुमची शिष्या.” तोंबयेंत या दोघी घरी आल्या होत्या. अकवरीबाई खोंसाहेबांना म्हणाऱ्या, “हमारी गळती हुई है.” त्यांनी आपले कान पकडून बटले, “आपण हिराबाईंना माफ करावे. कराल ना ?” खोंसाहेब काहीही बोलले नाही. कस्त रिमत केले. आणि डोळे मिटून डोलू लागले.

दरबारी किस्मे

१९४० साली बी. जी. जोग लखनौला होते. त्यांच्या पेटकीत गाणे चालले होते. हिराबाई गात होत्या. समळे जण सज्जीन झाले होते. बाईंच्या उजव्या बाजूला रामसुदीनखी तबलावर तर डावीकडे बाबूराव कुमठेकर सारंगीवर हवे ते बोल लीळया काढत होते. समोर सुरेशबाबू होते. तेवढ्यात एक ऐन पंचबिशीतला राक्षस पुरुष बैठकीत येऊन बसला.

गवताच्या पात्यावर उषःकाली दबबिंदू दिसतो. पण तो येताना त्याची बाजूल लागलेली नसते. तसे या तरुणाचे झाले. गाणे थांबले तेव्हाच तो आस्थाचे इतरांच्या लक्षात आले. हिराबाईंनी तंबोरा बाजूला सरकविला. हातातल्या कमाडाने कपड्यावर जमू पाहणारे धर्मबिंदू टिपले. तसा तो स्वाबदार तरुण बसल्या बसल्या हिराबाईंकडे सरकला. त्याने आपली ओळख करून दिली, “मी जहांगिराबादचा...”

त्याचे वाक्य पूर्ण होण्यापूर्वीच जोगांनी त्याला थांबविले व बोलायला सुरवात केली. ते म्हणाले, “हे जहांगिराबादचे नवाब. बास तुम्हालाच भेटायला आले आहेत.” नवाबसाहेब म्हणाले, “आपण आमच्या जहांगिराबादला या. दाखत घेऊन मी आलो आहे. तुमचे उराचे काम आटोपून आपण निवांतपणे निघू. मी थांबतो. आपण बरोबरच जाऊ.”

नवाबसाहेबांची लखनौत हजेरी होती. तिसऱ्या दिवशी सकाळी ही मंडळी निघाली. दुपारी जहांगिराबाद आले. तेथे जेवणे झाली. नवाबसाहेब जातीने लक्ष पावत होते. ते म्हणाले, “आता तुम्ही विभांती प्या; थकला असाल. रात्री आपण गाण्याला बसू. मग मात्र रात्र आणि दिवस यांचा हिशोब मांडू नका.”

विभांतीची व्यवस्था चोख होती. विभांतीनंतर हिराबाई किती बाजले म्हणून भद्रात

येऊ लागल्या तर गितीपरचे पळ्याळ तीन बाजताच बंद झालेले दिसले. हिराबाईंजवळही पळ्याळ नव्हते. सुरेशबाबूजवळ होते. पण ते आणि जोम विभ्रान्तिकक्षांत नव्हते. त्यांना पहायला हिराबाईं बाहेर आल्या तर ते दाळन मंद निळ्या उजेडाने प्रसन्न दिसत होते. त्यांच्या बाजूने दाळन वाळ दिव्यांच्या उजेडात न्हाऊन निघाले होते. पडदे लाळ होते. आणि त्या रंगाला शोमपारी सजावट तेथे होती. मोठ मीठचा तैलचित्रांच्या सोनेरी चौकटी अधिक खुलल्या होत्या. दरबारी कानडा येथे कौणी तरी गायला हवा, असा विचार बाईंच्या मनात येत नाही, तोच पलिकडचा दरवाजा उघडला. तेथून सुरेशबाबू नि गेले. जी. ओग येत होते. पण ते दाळन हिरव्या रंगाने सजलेले दिसले. हिराबाईं तिकडे गेल्या. भोरपंखी गालीच्यावर चालताना किंवा हिरव्या मलमली कोच्चावर बसताना एका वेगळ्याच दुनियांना स्पर्श होत होता. हिरव्या रंगाच्या किती वेगवेगळ्या छया तेथे होत्या. पण हे सारे कशासाठी ? हे संस्थानिकांचे वेड म्हणावे का ? असा संघर्ष त्यांना पडला.

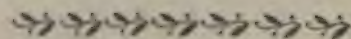
विचार करता करता लक्षात आले की हे संस्थानिकांचे वेड नव्हे. हा तण्हेवाइकपणा नव्हे. सूर्यामुळे होणाऱ्या दिवस आणि रात्र या काळ-संवेदना चालवण्याचे ते एक तंत्र होते. बाळा काळाच्या पलिकडे जगण्याचे हे साधन होते. त्या दाळनात आलेल्या माण-साळा दिवसरात्रीचे मान राहाणार नव्हते. मळलात की विभांती प्या, शोपा. अधूनमधून लावपदाभौंचा आस्वाद प्या. पुन्हा ताजेतवाने शास्त्रावर गायला बसा. रंगीत दाळमांनी हे साधले.

सुरुवातीला हिराबाईंना गाण्याची विनंती झाली. त्या पटदीप गायल्या. वातावरण प्रसन्न करणार होते. ओतेही दर्जेदार गायकत्व. बाईंच्या नंतर सुरेशबाबू गायले. त्यानंतर जेव्हा झोपी. विनायकबुवा पटवर्धन जेवले नाहीत; कारण खरेच ते गाणार होते. त्यांनीही पेटक रंगवली. प्रत्येक जण सना गाजवत होता. मग तारंगी झाली. गाण्याची आकर्षने एकामागून एक अब्बाहत चालली होती.

सूर्याचे उगवने किंवा नाळवने सनकत नव्हते. दिव्यांच्या रंगीत किमयेने तो परिणाम साधला होता. दाळनातले पळ्याळ बंद होते. म्हणजे मुद्दामच पळ्याळे बंद करविली होती.

नंतर बडालांना शाण. पुन्हा भेफळ रंगवली. यानंतर सर्व कलाकारांना जहांगिरा-बादचे दर्शन पडविले गेले. सांगाती नवाबसाहेब होतेच. त्यांनी स्वतः सगळ्यांना लखनौला आणून पोहोचविले. विदामा दिली. भन्ववाद दिले.

लखनौला ही मंडळी परतली तो चवथा दिवस होता. एखाद्या स्वप्नासारखे ते तीन दिवस न कळत गेले होते.

ही घटना १९४०-४१ सालातली असावी. त्या वेळी किशन महाराज नावाचे निजामचे प्रधान होते. निजामाची हिंदू पत्नीपासून शालेही मुख्यी किशन महाराजांच्या मुलाला थापचे ठरले. लग्न सोडाळा घूमघडाक्याने झाला. चालीरीती प्रमाणे कार्यक्रमांची रेलचेल होती. लग्ने पिणे, नृत्य आणि गायन यांची गर्दी उसळली. तेव्हा हिराबाईचाही सुकाम हैदराबादला होता.

किशन महाराजांकडून हिराबाईंना निमणण आले. बाईंनी निमणण स्वीकारले तेव्हा किशन महाराजांना आनंद झाला. त्यांना पाटले की हे आगळे वेगळे खानदानी गाणे निजाम सरकारला मेजवानी ठरणार. किशन महाराजांकडे ज्या दिवशी पानमुपारी होती त्याच दिवशी हिराबाईंनी गायचे होते. या कार्यक्रमाला बरेच कळावंत बोलावले होते. निजाम सरकारांची स्वारी आली. त्यांनी पृच्छा केली की नवीन पण चांगले गाणारे कोण आहेत ? किशन महाराजांनी हिराबाईंचे नाव सांगितले. निजाम म्हणाले, “ठीक आहे. पेश करो.” किशन महाराजांनी हिराबाईंना गाण्याची सूचना दिली. तबल्वावर शमसुद्दीन, सारंगीवर बाबुराव कुमठेकर आणि हार्मोनियमवर राजाभाऊ कोसळे तयार होते. हिराबाई आल्या, नेहमीच्या शास्त्रीनतेने वसल्या, आणि त्यांनी तबोरा उचलल्या.

हे पाहून निजामाच्या कपाळाला आठधा पडल्या. त्यांनी किशन महाराजांकडे पाहून विचारले, “ये कैसा गाना है ?” तेव्हा किशन महाराज म्हणाले की त्या वरून आणि तबोरा वेऊन गातील. ह्या प्रकाराने हिराबाईंच्या मनात पाल चुकचुकली पण त्या गायला लागल्या. गाणे जेमतेम सुरू झाले तोच निजाम म्हणाले, “ये क्या बदतमीजी है ? ऐसा गाना सुननेकी हमे आदत नहीं. बंद करो ये गाना.”

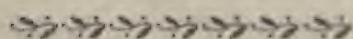
त्यांच्या या गडगडाटावर गाणे थांबले. निजाम म्हणत होते की वापकांनी गायचे ते उभे राहून, हावभावांनी नटवले. “गाना उन्हीको कहा जाता है. ऐसा ठीक बंगसे गाना है तो शुरू रखलो, नहीं तो बंद करो.”

गाणे थांबले होतेच. हिराबाई शांतपणे उठल्या आणि आपल्या तबोर त्राऊन बसल्या. हिराबाई वरून शांत भासल्या तरी आत ज्वालामुखीचा भडका घोषवीत होता.

त्यानंतर पंधरा वीस गायिकांच्या गझला पेश केल्या गेल्या. गायिका उभ्याने गायल्या. त्यांचे साजिंदेही उभे होते. हावभावान्वित गाणे चालले होते.

काही वेळाने गाणे संपले. मैफलीनंतर विदामी आली. शाही वाट होता. चांदीच्या तबकांत त्या काळातले एक हजार रुपये होते. वरून सुरेस रुमाळ हाकलेला होता.

इतर गायिकांच्या बरोबर हिराबाईंच्या समोरही विदामी आली. हिराबाई म्हणाल्या, “मी गायले नाही म्हणून मला विदामी स्वीकारता येतार नाही. मी गाण्यावरला येऊन गाणे न होताच विदामी स्वीकारणे हा माझा सन्मान तर नवीन नव्हे, पण माझा विवेचा हा अवमान आहे. याहीपलिकडे म्हणावचे झाले तर ते एक पाप आहे. आणि

हे वाय भी करणार नाही. "

तरीही कारमारी मंडळी आपला हेका सोडीनात. असा प्रसंग त्यांनी पूर्वी अनुभवला नव्हता. ती मंडळी पैसांचे महत्त्व पाठवू लागली. किशन महाराजांची विदामी नाकारणे कोणत्या नावात पडेल हे पैगळ्या पद्धतीने तुचवू लागली. समेट करावा असे प्रसन्न स्वभावाना शमसुद्दीनखो मुद्दा म्हणू लागले. पण बाईचा करारी स्वभाव उभाळला. त्या म्हणाल्या, "जिप्त कलापर मं जिप्ततेभी व्यादा प्यार करती हूं उसकी बिहजती मं नहीं सहूंगी, नहीं सहूंगी." तार सप्तकांत पोहोचलेल्या आवाजाची भार लागल्या उपरिश्वातांना जागवली. मंडळी आवाक झाली. काय होते आहे हे कळण्याच्या आत एक आवाज सर्वांनी ऐकला. हिराबाईसमोर भरलेले विदामीचे ताट भर दरवारांत त्यांनी उचकटून दिले होते.

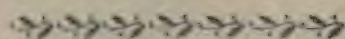
सर्व सभा तटस्थ झाली. बाईचे साथीदार पावरले. शमसुद्दीनखो म्हणाले, "अब क्या होगा ? " कुमटेकर म्हणाले, "संस्थानांमध्ये काय वाटेल ते होऊ शकते." हिराबाई उचकटून म्हणाल्या, "पासावर तर देणार नाहीत ना ? मग शाळे तर. असे मृतपत करून तरी काय उपयोग ? "

हिराबाई उठल्या. साथीदारही उठले आणि बाईच्या मागोमाग निघाले. भवितव्य काळोखाचे होते. त्या काळात संस्थानांत काहीही घडू शकले असते. अशा अनेक गोष्टी ऐकूही येत. इतर ओकडी अला हिराबाईच्या संघर्षात काय घडते हे समजून घ्यायला उत्सुक होते.

दुसऱ्या दिवशी सहाजी किशन महाराजांनी विदामी पाठवली. आणि सोबत निरो-पही पाठविला की, "काल आपला अपमान झाला याचे मला दुःख आहे. निजाम-सहिबांना पक्ष्या माणमाफी सवष नाही, म्हणून तसे घडले. मी पाठवीत असलेली रक्कम आपल्या मानविद्येच्या वरणावर ठेविल्या नजराणा आहे. परत पाठवू नये. "

संस्थानिकांच्या सवरीच्या अनेक कथा प्रचलित आहेत. त्या मल्याळुच्या दोन्ही प्रकारच्या असतात. बडोद्याच्या सयाजीराव गायकवाडांवद्दल मात्र सर्वत्र एकमुखी गुणगानच ऐकू येई. प्रजेवद्दल प्रेम असणाऱ्या थोड्या संस्थानिकांपैकी ते एक होते. पण तिथेही हिराबाईची एकदा फजिती झाली.

१९३६ साली सयाजीराव महाराजांच्या राज्यारोहणाचा दीर्घ महोत्सव होता. त्यानिमित्त सर्व जनतेला फुकट गाणे-वाजणे व नृत्य सचता याचे म्हणून बडोद्याच्या कॅमिटी कलेमध्ये तीन मोठे तबू ठोकले होते. एकात गाणे, एकात वाजणे व एकात

मृत्यु. लोकानी बाबे, हवे तितका वेळ थांबाये, मन भरले की जावे. असे तीन दिवस चालू होते.

ऐन वाढदिवसाच्या कार्यक्रमात राणीसाहेबांच्या दरबारात हिरावाईचे गाणे व महाराजांच्या दरबारांत फेंयाजखींचे गाणे होते.

हिरावाई राणीसाहेबांच्या दरबारात हजर झाल्या. अजून राणीसाहेब स्वतःच शाह्या नव्हत्या. इतक्यात एक संस्थानी कर्मचारी एक बीडोनी मच्छरदाणी घेऊन तेथे आले. हिरावाईंना आश्चर्य वाटले. त्या म्हणाल्या, "ही कशासाठी ?" त्यांना सांगितले गेले की "हा बायकांचा दरबार आहे. आपण पुरुष साधीदार बरोबर घेऊन आलात, तेव्हा त्यांनी या मच्छरदाणीच्या आत घेऊन आपल्याला साथ करावी."

बाबूराव व शमसुद्दीन मच्छरदाणीत गेले. त्यानंतर पुकारा होऊन राजभिरवा आल्या. सर्वत्र स्थिरस्थावर होईतो पंधरा मिनिटे लागली.

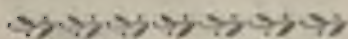
मे महिन्याचे दिवस. हवेत फार उकाळा होता. त्यात त्या साधीदारांना विचारांना मच्छरदाणीत बोटले. ते आतून उतासे टाकताहेत. बाबूराव म्हणतात, "बघताई, आत बटाटे उकडताहेत हो." शमसुद्दीन म्हणतात, "वाईजी, जख्दी करो. दम पुर रहा है."

राणीसाहेबांनी अनुज्ञा दिली व गाणे सुरू झाले. जेमतेम पंधरा मिनिटे गाणे झाले. हिरावाईंना वाटले, "हाळ वाटतं. सुटले माझे साधीदार." पण नाही. त्यांचा रोषा इटला नाही. दरबारचे रीतीरिवाज आज आले. प्रथम राणीसाहेब गेल्या. मग एक एक करून सर्व राजहिरवा गेल्या. मग साधीदारांना बाहेर पापची इजाजत मिळाली. त्यांची तोंडे उकाळ्याने लालिलाल झालेली. बामाने नुसते निघळत होते.

एकदा विहारात दरभंग्याला वाईंना राजहट्ट भोवला. दरभंग्याचे राजेसाहेब गाण्याचे शाकीन होते. त्या वर्षी युवराजांचे लग्न होते, म्हणून खास कार्यक्रमामाठी मुंबईहून ओंकारनाथ व हिरावाई या दोघांना आमंत्रण होते.

दोघांचेही गाणे लग्नसमारंभात उत्तम झाले. परंतु एखादीच पेटक ऐकून महाराजांचे समाधान झाले नसतं. त्यांनी हिरावाईंना आपली राजसत्ताविषयी आग्रह केला. म्हणजे, "आपका इस तरफ आना बार बार नहीं होता. अभी अभी हो तो तीन बार दिन और एक जाइये."

परंतु हिरावाईंचा मुंबई आकाशवाणीवर कार्यक्रम होता. त्यांना परत जाणे आवश्यक होते. त्या म्हणाल्या, "मुझे रेडिओपर जाना है. नहीं तो मैं रुक जाती. मैं अगर रुकी

वसति ना पहुँची तो जुमना होगा. ”

हे ऐकून संस्थानिक म्हणाले, “ इतनीशी बात है ती रुकही जाइये. आपका जुमना हम भर देंगे. ”

हिराबाई गंभीर झाल्या. म्हणाल्या, “ सवाल पैसोंका नहीं. जुमना भरनेसे मेरा नाम खराब हो जाएगा. दुबारा मुझपर कौन विश्वास करेगा ? ”

गाडी होय करता करता असे ठरले की उद्या सफाली नऊपर्यंत हिराबाईंनी गावे व जेवण करून अकराव्या गाडीने जावे.

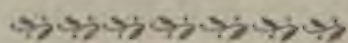
दुसऱ्या दिवशी ठरल्याप्रमाणे सफाली नऊ प्रांमपर्यंत हिराबाई गायल्या. जेवण भाडोपून दहा वाजता त्या स्टेशनवर आल्या. पाहतात तर स्टेशनवर सामसूम. गाडीची चौकशी केली तेव्हा कळले की ती गाडी सुटून पण तास झाला. स्टेशनवरच्या पळ्याळांत पाहिले तर बारा वाजले होते. आप्ता कुटुंब बाईंना वस्तुस्थितीची जाणीव झाली. राजवाड्यातील पळ्याळे त्या रात्रीच दोन तास मागे करण्यात आली होती.

मुंबईला जाणे त्या दिवशी रदित फेल्पाशिवाय मत्वेतर नव्हते. नंतर मुंबईला पोहोचल्याबरोबर स्टेशन डॉक्टरेटर जुल्लारींनी तार मिळाली. तिच्यात ताम्हडतोय दोनशे रुपये दंड भरण्याबद्दल सूचना होती. बाईंनी दंड भरला. नंतर बाईंनी जुल्लारींना प्रत्यक्ष भेटून हकीकत सांगितल्यावर दंडाची रक्कम परत मिळाली.

त्या काळातले संस्थानिक तय्येसर्वा असत. त्यांच्या तय्येपाईकरणापुढे प्रत्यक्ष देवाळा मुद्धा इतर पत्करावी लागली असती. उपमोग, नशा, शृंगार आणि प्रतिष्ठेच्या अशाकवी करूनवा पोचा स्वजिना म्हणजे त्या काळने संस्थानिक. कलांना आश्रय देणारी रसिकताही काही संस्थानिकांजवळ होती. संस्थानिक स्वतःच्या अईकाराळा धक्का लागणार नसेल तर इतर गोष्टी भोळ्या मानीत.

१९४१ साली उदयपूरच्या राजपुत्रांचे लग्न होते. सोहळा तीन दिवस चालला होता. समारंभ उदयपूरच्या झिल्ल्यावर होता. सारा झिझा ऐरावतासारखा शृंगारला होता. या ऐरावताची अंबारी म्हणजे राजवाडा. त्याचा झगमगाट विचारायला नको. राज-प्रासादाभोवती कारंजी खुई खुई नाचत होती. बगिचे बहरले होते.

दरबार भरण्यापूर्वीचे वातावरण म्हणजे सूर्य उगवण्यापूर्वीचे पूर्व दिशेचे नभोवितात. रंगीबेरंगी. अनेक ताज्या रंगच्छटांनी भरलेले. अनेक संस्थानांचे निमंत्रित राजे ति राजपुत्र जातारल्या इतकामाप्रमाणे येत होते. कोणी रील्स राईसने आला, कोणी पोल्याकम आला, तर कोणी वाळखीमधून. त्यांच्या निवासाच्या जागेमाखून छोटीशी

मिरवणूकच दरबारच्या भव्य दालनापर्यंत येत होती. प्रत्येकाचा वाट वेगळा, प्रत्येकाची वाट वेगळी. प्रत्येकापरोबर दोन दोन ए. डी. सी. होते. शिवाय दिवाण होते.

कार्यक्रमाला सुरुवात झाली. यथाक्रम गाण्याची भिफल झाली. दरबारातलेच गाणे ते. हिरावाई गायिल्या. तासभर त्यांनी राम यमन-कल्याण आळविला. नंतर गीरेचे भजन झाले.

हिरावाईच्या नंतर एका नामवंत गायिकेचे गाणे होते. गाण्यात सहजतेपेक्षा जमत्कृती अधिक असे. काही जगा त्या अशा घेत असत की ऐकणाऱ्याने नफित व्हावे. वात भर म्हणून त्यांना रतीचे लावण्य लागले होते या बार्दे गाण्याला यमस्या. तबलजीने दमदार ठेका धरला. सारंगी विनोदकार हरकती घेऊ लागली. इतक्यात दरबारांत हालचाल झाली. एक संस्थानिक महाशय उभे राहून काहीतरी बोळले. गाणे थांबले. तो संस्थानिक शारदा नाटकांतला “भीमंत” दिसत होता. त्याने हातातल्या अंगठीकडे निर्देश केला आणि म्हणाले, “ही एक लाख मोलाची आहे. ती मी घापला तयार आहे. अठ एवढीच मी माझ्या मांडीवर बसून ‘हमसे ना थोडो राजा’ ही तुमरी म्हणायची.” असे म्हणत तो बिक्षिप्त हावभाव करू लागला. मदिराशानामुळे आपण काय करतो आहोत हे त्याला समजत नव्हते. सगळ्यांचे लक्ष आता त्या गायिकेकडे लागले. तो महातारा संस्थानिक मातस्वर असला पाहिजे. कारण तरुण संस्थानिक सत्य होते. कदाचित ती वादळापूर्वीची शांतता असावी. या गायिकेने हिरावाईंना विचारले, “काय करायचं हिरावाई ! अंगठी अव्हेरायची की मिळवायची ?”

हिरावाईंनी चटकन उत्तर दिले, “मला नाही हे पटत.” त्या पुढे म्हणाल्या, “अंगठीपेक्षा तुमचे गाणं किती तरी मोलाचं आहे आणि त्याहीपेक्षा तुमचे शोक.”

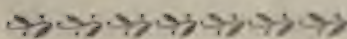
हिरावाईंच्या त्या निःसीदिग्ध सल्ल्यामुळे त्या गायिकेला निर्णय येता आला. त्यांनी नकार दिला.

राजेसहिबांचा राग अनावर झाला ते गरजले, “एका गाणारीची ही मिजास ! मला नाकारते ?”

पण गायिका पक्षी ठरली. त्या प्रसंगानंतर थोडा वेळ गालून ती उठली. राजेसहिबांना तर त्यांच्या निवासाला केव्हाच नेले होते.

यानंतर हिरावाई आणि त्या बार्दे पुढच्या कार्यक्रमाला तीन दिवस सामीलच झाल्या नाही.

१९४९ सालची गोष्ट. अजून संस्थाने शाबूत होती. तिमला कामठीच, ऐकभराम

यांना अजून धक्का लागला नव्हता. इंदूर संस्थानात होळकरांचे पदरी अण्णासाहेब गायकवाड नावाचे एक सरदार होते. ते मोठे मातब्बर आणि होळकर सरकारांच्या विशेष मज्जातडे होते. गाण्याचे शौकीन होते. हिरावाईचे अभिमानी होते. कलाकारांचे चाहते होते. किरावतची संकर करून आलेखे होते; त्यामुळे रसिकतेची क्षितिजेही विस्तारलेली होती. गुणवत्ता होती आणि तिला साजेसी खानदानी होती. खानदानीत शब्दांचे सच्चेपणही होते.

हिरावाई त्या बाबुला गेल्या म्हणजे सरदार गायकवाड आत्मीयतेने आपल्याकडे उतरवून घेत. त्यांची सूप सरप्राई करीत. हा गन्मान कलेत्ता आहे वरीरें लांबलचक कथना ते बोधून दाखवीत नसत. तसे वामतडी नसत. याही वेळेला बाईचा मुकाम सरदार गायकवाडांकडे होता.

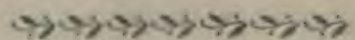
इंदूरच्या नंदलाळपुरा थिएटरात हिरावाईच्या गाण्याचा जळसा होता. पहिल्या ख्यालाने रंग जमाविला. तात्काळतत्कालीन नाट्यमीत सुरू झाले. यातावरण भारून टाकण्याची किमत्ता हिरावाईंना गाण सारलेली आहे. इतक्यासपणा हा त्यांच्या परिश्रमांनी उजळलेला आवाज उद्गाराने द्या आहे. गायकवाड अजून कार्यक्रमात दिसत नव्हते. त्यांची जमा रिकामी होती. गाण्याच्या शौकाचरोपरून त्यांना सोमरसपानाचीही आवड होती. ही माणसे मनरवी. जे करतील ते अमर्बाद. स्वाद घेतील तो आकंठ. म्हणूनच ते अजून आपल्या जागेवर येऊन बसले नव्हते. पिण्याचा कार्यक्रम चालला असावा. पण अण्णासाहेबांना गाण्याला जायची वाद होती.

इंकी जळशांत मधली विधांती झाली. बाई रंगमंच सोडून आत गेल्या. त्यांचे साथीदाराही मेले. घाती आमंत्रित त्यांचेचरोपर चरापान करू लागले. तेव्हा अण्णासाहेब नंदलाळपुरा थिएटरवर येऊन पोहोचले. ते घेत आत आले. ते एका वेगळ्याच जगात वाचत होते. त्या जगात सर्व आनंदी आनंद असतो. मान, सन्मान, प्रतिष्ठा नि कथापदान्ता ही मौलिक जगातली ओशी त्यांनी फेकून दिली होती. त्या दिवशी मदिरापान जास्तच झाले असते. ते आले ते घेत बाईसमोर उभे राहिले. आणि म्हणाले, "आज आम्ही आलो आहोत ते एक आव्हान घेऊन. पहा तुम्हाला या आव्हानाचे शिबधनुष्य पेलतं का."

हिरावाई अण्णासाहेबांकडे पाहत होत्या. अण्णासाहेब कसले आव्हान घेऊन आले आहेत याचा अंदाज लागत नव्हता. मग अण्णासाहेब म्हणाले, "हिरावाई, आज मारपीत पाच कन्धमोअर घेऊन दाखवा. आहे हे आव्हान पेलण्याची ताकद !"

हिरावाई हसल्या आणि म्हणाल्या, "त्यात काही अवघड नाही. पण त्याची आवश्यकता ती काय ? ती तुम्हाला चमत्कार होईल."

अण्णासाहेब म्हणाले, "उगाच शब्दच्छल करू नका. आवश्यकताच म्हणता ना,

म्हणून सांगतो की जर तुम्ही असे पाच बसमोअर घेऊन दाखविऊन तरच आम्ही तुम्हाला श्रेष्ठ गायिका मानू.”

आपण काय बोलतो आहोत हे अण्णासाहेबांना समजत होते. हिराबाईंच्या बदल्याचेहेन्याकडे ते पहात होते. पण या अवस्थेत मनुष्य इतरांच्या भावनांचा विचार करायला होशवर थोडाच असतो ? अण्णासाहेब पुढे म्हणाले, “नमस्काराशिवाय नमस्कार नसतो. कळली आवश्यकता काय ती ?”

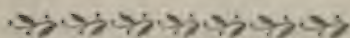
हिराबाईंच्या कर्तृत्वाला आव्हान मिळाले. त्या गंभीर झाल्या नाहीत किंवा थिडक्याही नाहीत. फक्त त्या अधिक शांत भासू लागल्या. त्यांच्या बागूला काही निमजित होते. त्यांना हे धरे वाटले नाही. एक म्हणाला, “हे कसले आव्हान ? हा तर शुद्ध विविध-पणा.” दुसरा म्हणाला, “हा मर्यादनाचा कैफ. दुसरे काय ? हिराबाईंनी हे आव्हान मनावर घेऊ नये.”

हिराबाईंसारखी लोकोत्तर गायिका आपल्याला जवळून पाहता पाही म्हणून आणखीही जनसामान्य तेथे जमले होते. त्या हयतात कशा, बोलतात कशा, जवळून दिसतात कशा, हे पहायला मिळेल त्या जागिरेून आत झोकावण्याचा ते प्रयत्न करत होते. त्या संभाषणानंतर कोणीही काही बोलले नाही. रागळे मुन्न झाले होते. आव्हान दिले गेले होते. पण ते स्वीकारले किंवा नाही हे स्पष्ट झाले नव्हते. पुढे काय होते हे ऐकायला सगळी सभा उत्सुक झाली होती.

आणि हळूच हिराबाईंचे ओठ विलग झाले. त्या म्हणाल्या, “मला नमस्काराची अभिलाषा नाही. पण आपण म्हणता म्हणून हाही प्रयत्न करून पाहो.”

अण्णासाहेबांच्या मुद्रेवर खोडसाळ हसू झळकले. विभांतीनंतर कार्यक्रम असा बहारीचा झाला की स्वतः अण्णासाहेब डोळू लागले. आव्हानाची गोष्ट ते वितरून गेले. पण शेवटी भैरवी सुरू होताच त्यांना ते आठवले. आता त्यांची नशा बरीच उतरली होती. त्यांना वाटू लागले की, “आसले चुकलेच. हिराबाईंना आपण उगीच भलत्या भरीस घातले.” त्यांच्या मनात आले की हळूच हिराबाईंना खांगी, “तुम्हाला आव्हानातून मोकळे केले आहे. हवं तसं गा.” पण असे मनात आले तरी प्रांजळपणे सांगायला ते सामान्यजन थोडेच होते ? सरदारजीची प्रतिष्ठा त्यांना आवडी आवडी.

‘अकेली मत जैयो राधे जमूनाफे तीर’ ही विशेष दीप्तीने तेजस्वीली भैरवी सुरू झाली. लोक तल्लीन झाले. ज्या थोड्या मंडळींनी मण्यांतमाला तो प्रयोग ऐक्या होता त्यांच्या मनात इतका वेळ हिराबाईंबद्दल काळजी भरली होती. भैरवी सुरू होताच ती मंडळी तनमन हरपून गाणे ऐकू लागली. हिराबाईंच्या तार बद्दल लागला मात्र, भोववर्गाने जोरदार दाद दिली. भोववर्गाला दिसालयातीत नेहान्या त्या तार बद्दलाने अण्णासाहेबांच्या मनावर मोहिनी घातली. सगळी सभा भैरवीत थिरपळली.

...आणि नेमकी त्याच वेळेला अचानक तिहाई आली. भैरवी संपली. लोकांची समाधी भंगली. भैरवी संपली म्हणजे बैठक संपली. पण लोणाचीच उठासची तयारी नव्हती. सर्व भोत्पांनी टाळ्यांच्या गजरापरोपर घनमोक्षरचा घोष चालवला. शांत भेद रिथत हिरावाईच्या वेईच्यावर उमटले.

पुन्हा भैरवी सुरू झाली. पण तिचा डोल वेगळा. पुन्हा घनमोक्षर.

प्रत्येक वेळी भैरवीने दर्शन इतके मनोरम, इतके परिणामकारक आणि इतके वेगळे होते की भोत्पांना पुनःपुन्हा ते देहायचा मोह आधा. हिरावाईची प्रज्ञा कशी नक्षत्रोन्मेषशायिनी आहे याचा भोत्पांना साक्षात्कार होत होता. जणू ही फक्त भैरवीचीच बैठक होती.

हिरावाईंनी खेरीरा खाती ठेवला. तुफत मनाने भोत्पूंद गानसमाधीतून बाहेर आला. वचांनी मध्यांतरातील अण्णासाहेबांचे व हिरावाईंचे बोलणे ऐकले होते ते कुजबुजू लागले, "हिरावाई जिंकल्या."

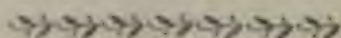
शिवायची ईर्ष्या मनात नसताना हिरावाई जिंकल्या. त्या जिंकल्या नसल्या तर अण्णासाहेब मुद्धा झिरमुळले असते. आरव्या स्वतःच्या पराजयाचे त्यांना दुःख नव्हतेच.

दुसरे दिवशी अण्णासाहेब आणि हिरावाई अण्णासाहेबांच्या दिवाणखान्यात बसले होते. अण्णासाहेब विलकुपणे म्हणाले, "हं! काय हिरावाई, काल आपण आम्हाला हरकत तर! पण अर्ध हरणे मुद्धा फार मजा देऊन जातं वरं का! आम्ही आपल्याला खरोखरच मोठी मायिका मानले. पहिल्यापासूनच असलेल्या या आमच्या मतावर कस शिकामोर्तव झाले. आता थोळा, या दिवाणखान्यातली कोणती वस्तू आम्ही आपल्याला तोंडफा म्णून नजर करावी?"

"छं छं! भलतंच काय, अण्णासाहेब! कालची गोष्ट कालच संपली. शिवाय काल आपणही थोडे वेगळ्याच रिथतीत होता. तेव्हा आता त्याची चर्चा कशाला?" मन्मते हिरावाई म्हणाल्या.

"अहो, असं कधी शक्य! आमच्या तोंडून गेलेला शब्द म्हणजे शब्द. मग तो मेलताना असो अथवा अन्वया. थोडा, आपल्याला काय हवं आहे! मी काही तुमच्या-कड उडकार करीत नाही वरं. तुमचा तो अधिकार आहे. मान आहे. थोळा, काय हवं आहे?"

आश्चर्यात बुडालेल्या शिवायकार फडक्यांची नजर त्यांच्या बहिणीसाठी योग्य ती लोदण पोथीव मिरमिरत होती. होता होता एका वस्तूवर ती स्थिरावली. काय होती ते! वचपार्तूचा काच. होळकर महाराजांना विलायतहून भेट मिळालेला तो वाघ. फडक्यांना घाटले की हिरावाईच्या खबरबिलासाची इज्जत याच वाघाच्या पुतळ्याने होईल. त्यांनी खाककन हिरावाईचे लक्ष आपल्याकडे वेधून घेतले व त्या वाघाच्या

पुतळ्याकडे 'हळूच अंगुलीनिर्देश' केला.

“मी काही तरी मागावे असा आपला जर आग्रहच असेल तर मग तो कोरण्या-
तला बाघ तेवढा थावा,” असे हिराबाई नम्रतेने म्हणाल्या.

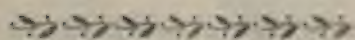
अण्णासाहेबांनी मान वळवली. कोपण्यात मोठ्या डोंडाने उभ्या असलेल्या त्या
बाघाच्या पुतळ्याकडे पाहिले. आपल्या कलापूर्ण वैभवात हा जंगलचा राजा मोठ्या
दिमाखात उभा होता. त्याच्या अंगावर पिंपळे जई पट्टे होते. प्रत्येक स्नायू स्वयंपणे
डोळ्यात भरत होता. शीर अन् शीर तट्ट फुगलेली होती. शेपटीचे टोक फळाकडे होते.
आक्रमणाची पूर्वतयारी होती ती. त्या पंचघातूंच्या पुतळ्यात जिवंतपणा इतका भरला
आहे की क्षणभर आपल्याला भास व्हावा की, आता हा शेंप तर फेकत नाही ना !
अण्णासाहेबांच्या दिवाणखान्यातल्या अनेक वस्तुपैकी ती एक वस्तू होती. पण ती जागा
रिकामी झाली तर सारा दिवाणखान्याच भक्कास होणार होता.

क्षणभर अण्णासाहेब विचलित झाले. मनात कुठेतरी दैव्याचे. होळकर बहाराबांनी
त्यांना तो खास मजाने बहाल केला होता. मनात कुठे तरी आठवणींच्या तारा उडवून
मेळ्या. अण्णासाहेब दिलदार होते. सरदारात अशाभित ते गुणही त्यांच्याल भरपूर
होते. ऐश्वर्य होते. औदार्यही होते. पण एका शिल्यावर असलेल्या प्रेमापोटी ते संनभ्रात
पडले. बाघाच्या शिल्यावर त्यांचे मन जडले होते. पण हिराबाईंचाच आदर होता. तो
कालच्या प्रसंगाने शतगुणित झाला होता. मोहावर आदराने मात केली. कारण
नसतानाही अण्णासाहेब खाकरले. गळा भोकळा केला. भारदस्त आवाजाने त्यांनी
आपल्या चिटणीसाला हाक मारली. मग तो बाघ आवरणात ठेवून हिराबाईंपरोबर
देण्यात आला. आजही तो हिराबाईंच्या विजयाची साक्ष देत त्याच दिमाखात त्यांच्या
दिवाणखान्यात उभा आहे.

रंगभूमी

मराठी रंगभूमीवर एकूण सहा सुभद्रा गाजल्या. तसे ‘सौमद्र’ हे नाटक चिरवीरन
लाभलेले. अनेकांनी रंगमंचावर आणले. त्याचे अगणित प्रयोग झाले. सर्वदोमणती
नटांनी सुभद्रा रंगविली. पण विशेष मान मिळाला तो सहा नटांना. पहिले भाकराव
कोल्हटकर, दुसरे बालगोमर्ब, तिसरे केशवराव भोसले, चवथे लखाई मोसरे, नाववे
शेकरराव सरनाईक आणि सहावी हिराबाई. हे काळानुक्रमाने क्रमांक लागले.

हिराबाईंनी १९२९ साली स्वतःची नाटक मंडळी काढली. तिचे नांव ‘नूतन
संगीत विद्यालय- नाट्यशाळा’ असे होते. तिचा ‘सौमद्र’चा पहिला प्रयोग ५ सप्टेंबर

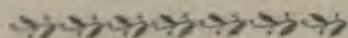

१९२९ रोजी मुंबईला शोभे पिण्डरमचे झाला. हिराबाईंची बाहेरी मेडळी आवर्जून ठावल्या होती. त्यात बाबुराव पेंटर, फेडवराव भोले, वसंत शांताराम देसाई आणि प्रो. ना. ली. फडके हे प्रमुख. प्रयोग उत्तम झाला. कृष्णाच्या भूमिकेत सवाई गंधर्व ही मुझा जमेची बाजू होती. पुढे मुंबईला बाळगंधर्व आणि मास्टर दीनानाथ यांच्या नाटक कंपन्यांचे या नाटकाचे प्रयोग सुरू असतानाही हिराबाईंचे यश कायम राहिले. या नंतर हिराबाईंच्या कंपनीने 'साध्वी मीराबाई' हे नाटक बसविले. ८-२-१९३० ला या नाटकाचा पहिला प्रयोग झाला. या नाटकानेही हिराबाईंच्या पदरी यशाने माप टाकले.

साध्वी मीराबाईंच्या पाठोपाठ युगांतर, मानापमान, पुण्यप्रभाव, विद्याहरण, जागती ज्योत, सवी पुरुष आणि शिवाजीरा शह ही नाटके कंपनीने सादर केली. इंदूर मुक्तामी मानापमान नाटकाळा इत्येवढाच वागला झाला. लीमट आणि मीराबाई या दोन नाटकांनी गंधर्वेला पैसा आणि प्रसिद्धी मिळवून दिली. हिराबाईंच्या नूतन संगीत विद्यालयाच्या नाट्यशास्त्राचे आरंभी 'गंधर्वकले' नाटकाचे प्रयोग केले होते; पण त्यात काम बराचसा हिराबाईंनी नकार दिला होता. गाण्याकडे दुर्लक्ष होऊ नये हा त्यातील हेतू होता. लीमट आणि मीराबाई यांच्या अभाप यशानंतरही हिराबाईंना गाण्याचे क्षेत्र सोडून नाटकांत विचर यांचे असे वाटले नाही. त्यांच्या गाण्याच्या पैठकी सुरूच राहिल्या. लीमट आणि मीराबाई या नाटकांसारखे यश इतर नाटकांनी दिले नाही. उलट एकापागून एक अपयशाचे शक्य दिले.

हिराबाईंनी नाटक कंपनी काढली ती मुळात पैसे मिळतील या हेतूने. पण घडले उलटच. दगदग रूप लोसावी लागली. आणि डोक्यावर कर्जाचा बोजा घेऊन पडला. त्या कर्जाची फेड करायची म्हणजे परिश्रम करावचे. त्यासाठी हिराबाई तयार झाल्या. तेव्हा पुरूष नाट्य व्यवसायालाच वाईट काळ आला होता. बोलपटांचे युग सुरू झाले होते. हिराबाईंना नाटक कंपनी बंद करावी लागली.

हिराबाईंना नाट्यक्षेत्रात बघणांचे तसे यश मिळाले नाही. याला त्या काळाचा संदर्भ जसा कारणीभूत आहे तसाच प्रेक्षकांवांचा हिराबाईंच्या संघर्षाने असलेला दृष्टिकोनही आहे. बौद्ध हिराबाईंचे नाटक पहापळा येत नसत. त्यांचे गाणे ऐकायला येत असत. याची जाण स्वतः हिराबाईंनाही होती. नाटकाच्या तालमी इत्या तशा होत नाहीत याची संतुष्टी त्यांना होती. हिराबाईंनी उभी मेळेअशी लिथू नारायणराव बाळगंधर्वानी उम्मा केलेल्या लिथूनी स्पर्धा करू शकत नव्हती. काहीशा प्रयत्नांने त्यांच्या नाटक कंपनीला बौद्धशास्त्राच्या तालमीचा लाभ झाला. पण तो अव्य काळ. हिराबाईंनी वसंत शांताराम देसाईंना पाठविलेले पत्र या दृष्टीने बोलके आहे त्यांत त्या लिहितात, "आमचे एकच प्वाला नाटक नारायणरावांच्या इतके बठणे करे शक्य आहे ! तुम्ही

त्या दृष्टीने आमच्याकडे पाहू लागलात तर आम्हाला जन्मभर काम करून ते शक्य होणार नाही. त्यांचे कारण त्यांची तपश्चर्या. शिवाय वर्णानुसार त्यांच्या तालमी चालायच्या. श्री. खाडिलकरांसारखी माणसे त्यांना नशीबाने मिळत गेली. त्या मानाने आम्हाला कोणी शिकविले आहे ? ”

कंपनी बंद करून हिराबाईंनी पुन्हा तंबोरा हाती घेतला. “ मी कर्जाची दे न दे याच्या भरवशावर फेडीन, ” असा त्यांनी निर्धार केला. नाटकातून कामे करायची नाहीत असे ठरविले. परंतु १९४४ साली मुंबई साहित्य संघाच्या पहिल्या महोत्सवात त्यांनी सुभद्रेची भूमिका केली. त्या वेळी त्यांना त्यांच्या लोकप्रियतेचा पुन्हा प्रत्यय आला. आणि त्यांनी कंवाटदारांच्या नाटकांत भूमिका करायला पुन्हा सुरुवात केली.

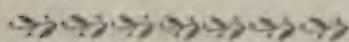
हिराबाई सौमद्रमध्ये राजकन्या. त्यांच्या सौमद्रला आणि मीराबाईला ते रस मिळाले. त्यांचे रहस्य वस्तुतः शांताराम देसाई यांनी अचूक सांगितले आहे. ते म्हणतात, “ हिराबाईंचे शाळीन दर्शन हाच त्यांचा अभिनय होता. ”

हिराबाईंच्या नाट्य प्रवासातून एक मोठे मोठ्ठा प्रमाणावर मराठी जीवनाला लाभली आणि ती म्हणजे कुलीन स्त्रियांना या क्षेत्रात वाटचाल करायला एक पायवाट मळविली गेली.

स्त्री भूमिका स्त्रियांनीच कराव्या असे गोविंदराव टेंकड्यासारख्या सुरभी नाट्य-तज्ज्ञांनाही वाटत होते. पण तो विचार कृतीत उतरविला हिराबाईंनी.

आणखी एक महत्त्वाची मोष्ट हिराबाईंच्या नाट्य व्यवसायातून सिद्ध झाली. ती म्हणजे हिराबाईंचे रंगभूमीपेक्षा संगीतावर अधिक प्रेम आहे. त्या मुळात गायिका आहेत. नटी नंतर, गायी हेच त्यांचे जीवन.

हिराबाई कंवाटदारांच्या नाटकात भूमिका करू लागल्या असतानाची एक विशेष घटना. ते वर्ष १९४५ किंवा ४६ असावे. कोल्हापूर हे कलावंतांचे गाव. तिथे पॅलेस थिएटर मध्ये ‘ संगीत सौमद्र ’चा प्रयोग जावावयाचे ठरले. भूमिका जाहीर झाल्या. अजुन— बालगंधर्व, सुमद्रा— हिराबाई, कृष्ण— मास्तर कृष्णराव, दक्षिणगी— कल्लाबाई बडोदेकर, नारद— सुरेशचव्हाू माने. रसिक प्रेक्षकांवर पर्जन्यीच आली. नाट्यरहावर संवड उठळली. प्रयोगाच्या आधी दोन दिवस तिफ्टे लागली. सर्वेच मठ गाणारे. अनेक दिवसांनंतर असा योग येत होता. नाटकाच्या दिवशी तंफराकाळपासूनच लोक थिएटरवर जमा होऊ लागले. आपापली जमा पकडून बसू लागले. त्यापूढी गात्राळच्या सौमद्रातील भूमिका आठवू लागले.

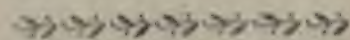

नांदी शाळी. शिबून्च रंगदेवोन्ची प्रसन्नता जाणवू लागली. आकार लावण्या-अगोदरच पात्रांचे घेतलेल्या मोहक प्रवेशाने प्रेक्षक मुलाखले. नाटक सुरुवातीपासूनच रंगू लागले. प्रत्येक गायक नट आरली पाळी आली की असे जमून गायचा की अगोदरचा रंग पुसला जावा. आणि त्याच्या वैशिष्ट्यांच्या मनोहारी संगलटा सुवास लेवून पसक लागल्यात आणि त्याच्या लोकांनी पसंतीचा 'बन्समोअर' द्यावा. हे प्रत्येकाच्याच वाक्यीत पडू लागले. प्रत्येक गायक पात्र आपली संकलित जणू रंगवू लागले. आपल्या ताब्यात आलेल्या मैफिलीला मोडण्याच्या मनःस्थितीत ते दिसेनात. रसिक प्रेक्षक त्याच गाण्यावर पुनःपुन्हा बन्समोअर देऊ लागले. तीन तीन, चार चार बन्समोअर मिळायला लागले. पाळ्योपर्व, मास्तर कुम्भराव, सुरेशवाणू, हिराबाई, ही सारीच नटराजाची कावळी मुले. अरज जणू साक्षात् नटराजच या सान्यांचे कौतुक पहायला नाट्यग्रहात अवतीर्ण झाले होते. प्रत्येक अंक रंगत गेला.

शेवटी हिराबाईचे 'पुष्पपराग' हे गाणे झाले. लोकांनी प्रेक्षकग्रह डोक्यावर घेतले. बन्समोअर मिळाला. पुन्हा गाणे तसेच जमून झाले. हिराबाई गाण्यातील नवनवीन जागा दाखवून गेल्या. दुसऱ्यांदा बन्समोअर मिळाला. तिसऱ्यांदा मिळाला. तरी लोकांचे समाधान होईना. बाळ्योपर्व सुद्धा गाणे ऐकण्यात इतके तळीन झाले होते की आपण अर्जुनाची भूमिका करतो आहोत हेच ते विसरले. लोकांनी तिवरा बन्समोअर दिला मात्र, आता हिराबाई पुन्हा गाणे सुरू करतात की काय, असे वाटून ते एकदम कळकळून ओरडले, "तार्ई, तार्ई बस, बस. आता गावचं नाही हं !" त्यांना भीती वाटली की त्यांची तार्ई दमून जाईल.

अर्जुनाने सुमदेला 'तार्ई' म्हटलेले प्रेक्षकांनी ऐकले मात्र, सगळीकडे हंसा पिकला. हिराबाई म्हणजे सुमद्रा लोडाला पदर लावून हसू व्यक्तित्व आहे असे अविस्मरणीय दृश्य लोक पाहू लागले. प्रेक्षकांनी टाळ्यांचा कडकडाट केला.

या प्रयोगाला पृथ्वीराज कपूर आले होते. संगीत नाटक इतके रंगू शकते हे त्यांना प्रथमच अनुभवल्यात मिळत होते. दुसऱ्या अंकात सुमदेला तहा गाणी आहेत. एकाहून एक रंगवारी नि रंगविणारी. शब्द नि सूर यांची नाजूक उधळणच ती. व्यर्थ मी उमजो, किती किती तोंग, अरसिक किती वा शेला, बंद जाऊ कुणाला शरण, ही गाणी हिराबाई दोन दोन तीन तीन बन्समोअर देऊन गात होत्या. ते ऐकून पृथ्वीराज आश्चर्यचकित झाले. प्रवेश दीड ते दोन तास रंगवा. पृथ्वीराजांना वाचगंधर्व, मास्तर कुम्भराव नि सुरेशवाणूचा कडव माहित होता. पण हिराबाईचे गाणे त्यांना अद्भुत वाटले होते. नाटक संपल्यावर ते बाबत हिराबाईसमोर येऊन उभे राहिले. त्यांनी भारताच्या अवस्थेत हिराबाईचे हात हातात घेतले. पण शब्द बाहेर पडेनात, ते गवितरले होते. शेवटी म्हणाले, "उम्मा उम्मा इतका वेळ तुम्ही गाता. थकत नाही

का ? ” ते हिरावाईची खूप स्तुती करू लागले. बालगंधर्व स्मितवदनाने त्यांचेकडे बघत होते.

हिरावाई म्हणाल्या, “ त्यात विशेष ते काय आहे ? आम्हाला ती संवयच असते. ” पृथ्वीराज म्हणाले, “ आमच्या नट्यांना हे दाखविले पाहिजे. तीन मिनिटांचे गाणे असतं. पण काय सोंगं करतात ! ” मग लगेच सावरून म्हणाले, “ जाऊ या ते. या आनंदाच्या क्षणी भलत्या गोष्टी कशाला ! लेकिन एक है की आपकी तारीफ करने के लिये मुझे नये अल्फाज ही लाने पड़ेंगे. ”

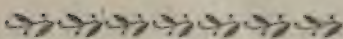
मुलखावेगळे जलसे

वाईच्या चाळीशीच्या आसपासची ही घटना. उत्तरेला आणि कलकत्याच्या बाजूला त्यांचा बोलबाला होता. दक्षिणेलाही त्या परिचित झाल्या होत्या. बंगलोर मुक्कामी त्यांचा कार्यक्रम होणार म्हणून सगळीकडे चर्चा चालली होती. आणि मग एक गंमत पडली.

जिकडे तिकडे जाहिराती झळकल्या. ‘ भारताच्या सुप्रसिद्ध गायिका हिरावाई ’ अशा थिरदावलीने जाहिरातीत मजकूर होता. त्यामुळे खूप गर्दी जमली. पण गाणे मुरू होत नाही तोच कुजबूज होऊ लागली. लोक जाय ऐकायला आले होते आणि त्यांना भलतेच ऐकायला मिळत होते. म्हणून ते बैतागळे, हिरमुसले. त्यांची फसवणूक साली होती. कारण हिरावाईच्या नावाचा आणि प्रसिद्धीचा फायदा एका स्थानिक हिरावाईने उचलला होता. तिने लोकांना फसविले होते. पण कायद्याने तो गुन्हा ठरत नव्हता. लोक स्वतःवरच चिडले. हळूहळू थिएटर रिकामे झाले.

आठ दहा दिवसांनंतर प्रत्यक्ष हिरावाई बंगलोरला येऊन पोहोचल्या. त्यांना ही हकीकत समजली. त्यांच्या जलशाची तिकिटे अजिबात विकली जाईनात. काय करावे हेही समजेना. तेव्हा त्यांच्या कार्यक्रमांच्या संचालकांनी हिरावाईंना विचारले की कार्यक्रम रद्द करावा का ? हिरावाईंना याच्यावर उत्तर सुचना. पण त्या लगेच सावरल्या. या दौऱ्यात हिरावाईच्या बरोबर डॉ. जोशी होते. श्री. फडके दौऱ्याचे व्यवस्थापक होते. त्या दौऱ्याच्या सल्ल्याने त्यांनी कार्यक्रम करायचाच असे ठरविले. डॉ. जोशीनी या निर्णयाची फलश्रुती समजावून दिली. त्यांचे म्हणणे असे होते की दहा माणसे आली तरी हरकत नाही. ती दहा माणसेच आपली जाहिरात करायला उपयोगी पडतील. मग जाहिरात करायचे ठरले. कानडी वर्तमानपत्रातून वस्तुस्थिती लोकांसमोर मांडली. तेव्हा कार्यक्रमाच्या रात्री कशीकशी शे सव्वाशे मंडळी जमा झाली.

हिरावाई रंगमंचावर आल्या. त्यांच्या शाळीन दशनांतच एक प्रकारचे संमोहन

असायचे. जाणकार रसिकांची लहानशी बैठक असावी. तसा तो जलसा झाला. मन-मोहलेपणाने आपली कडा हिरावाईनी पेश केली. श्रोते इतके आनंदले की ज्याच्या त्याच्याजवळ त्या गाण्याचे कीतुक करू लागले. ती शंभर माणसे ज्यांच्याजवळ बोलत त्याला आवजून सांगत की, बाबा रे हिरावाईचे गाणे शब्दात कसे व्यक्त करायचे ? तुम्ही ते प्रत्यक्ष ऐका या तोंडी प्रचाराचा अपेक्षित परिणाम झाला. हिरावाईचे गाणे हा सगळीकडे चर्चेचा विषय झाला.

दुसरे दिवशी पुन्हा जलसा होता. त्या दिवशी हँडबिले वाटली नव्हती. नाटयगृहावर फक्त जलशाची पाटी लावली होती. तरी वेळेपूर्वीच तिथीटे संपली. कार्यक्रम 'हाऊस फुल' झाला. यानंतर अनेक खाजगी कार्यक्रम झाले. ओळीने कार्यक्रम होत होते. ही कार्यक्रमांची रांग म्हणजे हिरावाईची विजयपात्राच होती. गर्दी खळत नव्हती.

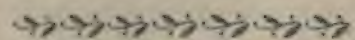
पालघरला दांडेकर नावाचे एक रहस्य होते. ते गाण्याचे फार शौकीन होते. ते स्वतः थोडेबहुत गात असत व उत्तम गाणे ऐकत असत. रहिमतखोपासून सर्वांची त्यांच्याकडे गाणी सांगी होती. फक्त हिरावाईचे गाणे झाले नव्हते. ते बाईंना भेटले की म्हणत, "आमच्याकडे गायचे आहे, बरं का ?"

होता होता १९५६ साल उजाडले आणि पालघरच्या दांडेकर कुटुंबाकडून हिरा-वाईंना गावनाचे निमंत्रण आले. बाई गेल्या. जेवणखाण झाले. बाईंनी विचारले, "गाणे किती वाजता आहे ?" घरांतल्यांनी सांगितले, "बरोबर रात्री नऊ वाजता सुरू करायचं. तोपर्यंत विश्रांती घ्या."

गंध्याकाळी साडेआठ वाजले. पण कुठेच गर्दी गडबड दिसेना. गाणे ऐकायला येणाऱ्या माणसांचीही वर्दळ दिसली नाही. शमसुद्दीनखो म्हणाले, "चंपूताई, गाणे दुसरीकडे कुठेतरी असेल." बाईंनी घरात विचारले की "गाणं कुठे आहे ?" घरातली माणसे म्हणाली, "इथेच आहे." हे काय गूढ आहे हे हिरावाईंना उलगडेना.

गाणगे नऊ वाजता घरातील दोन मुले आली व म्हणाली, "चला बरती. बरच्या हॉलमध्ये गाणं आहे."

गर्ब जप बर येते. पाहतात तर काय, एक भव्य दिवाणखाना. भिंतीशी एका शक्का गादी बातलेली. त्यावर पांढऱ्या शुभ्र चादरी, लोड, तफे, गिरद्या. सर्व दिवाण-खाना कुलांनी हुंमारलेला. गादीच्या दोन्ही बाजूंना दोन मोठ्या समया तेवत होत्या. सर्व थाट होता, पण श्रोतेच नाहीत. फक्त घरातील सात आठ माणसे येऊन एका कोन्यात बसलेली. एक बसक बाई पुढे आल्या व हिरावाईंना म्हणाल्या, "बा

गादीसमोर आपण गायचं. तिच्या समोरच गाण्याची बैठक घातली आहे. ”

हिराबाई म्हणाल्या, “मी या गादीसमोर गायीन. पण गादीवर बसून गाणं ऐकणार कुठे आहेत ? गाणं कुणाला ऐकवायचं ? ”

हे ऐकून घरातली माणसे मडकडली व त्यांनी त्या गादीवर त्या संगीतप्रेमी दांडेकरांचा एक फोटो आणून ठेवला. म्हणाले, “यांना आपले गाणं ऐकण्याची फार इच्छा होती. ती तशीच राहून गेली. मध्यंतरी त्यांना देवाज्ञा झाली. आज त्यांचं श्राद्ध आहे. म्हणून तुमचं गाणं ठेवलं आहे. तुम्ही असंच समजा की ते स्वतः गादीवर बसून गाणं ऐकत आहेत. आणि उत्तम गा. ”

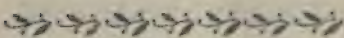
गाणे सुरू झाले. परंतु ओंते नसल्यामुळे गाणे रेंगा. वाहवा नाही. दाद नाही. गाणे कसे ओंकेबोके वाटू लागले. जे काय पाच सात ओंते घरातले होते ते सुतकी चेहरे करून बाईंच्या पाठीमागे बसलेले. शमसुद्दीन म्हणाले, “बाई रियाज जारी रखो. ”

बारा बाजल्यावर घरातल्यांनी सांगितले, “आता गाणं पुरे. भैरवी म्हणा. ” बाईंनी भैरवी आटोपून सुटकेचा निःश्वास टाकला.

१९२८ साली भारतात आकाशवाणी सुरू झाली. तिचे ध्वनिक्षेपकापुढे बसून गावे लागे. लोकांत या यंत्राबद्दल असा गैरसमज पसरला होता की ते यंत्र गाणान्यांचा आवाज ओढून घेते. आकाशवाणीवर गाण्यासाठी हिराबाईंना आमंत्रण आले तेव्हा त्यांना सुद्धा काही हितचिंतकांनी सांगितले की “बाई तू या भानगडीत पडू नकोस ते यंत्र फार खराब आहे. गायला लागले की हळूहळू आवाज कोरडा पडत जातो. मग सर्व आवाज ते यंत्र शोषून घेतं. ” बाईंना अर्थातच हे म्हणणे पटले नाही. त्या म्हणायच्या, “माझकसमोर गायला बसल्यावर हे लोक इतके विचक्रतात की भीतीने त्यांच्या घशाला कोरड पडते. मग आवाज आत ओदला जातो. ”

मुंबईच्या आकाशवाणीवर गावोगावचे कलाकार गायला येत. एकदा बाई आकाशवाणी केंद्रावर गेल्या असता एक कलाकार स्टुडिओत चाचणी घायला बसला होता. ‘थोडे ऐकू या’ म्हणून बाई थांबल्या. त्या कलाकाराने आपल्या पिशवीतून हार काढला व समोरच्या ध्वनिक्षेपकाला घातला. हळदकुंकू वाहिले व साष्टांग नमस्कार पातला. हा ध्वनिक्षेपक देव प्रसन्न झाला तर आपण चाचणी उत्तीर्ण होऊ असा त्याचा समज होता.

अशा परिस्थितीत हिराबाई आकाशवाणीवर गातात म्हणून त्यांचे लोकांना कौतुक होते. धुळ्याला कुलकर्णी नावाचे एक गृहस्थ होते. त्यांनी नवीन घर बांधले होते. योगायोग असा की त्या सुमारास हिराबाईंचा राष्ट्रीय कार्यक्रम आकाशवाणीवर होता. या

कुलकर्ण्यांनी एक रेडिओ घरी आणून ठेवला. निमंत्रण पत्रिका छापून घेतल्या. त्यांत लिहिले होते की सार्पंकाळी ६ ते ९ वास्तुशांतिनिमित्त स्वागत समारंभ व ९।। ते ११ हिरावाई बडोदेकरांचा जलसा. त्या काळी घरोघरी रेडिओ सेट नव्हते, त्यामुळे कुणाला वस्तुस्थितीची कल्पना आली नाही.

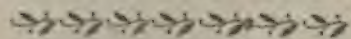
स्वागत समारंभ पार पडला. सर्व लोक हिरावाईच्या आगमनाची वाट पाहू लागले. कुलकर्ण्यांनी दिवाणखान्याच्या एका बाजूला पडदा लावून ठेवला होता. लोकांना वाटले की त्याच्या मागे बैठक घातली असणार. साडे नवाचा टोल पडला. कुलकर्ण्यांनी एका बघ्या माणसाच्या हस्ते तो पडदा बाजूला सारला. पाहतात तो आत रेडिओ सेट ठेवलेला. कुलकर्ण्यांनी आपल्या हाताने रेडिओला हार घातला व रेडिओ सुरू केला. हिरावाईचे नाव ऐकताच सर्व भोते रोमांचित होऊन गाणे ऐकू लागले. दीड तास चाललेला उत्तम राष्ट्रीय कार्यक्रम ऐकून लोक खूप झाले. कुलकर्ण्यांनाही हिरावाईचे गाणे केल्याचे श्रेय मिळाले.

अरसिकेषु कवित्व निवेदनम्

जलशासाठी गावेगाय दिंडताना हिरावाईंना जसा रसिकांच्या गुणग्राहकतेचा अनुभव आला तसाच अरसिकांच्या आतुरी वृत्तीचाही अनुभव आला.

१९२७-२८ साली अकोलाला वार्डचे दोन कार्यक्रम ठरले होते. त्यासाठी साथीदारांचा संघ घेऊन वार्ड अकोलाला पोहोचल्या. ठरल्याप्रमाणे पहिला सार्वजनिक कार्यक्रम पार पडला. दुसरा कार्यक्रम व्हायला तीन चार दिवसांचा अवधी होता. त्या अवधीत अकोलयातील एका मान्यवर वकीलांनी स्वतःच्या घरी गाण्याची विनंती वार्डंना केली. वार्डंनी ती मान्य केली.

घरांतल्या छोट्याशा दिवाणखान्यात गाणे झाले. उपस्थित श्रोत्यांची संख्या बरीच होती. त्यांच्यात एक फौजदारसाहेब चार पाच माणसे बरोबर घेऊन श्रोत्यांना त्रुडवत त्रुडवत लमोर घेऊन बसले. आपोच दाटीवाटीने बसलेल्या श्रोत्यांनी त्यांना कसेकसे सामावून घेतले. गाणे उत्तम रंगले. वातावरण प्रसन्न होते. श्रोतृवर्ग खुपीत होता. फौजदारसाहेबही रंगत आले व चिरुट शिल्लकावून पेट्रीत फुंकू लागले. त्याचा उध्र दर्प वातावरणात भरला. माता माता हिरावाईंना ठसका लागू लागला. आवाज आवळला जाऊ लागला. रंगाचा वेरंग होऊ लागला. म्हणून वार्डंनी हात जोडून फौजदार साहेबांना विनंती केली की, “आपण कृपा करून इथे चिरुट ओढू नका. आवाजाला वास होतो.”

वाई एवढे म्हणाल्या मात्र, इतका वेळ खुपीत झालणारे फौजदारसाहेब मडकले. रावताच्या गंजीवर ठिणगी पडली. त्यांना इतक्या माणसांसमोर हा आपला जाणून-बुजून केलेला उपमर्द वाटला. ते ताडकून उठून चालू लागले. त्यांच्या बरोबर आलेले त्यांचे चारपाच चमचेही त्यांच्या मागोमाग गेले. नंतर गाणे चांगले रंगले.

त्यानंतर दोन दिवसांनी सार्वजनिक कार्यक्रम होता. अपमानित फौजदार रामाने धुमसत होते. त्यांनी पाच-सहा गुंड मंडळी हाताशी धरली व एक कट मिळवला.

हिरावाईंना याची कल्पना नव्हती. गाण्याचा दिवस उजाडला. वाई व साथीदार तयार झाले. वाईचा रिवाज असा होता की प्रथम राजाभाऊ सर्व वाघे घेऊन जलगाच्या टिकाणी जात असत. मागाहून वाई स्वतः, बळवंतराव रुकडीकर व बाभूराव कुमटेकर जात असत. त्यानुसार राजाभाऊ वाघे घेऊन दांग्याने निघाले. एका अंधाच्या जागेत पाचसहा माणसे आली व त्यांनी दांगा अडवला. काय होतय याचा अंदाज यायच्या आतच त्या गुंडांनी तंथोऱ्यांना हात धातला. राजाभाऊ घाबरून ओरडू लागले, “अहो, अहो, हे काय करता! आत्ता आमचा कार्यक्रम आहे ना.” पण एक नाही की दोन नाही. त्यांनी ते तंबोरे जवळच्या झाडावर तळातड आपटून चकण्याचूर करून टाकले. तबलाड्या फोडला. पेटी आपटून तोडून टाकली. राजाभाऊंना कापरेच भरले. ते रडत तिथेच बसून राहिले.

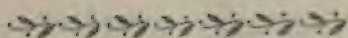
इकडे वाई जलशाला निघायच्या तयारीत होत्या. इतक्यात दोन माणसे धावत आली व सांगू लागली, “अहो, तुमचे तंबोरे, तयले सर्व गुंडांनी फोडून टाकले. तुमचा तो मुलगा तिथेच रडत बसला आहे.” (राजाभाऊंचे वय त्या वेळी पंधरा सोळा असेल.)

चार पाच माणसे बरोबर घेऊन वाई व त्यांचे दोघे साथीदार घटनास्थळी पोहोचले. हृदय विदारक होते. तंथोऱ्याचे तुकडे सर्वत्र विखुरलेले. तयले फुटलेले. पेटीचा भाता फाटून गेलेला. व राजाभाऊ कपाळाला हात लावून हमसाहमशी रडत आहे.

शेवटी इकडून तिकडून दुसरी वाघे गोळा केली. व कसायसा कार्यक्रम उरकला. कार्यक्रम अर्थातच चांगला झाला नाही. कुणाचेच मन त्या वेळी टिकाणावर नव्हते.

वाई काय किंवा कुणीही कलाकार काय, आपल्या हत्याराचा प्राणाइतके जपतात. तीच फोडून टाकली तर त्यांचे भावविश्वच उद्ध्वस्त होते. केवळ कर्तव्यबुद्धीने गाऊन वाईंनी जलसा संपवला.

पुढच्या वर्षी त्या अकोल्याला गेल्या तेव्हा त्या फौजदाराला कुठल्या तरी प्रकरणात अटक झाली होती. वाईच्या मनात नक्कीच आले असणार, “भगवानाचे घर देर ही अंधेर नाही.”

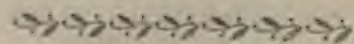
बंगोला एका भीमंत खानदानी गृहस्थांकडे गाण्याचे हिरावाईंना आमंत्रण आले होते. त्या रात असताना उदाय चेहऱ्याने दूर दूर बसलेले लोक जांभया देऊ लागले. 'राधेकृष्ण बोल' सुरू झाले तेव्हा अर्धवट झोपलेले सर्व उठले व होजान्यांना उठवत म्हणू लागले, "बाईजी राधेकृष्ण म्हनते रे." ते गाणे झाल्यावर लोक पुन्हा पेंगू लागले. अशाही मंडळींसमोर बाईंना गावे लागत असे. परंतु गाणे लोकांमिमुख करायची बाईंची धडपड असे. बाई छक्क्यात वसुन ठेचकालत जात असत. दोन दोन दिवस राहत असत.

१९४९ साली हिरावाई आफ्रिकेच्या दौऱ्यावर गेल्या होत्या. पंधरा सोळा जणांचा सच परोपर होता. प्रमुख कार्यक्रम हिरावाईंच्या गायनाचा व त्याला पूरक म्हणून नृत्य, जादू, चंगरे कार्यक्रम. तिथे आरंभीच हिरावाईंना सांगण्यात आले की शास्त्रीय संगीत हवे विशेष चालत नाही. तुम्हाला जर या दौऱ्यात अर्थप्राप्ती हवी असेल तर सिनेमा - संगीत गावे लागेल. यावर हिरावाई म्हणाल्या, "सिनेमा-संगीताबद्दल मला आकस मुळीच नाही. परंतु मी हिंदुस्थानांतून इतक्या दूर जी आली आहे ती शास्त्रीय संगीताचा प्रचार करण्यासाठी. मग त्यात मला पैसा मिळो अथवा न मिळो." खरोखरच ही लफर हिरावाईंना आर्थिक दृष्ट्या तोंड्याची ठरली.

मुंबईला पूर्वी अनेक संस्थानिकांचे बंगले होते. सहर लागली म्हणजे ते तेथे येऊन राहत अगत. त्या काळी मुंबई हे त्या लोकांचे पॅरीस. अशांपैकीच एक फोट्याचे महाराज होते. हवे तेव्हा कोरा, हवे तेव्हा मुंबई. या महाराजांना गाण्याची समज होती. ते देवमोल्ले होते. धर्मग्रंथांसमोर ते नम्र होत. धर्मगुरूंची आज्ञा शिरसावंय मानीत. पण हे समजे करायला ते क्वचित शुद्धीवर असत. अवतीभवतीच्या लोकांमुळे त्यांना मद्यानाने घातकी व्यसन लागले होते.

एकदा त्यांचे खासगी सचिव हिरावाईंचे गाणे उरबायला आले. दोन तास गायचे होते. त्यांना उत्तम वादकही हवा होता. बाईंनी रविशंकरांचे नाव सुचविले. ही गोष्ट १९४९ च्या सुमाराची.

वेडक सुरू झाली. महाराजांनी प्रथम हिरावाईंना गायला सांगितले. गाणे सुरू झाले ठसे महाराजांचे विणही सुरू झाले. पेल्यावर पेले रिचकले जाऊ लागले. काही वेळ ते

कसेवसे बसले होते. अर्ध्या पाऊण तासातच त्यांना उचवून न्याय लागले. थोड्या वेळाने वाई गाथच्या थांबल्या. त्या आणि रविशंकर परत निघाले. दोघांनाही पिढागी मिळाली. पण रविशंकर मनातून नाराज झाले होते.

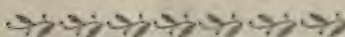
नंतर काही दिवसांनी पुन्हा ते सचिव आले. गाणे व सतारवादन पुन्हा ठरले. हिराबाई व रविशंकर त्या सचिवांना त्या पैठकीबद्दल बोलले. सचिवांनी नमते घेतले व कार्यक्रमाला दोघांनाही घेऊन गेले. या वेळी महाराज रसिकतेने गाणे ऐकू लागले. त्यांच्या दाद देण्यावर रविशंकर मागचा प्रसंग विसरून गेले. पण पुन्हा थोड्या वेळाने तेच घडले. या वेळी महाराणी सरकार आतून आल्या, व म्हणाल्या, “महाराजांना गाणे उत्तम समजतं. त्यांत ते खूप रस घेतात. पण अलीकडे मद्यपानापायी हाहीही नकोसं झाले आहे. फक्त गाण्याला वेळ थापची तेवढी तयारी असते. म्हणून वाटले, तेवढाच वेळ मद्यपानाशिवाय जाईल. याकरिता हा सगळा खटाटोप,” महाराणी सरकार हताश झाल्या होत्या.

त्यानंतर पुन्हा तिसऱ्यांदा सचिव आले. पुन्हा अजीजीने त्यांनी राणी सरकारांचा निरोप सांगितला. हिराबाईंनी स्पष्ट नकार दिला. त्या म्हणाल्या, “कुकट पैसे वेणं बरं वाटत नाही. शिवाय आमच्या वियेची शुचिता कायम राखता येत नाही. जिच्या कुपेवर माझं जीवनच चाललं आहे तिचा मानसन्मान, पाविष्य मला राखायलाच इयं.”

देवासाठी गाणे

एक दिवस अचानकपणे सरोजिनी नाथडू हिराबाईंकडे आल्या. त्यांच्या बरोबर सुहासिनी मुळमावकरांचे बडील शंकरराव देशपांडेही होते. त्या वेळी हिराबाई गुबईलाच राहात होत्या. ते वर्ष १९४६. सरोजिनी नाथडूंचा व हिराबाईंचा पणिष्ठ संवत्. त्या म्हणाल्या, “हिराबाई, चलो चलो, जल्दी चलो. आज बुद्धेकी गांना सुनाना है.” महात्मा गांधींचे त्या वेळी उपोषण चालू होते. त्यांना विरंगुळा म्हणून हिराबाईंनी गावे असे सरोजिनी नाथडूंना वाटत होते. त्यांचा आग्रह आणि महात्माजींसाठी गावने वा दोन्ही गोष्टी अशा होत्या की मन मोहरून जाणे. त्यामुळे हिराबाई आढेवेढे न घेता तयार झाल्या. ती मंडळी दुपारी तीन वाजण्याच्या सुमारास जुहूला महात्माजींच्या निवासावर पोहोचली.

घनदयामदास बिलई तेथेच उभे होते. फाटकातून आत जाणे कठीण होते. कारण त्या दिवशी गांधीजींचे भोजन होते. त्यांना कोणाचाही त्रास होऊ नये म्हणून स्वयं-सेवकांचा पहारा होता. बिलई म्हणाले, “जवळ हिराबाई, तुमचा तंबोरा घेऊन मी येतो.

म्हणजे मला प्रवेश तरी मिळेल.” ही सारी मंडळी सरोजिनी नायडूंबरोबर महात्माजींच्या जवळ गेली. हिराबाईंची गांधीजींशी ओळख करून देण्यात आली.

एखादा तास हिराबाईंनी गाणे असे गांधीजींनी लिहून दिले. त्यांना मीरेची भजने ऐकायची होती. म्हणून त्यांनी हिराबाईंना मीराबाईंच्या भजनाचे पुस्तक दिले. पण हिराबाईंना पुस्तकाची गरज नव्हती. मीराबाईंची किती तरी भजने त्यांना पाठ होती. ती त्यांनी तल्लीनतेने म्हटली.

गांधीजी ऐकत होते व चरख्यावर खूत काढीत होते. मधेच ते थांबत व गाणे आवडले आहे याची पावती मान डोलवून देत. त्यांना गाणे नक्कीच आवडले होते. सुमारे तासाभराचे गाणे संपले. हिराबाई सरोजिनीदेवींना म्हणाल्या, “मी गाणे म्हटलं आहे. आता महात्माजींनी मला आशीर्वाद द्यावा.” गांधीजी प्रसन्न मनःस्थितीत होते. त्यांनी लुणेनंच गाणे सुंदर शास्त्राचे संगितले. त्या वेळचा त्यांच्या चेहेऱ्यावरचा भाव अविस्मरणीय होता. कुतूहलामुळे त्यांच्या भुवया उंचावल्या होत्या. डोळे मोठे वाटत होते. मग त्यांनी कामादावर लिहून दिले—

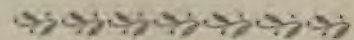
“तुम्ही स्त्रोकासाठी लघु गायलात. आता ईश्वरासाठी गीत चला. आता परमेश्वराला तुमचे गाणे ऐकावा.”

हिराबाईंनी नमस्कार केला आणि त्या उठल्या. या प्रसंगानंतर सदतीस वर्षांनी माझ्या प्रश्नाला उत्तर देताना हिराबाई म्हणाल्या, “गांधीजी राजकारणी वाटतच नसत. ते साधून वाढायचे. त्यांचे ते वाक्य मला प्रत्येक गाण्याच्या सभेच्या वेळी आठवायचे, ‘आता परमेश्वराला तुमचे गाणे ऐकावा.’ वहीदखोसाहेयही म्हणायचे, ‘तुमचा आवडता भगवान भोल्यांच्या रूपात समोर असतो.’ तेव्हापासून मला वाढायचे की आपली सेवा चोख द्यायची पाहिजे. तीच खरी ईश्वरभक्ती आहे.”

जालंदरला कमलाबाई जवळील नावाच्या एक भीमंत बाई राहात असत. हिराबाई जालंदरला गेल्या की कमलाबाई त्यांना अगत्याने आपल्याकडे उतरवून घेत असत. या बाईंना मुलबाळ नव्हते. त्या हिराबाईंना म्हणाल्या, “आपण बंदीकेंदराच्या यात्रेला जाऊ या.” हिराबाई मुळात धार्मिक असल्याने त्यांनी हे मान्य केले.

१९५७ मध्ये सर्व जण यात्रेला निघाले. त्या काळी वरानच प्रवास पायी करावा लागे. जिये मुक्काम पडेल तथील देवळात हिराबाई व त्यांची बहीण कमलाबाई गाण्याची हजेरी लावत. व जवळील बाईंना मुलगा व्हावा यासाठी मनोमन प्रार्थना करीत.

सालण्या दिवशी ही मंडळी कैदारनाथला पोहोचली. तिथे बर्फ साचले होते. श्वास

सुदमरत होता. तेथेही हजेरी लावली व बद्दीनारायणाचा रस्ता धरला.

चार पाच दिवसांनी बद्दीनारायणाला पोहोचल्या बरोबर धूळभेट घ्यायला सर्व जण देवळात गेले. तेथे समजले की येथे देवाच्या दर्शनाला पैसे पडतात. जवळून दर्शन व पूजा करायची असेल तर ५०० रु., थोडे लांबून दर्शन घेतले तर ३०० रु. व आणखी दुरून घेतले तर १०० रु. जयस्वाल बाई संचित झाल्या. म्हणाल्या, “मी इतक्या माणसांना बरोबर आणले. पण इतके पैसे मजजवळ नाहीत. काय करावं समजत नाही.”

तेवढ्यात तेथे हिराबाईंना स्वामी पर्वतीकर भेटले. ते दत्तवीणा वाजवितात. संन्यास घेऊन ते तेथेच राहिले होते. बाई त्यांना म्हणाल्या, “आम्ही इतक्या लांब आलो आणि आम्हाला देवाचं दर्शनच मिळत नाही. काय करावं ?”

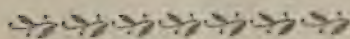
पर्वतीकर म्हणाले, “मी व्यवस्था करतो.” ते आत गेले व त्यांनी व्यवस्थापकांना हिराबाईंचे नाव सांगितले. ते ऐकल्याबरोबर त्यांनी सर्वांना आत येण्याची परवानगी दिली. फक्त अठ ही की दुसऱ्या दिवशी हिराबाईंनी भजन गावे. दुसऱ्या दिवशी सकाळी नऊ वाजता बाई भजनाला बसल्या. पर्वतीकर स्वतः पखवाज घेऊन साथीला बसले. भजन अप्रतिम रंगले. भजन संपल्यावर पुजऱ्याने देवावरची फुले आणून हिराबाईंच्या मस्तकावर आशीर्वाद म्हणून ठेवली. कृतकृत्य वाटले त्यांना. हिराबाईंची पुण्याई अशी सर्वांच्या उपयोगी आली.

यात्रा संपली. पण यात्रेकरूंचे आपसातले स्नेहपाश मात्र दृढ झाले. यात्रेचा उद्देशही सफल झाला. कमलाबाई जयस्वालांना मुलगा झाला.

हिराबाईंच्या गाण्याने पुत्रप्राप्ती होण्याचा प्रसंग यापूर्वीही वऱ्हाडात घडला होता. १९३८-३९ साली चांदूर गावी बाईंचे गाणे होते. गाणे ऐकण्याचे प्रयोजन सहज विचारता तिथला कारकुन म्हणाला, “आमच्या मालकाले लेकऱू नववत. तरी म्हा देवाले नवस केलता. म्हनलं, मालकाले लेकऱू झालं त तुले हिराबाईंचं गाणं ऐकवीन. आनं मालकाले पोरगं झालं.”

देवाला मुद्धा हिराबाईंच्या गाण्याचे आसिप दाखवावे इतके लोकांचे त्यांच्या गाण्यावर प्रेम होते.

मिरज ही किराणा घराण्याची काशी. खोसाईंचे अब्दुल करीमखो मिरजेला असताना

त्यांना प्लेगची गाठ आली. आशा सुटली. तेव्हा एका फकीराने त्यांना ख्वाजा शम-सुद्दीन आणि मीरासाहेब यांच्या दर्ग्यात हजेरी लावायला मुचविले. खोंसाहेबांच्या अंगात ताप होता. गाठ ठणकत होती. येचैनी वाढत होती. तरीही निष्ठेने ते दर्ग्यात गेले. त्यांनी तय़ोरा हाती घेतल्या व शांतपणे तोडी राम झालवू लागले. विनम्र भावाने ते ख्वाजासाहेबांना आणि मीरासाहेबांना शरण आले होते. त्यांच्या रूपाने स्वरधन वर्षाव करत होता. किल्लित सुरावट घेण्याची त्यांची पद्धती हुदयाला जाऊन भिडत होती. सुरांनी वातावरण धुंद होत होते.

खोंसाहेब भावमक्तीने गात होते. गाण्यात आर्तता ओतप्रोत भरली होती. आज ते जणू शेवटचेच गात होते. पुन्हा योग येतो न येतो. इतक्यात अघटित घडू लागले. प्लेगच्या गाठीचा निचरा होऊ लागला. पण तिकडे खोंसाहेबांचे लक्ष नव्हते. ते मुळी देवाचेच झाले होते. आता त्या देवाला या भक्ताची काळजी होती. या धरतीवर अजून त्याची गरज आहे हे त्या देवानेच ठरवले.

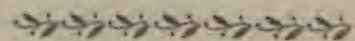
खोंसाहेब प्लेगमधून बरे झाले. संकट टळले. तेव्हापासून किराणा घराण्याचे गायक नि गायिका या दर्ग्यांमधे जाऊन आपली सेवा रजू करतात. आजही ती परंपरा सुरू आहे.

अद्याप एका उत्सवासाठी किराणा घराण्याची मंडळी जमा झाली. गायक होते तशाच गायिकाही होत्या. भेदेने आपली हजेरी लावणे चालले होते. धाकटी मंडळी मुरुवातीला गायिली. मग बुजुर्मांची पाली आली. दिवेलागणीपासून हे सत्र सुरू होते.

सुनोदयाची पेल झाली तेव्हा हिराबाई आपल्या जागेवरून उठल्या. लोकांमधे कुज-बुज झाली, “हिराबाई हिराबाई.” त्यांच्यासाठी भोतुमग तिष्ठत होता. हिराबाई शांत चेहेऱ्याने संथ पाऊले टाकीत गानमंचावर आल्या. पांढरी सुती साडी त्या नेसल्या होत्या. अंगावर मणीपुरी काळी घाल होती. बाई रात्रभर गाणे ऐकत जागत होत्या. तरीही आता त्या बसल्या त्या उपग्रमेची प्रसन्नता घेऊन.

तय़ोरे गुळफळे. गाणे सुरू करताना त्यांनी सस्मित नजरेने भोत्यांकडे पाहिले व अभिवादन केले. मग त्यांच्या गळ्यातून ‘दरवार धावू पावू’ या ख्यालाला रामकली गाकार होऊ लागली. पुर्वेला सूर्य वर येऊ लागला. सकाळचे सदा वाजत आले होते. उगवत्या सूर्याच्या साक्षीने त्या गात होत्या. त्यांच्या स्वरांची मोहिनी भोत्यांवर न कळत पडत होती. आणि मग हिराबाईंच्या तार पडूजाने भोते समाधीची अवस्था अनुभवू लागले.

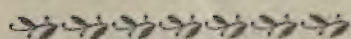
रामकली आटोरली पण भोते तेथेच रेंगाळत राहिले. भक्तिरसांत ते ओलेचिब झाले होते. मग जोगियाची सुरावट सुरू झाली. हिराबाईंनी ‘वद जाऊ कुणाला शरण’ हे पद निवडले. पदाच्या आरंभीच तार सप्तकांतील ऋषभावर आंदोलित झालेला

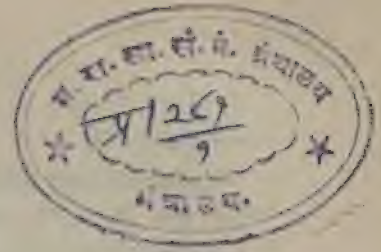

त्यांचा करुण स्वर आसमंतात भरला. गाणे संपले तरी श्रोत्यांची गानसुभाषी उतरेना. भारावलेल्या स्थितीत श्रोते उभे राहिले. कोणी गानमंचाजवळ येऊन गाय्याची प्रशंसा करू लागले. कोणी शब्दांतून तर कोणी मुक्या मनाने.

हिराबाई फक्त मंद स्मित करत होत्या. श्रोत्यांनी केलेल्या कौतुकाची तीच पावती होती. अर्ध शतकापेक्षा जास्त काळ श्रोत्यांकडून वाई कौतुक ऐकत आल्या होत्या.

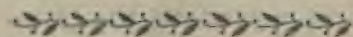

सन्मान

हिराबाईंची स्मरणशक्ती अजून तल्लू आहे. पण त्या त्यांना मिळालेल्या मानपत्रां-
बद्दल, निरनिराळ्या किताबीबद्दल अथवा पारितोषिकांसंबंधी सांगू शकतीलच असे
नाही. बाला त्यांचा विनय जसा कारणीभूत असेल तशीच बहुतेक त्या पारितोषिकांची
संख्याही. जी किंमत या पारितोषिकांची ती तशीच कहरदान रसिक श्रोत्यांच्या
मुलातून निघालेल्या उत्स्फूर्त वाहवाची.

प्रसंगाप्रसंगाने या मोठी हिराबाईंना आठवतात. त्या वेळी स्वतःला अलिप्त ठेवून
ते ते प्रसंग त्या हळूवारपणे सांगतात. त्यांच्या सन्मानपत्रांचेच केवळ पखादे प्रदर्शन
करू नव्हते तरी मोठे दाढन भरून जाईल. त्यांच्या दिवाणखान्यात आपण पाऊल
देवताच ही गोष्ट आपल्या नजरेत भरल्याशिवाय राहत नाही.

हिराबाईंची गानसाधना मुरू शास्त्रानंतर खरोच त्यांना इंदूरला जाण्याचा योग आला
त्या वेळी हिराबाईंचे वय असेल बारा किंवा तेरा वर्षांचे. तोपर्यंत मोजकेच राम त्यांना
मुरेश्याबूकडून शिकता आले होते. पण तेव्हाही त्यांचा तार पड्डा स्वयंसिद्ध होता.
मोजकेच राम पण त्यांनी अशा पड्डातीने आत्मसात केले होते की ते बैठकीतही
हमलासपणे रंगावे. त्यांचा वंदिस्तपणा नजरेत भरावा. त्या बयात मुद्दा हिराबाईंचा
आत्मविश्वास लोकांवर छाप पाडून जात असे. त्यांच्या स्वराला त्यांनी सहजतेची
दंडक प्राप्त करून दिली होती. या त्यांच्या गुणांमुळे योग येताच इंदूरच्या मुमताज
बेगम या गायिकेकडे त्या गायिका. गाणे उत्तम झाले. हिराबाईंच्या गाण्याने बेगम
बारावल्या. गाणे संपताच त्या उठल्या, हिराबाईंच्या जवळ गेल्या आणि अस्फुट
पुठपुठल्या, “ लो, इते सगळे. जानती हू कि तुम्हारी इज्जत इससे नहीं होगी. फिर

भी लीजिये.” शंभर रुपयांची ती रक्कम होती. हिरावाईंना मिळालेले हे पहिले पारितोषिक.

मुंबईला आल्यावर त्यांनी आपल्या आईला तारावाईंना हा पराक्रम सांगितला. पण त्यावर तारावाईंची प्रतिक्रिया उद्बोधक होती. त्या फारशा काहीच बोलल्या नाही. कौतुकाने प्रश्नही विचारले नाही. यश कसे मिळवाक्याचे आणि ते कसे पचवायचे याचा हिरावाईंना आईकडून मिळालेला हा पाठ होता.

१९२६ साली, म्हणजे हिरावाईंच्या बयाच्या फेवळ एकविसाव्या वर्षी, पुण्याच्या किस्लोव्स्कर थिएटरात झालेल्या गायनाच्या जलशात सर चुनीलाल मेहता यांनी हिरावाईंना त्यांच्या कलेची दाद म्हणून ‘गानहिरा’ ही पदवी दिली.

अमरावतीच्या हनुमान व्यायाम प्रसारक मंडळाच्या मदतीकरिता हिरावाईंनी केलेल्या संगीताच्या जलशात टिळकांचे सहकारी दादासाहेब खापरडे यांनी भाषण केले. त्यात हिरावाईंचे कौतुक करताना उत्स्फूर्तपणे हिरावाईंना ‘गान कोकिला’ म्हणून संबोधिले. लोकांनी टाळ्यांचा कडकडाट करून पसंतीची पावती दिली. हे आणखी एक विरूद्ध हिरावाईंच्या नावामागे लागले.

हिरावाईंच्या षष्ठ्यब्दपूर्तीचा फार मोठा सोहळा विलेपार्ले म्युझिक सर्कलने केला. अनेक थोर थोर मंडळी जमली होती. गवई, रसिक ओते आणि मान्यवर साहित्यिक. त्या वेळी पु. ल. देशपांडे म्हणाले, “हा क्षण अकर्मणीय आहे. हिरावाईंच्या गळपात सूर देऊन देवानेच त्यांचा गौरव केला आहे. आपण कसचा गौरव करणार ?”

महाराष्ट्रातल्या प्रमुख वर्तमानपत्रांनी हिरावाईंची थोरवी गाण्यात कुरणता दाखविली नाही. त्यांच्या षष्ठ्यब्दपूर्ती समारंभाचे किंवा अमृत महोत्सवाचे वेळी वृत्तपत्रांनी त्यांचा गौरव केला. त्यांचा ८० वा वाढदिवस गेल्या वर्षी पुण्यात अशी समारंभाने साजरा झाला. त्याचे चित्रीकरणही केले गेले.

पुणे, कोल्हापूर, नागपूर, औरंगाबाद, इंदूर, देवास, भार, कलकत्ता, कानपूर, दिल्ली, आदि अनेक ठिकाणी हिरावाईंचे सत्कार झाले.

संगीत नाटक अकादमीने त्यांना २४-१२-६५ रोजी दिल्लीच्या विज्ञान-भवनत राष्ट्रीय पुरस्कार दिला. महाराष्ट्र शासनाने १९६६ मध्ये चांदीची बीणा, शाळ व श्रीकल देऊन सन्मान केला. त्याच वर्षी मराठी नाट्य परिषदेने त्यांना बालगंधर्व सुवर्णपदक वहाल केले.

१९७० च्या प्रजासत्ताक दिवशी हिरावाईं ‘पद्मभूषण’ झाल्या. १९७४ मध्ये विष्णुदास भाधे सुवर्ण पदकाच्या त्या मानकरी ठरल्या. सूर-सिंगार या संस्थेने तीन वेळा त्यांचा निरनिराळ्या निमित्ताने सत्कार केला. दहा हजाराने मवाळका पारितोषिक आणि कलकत्त्याच्या आय. टी. सी. संगीत संशोधन संस्थेने दहा हजार रुपयांचे पारितोषिक

त्यांना मिळाले.

यानंतर त्यांना सोशल एजिडक्युटिव्ह मॅनेज्मेंट हा बहुमान मिळाला. असे अस-
ताना जेव्हा हिराबाईंना विचारले की यापैकी कोणता सन्मान त्यांना अधिक भावला ?
तर त्या काळात गेल्यासारख्या त्या दूरवतात आणि सांगू लागतात की १५ ऑगस्ट
१९४७ या स्वातंत्र्यदिनी त्यांना मुंबई आकाशवाणीने राष्ट्रीय गायला पाचारण केले.
स्वतंत्र भारताचे राष्ट्रीय गळघात पहिल्यांदा म्हणायचा योग त्यांनी साधला. या
योगाला त्या खरा सन्मान समजतात.

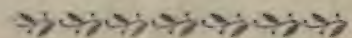
मानसन्मानासाठी कधीही न लागणाऱ्या हिराबाई पहिल्या स्वातंत्र्यदिनी राष्ट्रीय
गाण्याची संधी सोडायला मात्र अजिबात तयार नव्हत्या. ही संधी म्हणजे लौकिक सन्मान
नसेलही; पण भावनिक होता. ज्याला आपण जीवनातील मानविषू समजतो तसा.

त्या दिवशी गाण्याच्या कार्यक्रमाला म्हणून पं. ओंकारनाथ ठाकूर यांनाही मुंबई
आकाशवाणीवर बोलाविले होते. त्यांनाही वाटले की आपल्याला राष्ट्रीय गाण्याची संधी
मिळाली. त्यांनी आकाशवाणीच्या केंद्राधिकार्यांना तसे सांगितले.

त्यामुळे केंद्राधिकार्यांसमोर धर्मसंकट उभे झाले. ते हिराबाईंकडे आले. ओंकारनाथ
ठाकूर काय म्हणत होते ते त्यांनी हिराबाईंना सांगितले. त्यांना हिराबाईंकडून तडजोड
हवी होती. आपली बाजू केंद्राधिकार्यांसमोर मांडताना पं. ओंकारनाथ म्हणाले होते
की, "मी वषाणे मोठा आहे." हे त्यांचे म्हणणे केंद्राधिकार्यांनी हिराबाईंजवळ
जसेच्या तसे सांगितले.

हिराबाई अंतर्मुख झाल्या. पंडितजींना त्या बडोळभावाप्रमाणे मानत होत्या. त्यांची
ज्येष्ठता व श्रेष्ठता त्या अवमानीत नव्हत्या. पण हिराबाईंनी साधा प्रश्न केला की,
"आकाशवाणीने मला ज्या कामासाठी बोलावले आहे ते काम आता माझ्यापासून
बाहेर न्यावं का ! ओंकारनाथजींच्या थोरवोचा मुद्दा आता जो उपस्थित केला जातो
त्याचा विचार अगोदरच घ्यायला हवा होता. हेड फोन्स लावून गावयाच्या काळात
आकाशवाणीलाठी मी गायले. एकोणिसवे अष्टावीसपासून, म्हणजे जवळजवळ वीस
वर्षे, आकाशवाणीच्या सेवेत मी चालविली आहेत. त्याचा विचार आकाशवाणीला
डावलेला येण्यासारखा नाही."

हिराबाई शांतपणे पण पोटतिडकीने बोलत होत्या. केंद्राधिकार्यांना या बोलण्यातून
मार्ग सादरचा. ते पंडितजींकडे गेले आणि म्हणाले की, "आकाशवाणीवरील सेवा-
ज्येष्ठतेचा विचार केला तर हिराबाईंनाच ही संधी द्यावी लागेल. शिवाय हिराबाईंना

ज्या कामासाठी निमंत्रण गेले आहे त्याची धूज राखायला हवी.”

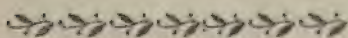
आणि भारताच्या पहिल्या स्वातंत्र्यदिनी आकाशवाणीवर राष्ट्रगीत म्हणण्याचा मान हिराबाईंना मिळाला. स्वतंत्र भारताचा राष्ट्रध्वज वर चढत असतांना हिराबाईंचे राष्ट्रगीत आकाशवाणीवरून प्रसारित होत होते.

स्वातंत्र्यपूर्व काळात बहुतेक महाराष्ट्रीय गायक आपल्या जलशाचा शेवट ‘ वंदे मातरम् ’ नैच करीत असत. या बाबतीत प्रा. अरविंद मंगरूळकरांनी हिराबाईंवरून एका लेखात १९३९ सालची आठवण दिली आहे. एकदा एका संगीताच्या बैठकीनंतर हिराबाई उभ्या राहून वंदेमातरम् म्हणू लागल्या. तिलककामोदात त्यांनी वंदेमातरम् म्हटले. ही चाल वसंत शांताराम देसाई यांनी दिलेली होती. हिराबाईंच्या मुखेल स्वरांनी अंगावर रोमांच उभे राहत होते. वरच्या पट्ट्याला आवाज मिडला. लोकांच्या तोंडातून धन्योद्गार निघाले. मंगरूळकर म्हणतात की, त्या दिवशी त्यांना राष्ट्रगीताचा अर्थ कळला.

आयुष्यभर मानसन्मानांचा असा वर्षाव होत असताना हिराबाईंच्या मनाला कधी अहंकार शिवला नाही. त्यांची शालीनता कधी चळली नाही. याचे कारण त्यांचे श्रद्धा अंतःकरण व सौज्यळ चारित्र्य. त्यांचे मन विशाल व उदार होते. त्यांच्या राष्ट्रगीत साधेपणा होता. बोलण्यात अदब व वामाण्यात खानदानी झील होता. स्वतःच्या गुणांची त्यांना जाणीव होती. वर्षानुवर्षे केलेल्या साधनेमुळे त्यांना आत्मविश्वास आला होता. त्यांनी विद्या कणाकणाने मिळविली. निरनिराळ्या ठिकाणांहून प्राप्त केली. ज्यांच्याकडून त्यांना काही मिळाले त्या सर्व व्यक्तींबद्दल त्यांचे मनात अपरंपार आदर आहे. संगीत परंपरेतील पूर्वसुरीसंघी त्यांच्या मनात अचल श्रद्धा आहे. या गुणसमुच्चयाचा परीस स्पर्श त्यांच्या गाण्याला झाला.

हिराबाईंच्या गाण्यासंबंधाने कोणीही बोलू लागला तर तो त्यांच्या तार पट्ट्यावरून त्यांच्या सौज्यळतेचा आवर्जून उल्लेख करतो. त्यांच्या गाण्याबद्दल पु. ल. देशपांडे म्हणतात, “ हिराबाई म्हणजे तुळस. ती जिथे असते तिथे सौज्यळता असते.” याच सौज्यळतेमुळे त्यांनी कधी कोणावर मात करण्याचा हव्यास धरला नाही. म्हणूनच त्यांना संगीताचा आत्मा सापडला. हिराबाईंच्या स्वभावशैष्ट्यांचे रसायन त्यांच्या गाण्यात मिसळून गेले. आणि त्यांचे गाणे ऐकण्याला सीपे व गोड वाटले.

भारतातल्या गेल्या पचास वर्षांतल्या अनेक नामवंतांच्या बैठकी ज्याने ऐकल्या आहेत अशा एका मातब्बर रसिकाला भी हिराबाईंच्या गाण्याचे व व्यक्तिमत्त्वाचे

विशिष्ट विचारले. तेव्हा त्यांनी सांगितले, “हिरावाई जवळपास होती ती तो मालूम होता या की मेरी बघनही गा रही है, या मेरी मैं गा रही है हम हमारे कानोंसे सुनते थे, कानोंसेही देखते थे.”

लाभालाभौ जयाजयौ

विनय व सालसपणा हिरावाईच्या स्वभावात किती खोलवर कजला आहे याचा हा प्रसंग.

१९७९ साली हिरावाई कलकत्त्याला होत्या. तेथे इंडियन टोर्बको कंपनीने एक संगीत ऑर्केस्ट्री काढली आहे. तेथे आचार्य पदावर हिरावाईची नियुक्ती झाली होती. त्या वेळी त्यांचे बय चीन्याहत्तर वर्षांचे होते.

या ऑर्केस्ट्रीमध्ये एकदा जगविख्यात सतारवादक पं. रविशंकर प्रमुख पाहुणे म्हणून यायचे होते. तेथील व्यवस्थापकांनी रविशंकरांच्या स्वागताचे काम हिरावाईकडे सोपविले होते. त्याप्रमाणे प्रवेशद्वारात एका टेबलावर हार आणि पुष्परुच्छ टेबलेला होता. आणि बाजूला हिरावाई उभ्या होत्या. नियोजित वेळेला पं. रविशंकर आले.

रविशंकर पुढे येताच हिरावाईची हालचाल झाली. त्यांनी हार हातात घेतला तेव्हा रविशंकर म्हणाले, “आपण येथे उभ्या कशा?” हिरावाई म्हणाल्या, “आज माझ्याकडे हे काम आले आहे.”

त्या हार घालू लागल्या, तेव्हा रविशंकरांनी बाईचा हात धरून ठेवला. ते म्हणाले, “हारच घालायचा आहे ना? तो नंतर घाला. पहिल्यांदा व्यासपीठाकडे चला.”

ते व्यासपीठाकडे निघाले. त्यांनी आपला उजवा हात बाईच्या पाठीवर ठेवला होता. डाव्या हाताने बाईचे हारसहित दोन्ही हात धरले होते. चालतांना बाईची हळूवार विचारपूस करत होते. सुहास्य बदलाने, भिक्क्या उंचावून, ते बाईचा शब्दन् शब्द ऐकत होते.

व्यासपीठावर चढताना त्यांनी बाईंना मदत केली. आणि व्यासपीठावर येताच चापस्याने बाईंच्या हातातील हार काढून घेतला व तो स्वतः हिरावाईच्या गळ्यात घातला. एकदा आनंदित मुद्रेने बाईंकडे पाहून, त्यांना खाली बाकून नमस्कार केला. मग ते भोवपोंकडे वळून म्हणाले, “हिरावाई तो मेरी बड़ी बहन है. मैं उनका नन्हासा भाई हूँ. मैं हिरावाईको माला चढाऊंगा और वह मुझे आशीर्वाद देगी, यही उचित है.”

रविशंकर भाषण करताना म्हणाले की “आमचं चुकतं ते येथेच. हिरावाई संस्थेतील पगारदार म्हणून संस्थेने काय त्यांना कोणतीही काम सांगावं? त्या आचार्य

आहेत. संगीत क्षेत्रात त्यांनी अतुलनीय कामगिरी बजावली आहे. त्या कोटेही असोत, आम्हा संगीतक्षेत्रवासीयांना त्या बंदनीयच आहेत.”

इतके झाले तरी हिराबाई स्थितप्रज्ञ. त्यांचा चेहेरा शांत होता. दाराजवळ हार घेऊन तिष्ठत उभे ठेवले याचा राग नव्हता किंवा पंडितजींच्या कडून झालेल्या सन्मानाने त्या हुरळून गेल्या नव्हत्या.

राग, लोभ, मान, अपमान, यांच्या पलिकडे आता त्या पोहोचल्या आहेत.

स्वप्नी जे देखिले....

हिराबाईंना आयुष्यभर न कळत अज्ञाताची ओढ लागलेली दिसते. त्या अज्ञाताच्या खुणा कधी कधी त्यांना जाणवतात. ज्योतिष व स्वप्ने या दोन माध्यमांतून त्या अफटिताशी नाते जोडू पाहतात.

ज्योतिष हा हिराबाईंच्या जीवनात एक अगम्याशी जोडलेला बुवा आहे. वास्तविक त्या व्यवहार उत्तम जाणतात. कृतिशीलतेला महत्त्व देतात. तरीही ज्योतिष शास्त्राची कास मात्र त्या सोडत नाहीत. कदाचित् भविष्यकथनातून त्यांना मार्गदर्शन शोधावयाचे असेल. किंवा आपले कर्तव्य संपल्यावर त्यांचे फलित जाणून घ्यावयाची इच्छा असेल. कारण काहीही असो, त्यांचा ज्योतिषाकडे ओढा आहे व त्याचा त्यांना निश्चित फायदा झाला आहे.

त्यांच्या मातोश्री ताराबाईंच्याही ज्योतिषावर विश्वास होता. हिराबाईंचे पडोस बंधू सुरेशबाबू सुरेल गात. लहान वयातच त्यांची प्रगती कौतुकास्पद ठरली होती. ताराबाईंनी एकदा भागवत ज्योतिष्यांना सुरेशबाबूच्या गाण्यासंबंधाने प्रश्न केला. भागवतांना सुरेशबाबूपेक्षा हिराबाईंचे भवितव्य अधिक उज्ज्वल दिसत होते. ते म्हणाले, “चंपूचे भविष्य शब्दांपलिकडचे आहे. तिला सांभाळा. मोठी करा. तिचे गाणे जोपासा.” त्या वेळी ती परकरी चंपू त्याच खोलीत एका बाजूला बसून गणिते सोडवीत होती. त्या वेळी हिराबाईंचे वय दहा असेल.

आपल्या मुलीने खूप शिकावे, डॉक्टर व्हावे, असे ताराबाईंना वाटत होते. गाणाच्या कलावंतांना मोठे मानले जाण्याचे दिवस अजून उगवायचे होते. पण हिराबाईंना ओढ वाटत होती संगीताची. गणितातली रक्ष आकडेमोड करताना त्यांना कंटाळा येत होता. ताराबाईंना भागवतांच्या भविष्यामुळे एक वेगळी दिशा दिसली. आणि छोट्या चंपूला सुरेशबाबूकडून संगीताचे पाठ देण्याचा श्रीगणेश झाला.

अशा रीतीने हिराबाईंच्या आयुष्याला लहानपणीच ज्योतिषाने कळवटणी दिली.

आणि ज्योतिष त्यांच्या मनात कायमचे घर करून बसले. आजही त्यांच्या घरी कोणी गेला नि त्याला ज्योतिष कळते असे जर त्यांच्या लक्षात आले तर त्या आपल्या घरा-
तल्या सगळ्यांच्या कुडच्या त्याला दाखवितात आणि प्रश्न विचारतात. त्या वेळी हिरावाई थोर गायिका नसते. ती कोणाची आई असते तर कोणाची आज्ञा असते.
गायिकेला मिळावयाचे सर्व सन्मान मिळाल्यानंतरही त्यांना जो खास आनंद होत
असतो तो त्यांच्या 'नीशू'ला- निशिकांत नावाच्या एकुलत्या एक नातवाला-
तयल्यासाठी मिळालेल्या शिष्यवृत्तीचा.

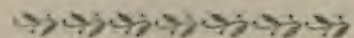
ज्योतिष्याला त्यांचे हेच प्रश्न असतात. त्यांचे डोळे आता निशिकांतच्या भवितव्या-
कडे आहेत. हिरावाईजवळ असलेल्या अनेक वर्षांच्या रोजनिशीमध्ये प्रामुख्याने काही
आढळत असेल तर ते घरातील प्रत्येकाचे टिपण.

शिल्लकार फडफे हे हिरावाईचे मुंबईतले शेजारी. बाईच्या गाण्याचे चाहते व
क्षितचिंतक. तेही ज्योतिष शास्त्राचे व्यासंगी. त्यांनी तर नारायणराव बालगंधर्वांच्या
पथिकेतील आणि हिरावाईच्या पथिकेतील साम्यस्थळांची चर्चा केली आहे. तसे लेखही
लिहिले आहेत.

हिरावाईंना स्वप्ने पार पडतात व त्या त्यांची व्यवस्थित नोंद ठेवतात. बहुतेक
स्वप्ने देवतांबद्दल अथवा तापुसतांबद्दल असतात. दुसरे म्हणजे सत्यसुष्टी व स्वप्नसुष्टी
यांची स्वप्नात सांगड पातलेली असते. अनेकदा पुढे घडणाऱ्या घटनेची पूर्वसूचना
बाईंना स्वप्नात मिळते. अगदी अलिकडे सुरेशाबाबूंची थोरली कन्या नलूताई दुमणे
आजाराने अत्यवस्थ असताना हिरावाईंना स्वप्न पडले की त्यांच्या अंगठीतील हिरा
सांडला. दुसऱ्या दिवशी संध्याकाळी नलूताईचे देहावसान झाले.

'मनी वसे ते स्वप्नी दिसे' असे म्हणतात. हे जर खरे असेल तर हिरावाईंच्या
आत्म्याला रातत घरमात्मानाचीच ओढ आहे असे म्हणावे लागेल. हे स्वप्नीचे घन
लहानपणापासून हिरावाईंना बसत आले आहे.

हिरावाई जेमतेम दहा वर्षांच्या असताना होळी पहायला म्हणून इंदूरला गेल्या
होत्या. दरबार गाविका सक्कारवाई यांनी त्या भावंडांची उतरायची व्यवस्था
केली होती.

तिथे एक शिवमंदिर होते. नंदलाल घिएटरच्या जवळच. एक दिवस सर्व भावंडांनी मिळून ते मंदिर स्वच्छ केले. सगळे हिरावाईंना म्हणाले, “तू आता पूजा कर.” पण हिरावाईंनी पूजा केली नाही. रात्री बाईंना स्वप्न पडले. स्वप्नात खूप मोठा पिवळा-जर्द नागोवा दिसला. हिरावाई घाबरून उठल्या. सकाळपर्यंत झोपच लागली नाही. सकाळी एका जाणकाराला स्वप्नावद्दल विचारले. त्याने सांगितले की सोळा सोमवार करावयाला हवे.

इतक्या लहान वयात सोळा सोमवाराचे कडक व्रत झोपणे कठीण. परंतु हिरावाईंनी दृष्ट धरला की मी करणार. त्याप्रमाणे त्यांनी यथास्थित व्रत पूर्ण केले.

उद्यापनानंतर लगेच त्यांना घडीदख्खोसाहेबांकडून शिकविण्यासंबंधी सूचना आली. स्वप्न राकुन ठरले आणि हिरावाईंना पैलू पडण्यास आरंभ झाला.

हिरावाईंच्या घरात १९२५ सालापासून एक सोन्याचा छोटासा गणपती आहे. तारावाईंनी बरीच व्रतवैकल्ये करून त्याची प्राणप्रतिष्ठा केलेली आहे.

१९३३-३४ मध्ये नूतन संगीत विद्यालय-नाट्यशास्त्रा ही हिरावाईंची नाटक कंपनी बंद पडली. कोटकर, बागळे व त्यांचे चिठणीस सावंत यांनी कंपनीवर जमो आणली. हिरावाईंची सर्व मालमत्ता त्यात गेली. फक्त काही साड्या व देव त्यांच्याकडे राहिले. सर्व देणेकरी हिरावाईंनी नादारी स्वीकारावी म्हणून हेका भरू लागले. अद्या अपमानास्पद परिस्थितीत विचारे देव आपले पेटीत मुकाट्याने पडून होते. ना पूजा ना पाठ.

एक दिवस रात्री बाईंना स्वप्न पडले. स्वप्नात छोटा सोन्याचा गणपती दिसला. त्याच्या मागे शाडूचा मोठा गणपती होता. सोन्याचा गणपती बारीक आवाजात म्हणत होता, “आम्हाला असं किती दिवस पेटीत डांबून ठेवणार?”

बाई म्हणाल्या, “काय म्हणालात ? नीट ऐकायला येत नाही.”

तेव्हा मागला मोठा शाडूचा गणपती मोठ्यांदा म्हणाला, “म्हजले, आम्हाला असं पेटीत किती दिवस डांबून ठेवणार ? आम्हाला बाहेर काढून पहा, साबडतोय तुमची परिस्थिती पालटेल.”

बाईं जाग्या झाल्या. आईला स्वप्न सांगितले व म्हणाल्या, “कितीही ओदगस्त असली तरी गणपती बसवायचा.”

गणपती बसवला. होते नव्हते ते पैसे खर्च करून पूजापाठ वगैरे व्यवस्थित केले. आश्चर्य म्हणजे, एका पाटोपाठ एक इतकी गाण्याची आमंत्रणे आली की बाईंना खास घ्यायला उरत नाही. पाच वर्षांत चालीस हजार रुपयांचे कर्ज बाईंनी फेडून टाकले.

१९४४-४५ सालातली गोष्ट. तेव्हा वार्डे मुंबईला राहत होत्या. वार्डेच्या घरी गणपती वसला होता. वार्डेचा असा वारस्ता होता की गणपती वसण्याच्या दिवशी व विसर्जनाच्या दिवशी (वार्डेच्या घराचा गणपती गौरी बरोबर जातो) त्या बाहेरगावी कार्यक्रम घेत नसत. परंतु त्या साली चुकून त्यांनी विसर्जनाच्या दिवशी बाहेरगावचा कार्यक्रम घेतला. त्यांना बालचंदनगरला गावला जायचे होते.

त्या जाण्यासाठी निघाल्या. परंतु अपघटन होऊ लागले. उजवा डोळा फडफडू लागला. वाटेत एक ओढा दुयडी भरून वाहत होता. तो पार करणे कठीण झाले. वार्डे कशाबशा बालचंदनगरला पोहोचल्या.

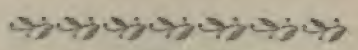
इकडे घरी वार्डेच्या भाकट्या बंधूंनी गणपतीची उत्सवमूर्ती विसर्जनासाठी उचलली त्या वेळी पूजेचा सोन्याचा गणपती काढून टेबाला ते विसरले. विसर्जन करून चौपाटीवरून घरी येत असताना त्यांच्या लक्षात आले की छोटा सोन्याचा गणपती आपण काढून टेबला नव्हता, बहुधा तोही विसर्जित झाला. ते घाबरले. त्यांनी पाणबुडे वगैरे लावून तीन चार तास शोधाशोध केली. पण व्यर्थ. विमनस्क मनःस्थितीत ते घरी परतले.

कुष्णराव अमरी हवालदिल झाले. चंपूतार्डे गावाहून परत आल्यावर तिला काय सांगायचे ? त्यांना घेऊन पोहोता. त्यांनी सायकल घेतली व पुन्हा ते चौपाटीवर आले. परीच शोधाशोध केल्यानंतर उद्दिग्ध मनःस्थितीत ते सायकलला पाठ देऊन उभे राहिले. आणि सहज त्यांची हष्टी सायकलच्या पुढच्या चाकाकडे गेली. तिथे काहीतरी चमकल्यासारखे वाटले म्हणून ते काय आहे हे पहायला वाकले. तर काय आश्चर्य ! दोन फुलांच्या झाकणाखाली गणरायांची सुवर्णमूर्ती दिसलेली. काय आनंद झाला असेल ! ती मूर्ती त्यांनी शटविशो उचलून उराशी कवटाळली. घरी आले. हार पेटे आणले.

इतक्यात चंपूतार्डे गावाहून आल्या. म्हणाल्या, " आज हार पेटे कशासाठी ? " तेव्हा त्यांना बघलेली हकीकत सांगितली. गणपतीची महापूजा वगैरे सर्व पुन्हा झाले.

यकळेल्या वार्डे रात्री निघत झोपल्या. स्वप्नामध्ये गणपतीची स्वारी हजर. या वेळी भव्य उत्सवमूर्ती दिसली. आपली मोठी सोड फित्कारून ते म्हणाले, " काय हा तुम्हा निष्काळजीपणा ! आम्हाला घरी पोहोचविण्यापूर्वी नूच बाहेरगावी जातिस होय ? पुन्हा असला निष्काळजीपणा करू नकोस. एकवीस चतुर्था कर व पूजेतील मूर्तील अभिषेक कर. "

पुढे वार्डेनी एकवीस चतुर्था व अभिषेक यथासांग पार पाडला.

१९१७-१८ च्या सुमारास कमळाबाईंना चाळीस दिवसांचा विषमज्वर झाला होता. सर्व आशा सुटल्या होत्या. तोंडात घेतलेले पाणीसुद्धा परत येत दोते. कुणी तरी ताराबाईंना सल्ला दिला की शिरडोला घेऊन जा. त्याप्रमाणे सर्वजण शिरडोला पोहोचले. त्या दिवशी रामनवमीचा उत्सव होता. कुठे भजन, कुठे कीर्तन, कुठे प्रवचन वाडू होते. साईबाबा द्वारकामाईत बसले होते. जवळच धुनी होती. ताराबाईंना साईबाबांनी जवळ बोलावले. धुनीतील अंगारा कमळाबाईंच्या कपाळाच्या लावल्या व म्हणाले, “जा. तुम्ही सुलगी काही मरत नाही.” त्या वेळी प्रथम शिराबाईंनी साईबाबांना पाहिले. सध्या शिरडोला जे मंदिर आहे ते त्या वेळी बांधलेले नव्हते.

१९५० साली बाईंना स्वप्न पडले. स्वप्नांत त्या व सुरेशबाबू एका मोठ्या दिवाणखान्यात गेले. त्यांच्या समोर तीन माणसे उभी होती. तिथे एक चबुतरा होता. त्यावर एक साधू महाराज डोले झाकून ध्यानस्थ बसले होते. त्यांना पाहून शिराबाई एकदम म्हणाल्या, “अरे, हे तर शिडेंचे साईबाबा ! हे इथे कसे आले !”

बाईंच्या समोर उभी असलेली तिन्ही माणसे हात जोडून उभी होती. म्हणत होती की, “बाबा, आम्ही दर्शनाला आलो आहोत. डोले उघडून एकदा आमच्याकडे पाह ना.” तिघांनीही एकापाठोपाठ प्रार्थना केली. पण बाबांनी डोले उघडले नाहीत. मग ती तिन्ही माणसे बाईंना म्हणू लागली, “आता तुम्ही विनंती करून बघा. आमच्या विनंतीचा काहीच परिणाम झाला नाही.”

बाई म्हणाल्या, “तुम्ही इतके सांगून काही परिणाम झाला नाही. मग मी तर लहानच आहे.”

इतक्यात सुरेशबाबू म्हणाले, “मी प्रार्थना करून पाहतो.”

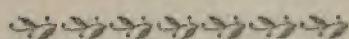
सुरेशबाबूंनी तशीच प्रार्थना केली. तीही बाबा गेली. नंतर पुन्हा सर्व जण बाईंकडे वळले. म्हणाले, “आता तरी तुम्ही प्रार्थना करा.”

मग बाईंनी साईबाबांना नमस्कार केला व म्हणाल्या, “बाबा, आम्ही इतक्या लांबून आलो आहोत. आमच्यावर एकवार कुपाट्टी टाका ना. आम्हाला बाकी काही नको. फक्त आपलं दर्शन पाहिजे.”

असे म्हटल्याबरोबर बाबांनी डोले उघडून बाईंकडे पाहिले व म्हणाले, “तू आली आहेस होय ! जा जा. आणखी दोन महिन्यांनी तू माझ्याकडे येणार आहेस.” असे म्हणून पुन्हा डोले मिटले.

धरोवरीच्या लोकांनी बाईंना विचारले, “हेच ना साईबाबा !” बाई म्हणाल्या, “होय !”

आणि बाईंची सोप उडाली. बाबांचे शब्द त्यांच्या कानात घोळत राहिले, “तू दोन महिन्यांनी माझ्याकडे येणार आहेस.” बाईंना वाटले, झाले, आता आपले आयुष्य

संपले. त्या काळजीत बुडून गेल्या.

उजाडस्वापर सुरेशाबाबू आले. त्यांना हिरावाईंनी स्वप्न सांगितले. म्हणाव्या, "जाता संपले समाले." सुरेशाबाबू म्हणाले, "तसं नसेल ग." मग पापा (कृष्णराव) उठून आले. सर्व इथीकत ऐकून म्हणाले, "चंपूताई, तुम्ही कुडळी आण. मी दासवून आणलो."

त्वाप्रमाणे कुडळी दासविली. स्मोतिपीबुवा म्हणाले, "हिरावाईंना सध्या फारच नांगला काळ आहे. गंडांतर बगिरे कुठलेही दुष्ट ग्रह नाहीत."

हे ऐकून हिरावाईंना तापसे वाटले. मा स्वप्नाची नोंद त्यांनी आपल्या रोजनिशीत करून देवली. बरेच दिवस गेले. सर्व जण ही गोष्ट विसरून गेले.

त्यानंतर मालेगावच्या बलेकटरांकडून हिरावाईंना पत्र आले. त्यात त्यांनी पोलिसांच्या मदतीसाठी तीन कार्यक्रम देण्याची विनंती केली होती.

ठरस्वाप्रमाणे कार्यक्रमाला जाण्यासाठी वार्ड निघाल्या आगमाडीने जाताना वार्ड कोपरगावला उतरल्या. नेहमीचे साधीदार धरोबर होते. कार्यक्रमाच्या संयोजकांनी वार्डसाठी कोपरगावला मोटरगाडी पाठवली होती. त्यात साधीदारांसह वार्ड बसल्या व मालेगावला निघाल्या. जाताना वाटेत शिरडी लागली. हावडूर म्हणाला, "कोणाला बाधांचं दर्शन घ्यायचं आहे का?"

राममुद्दीनसा म्हणाले, "वार्ड, आपण एक तासभर हजेरी लावून मग पुढे जाऊ या का?"

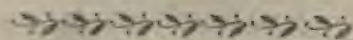
वार्ड म्हणाल्या, "अवश्य."

त्याप्रमाणे सर्व जण देवळात आले. त्याचरोबर वार्ड म्हणाल्या, "अरे, हा दिवाण-खाना मी स्वप्नांत पाहिला आहे. हे सर्व असंच मी स्वप्नात पाहिलं आहे"

त्यांनी रोजनिशी काढली व स्वप्नाची तारीख पडताळून पाहिली. दोन महिने पूर्ण झाल्या दोन तीन दिवसांचा अवधी होता. वार्डनी हजेरी लावली. सर्वाना एक एक रुपया प्रसाद म्हणून वाटला

१९५५ साली एका गुरुवारी हिरावाईंना स्वप्न पडले की त्या एका मोठ्या जुन्या बाग्यात गेल्या आहेत. कोणी तरी त्यांना सांगत आहे की हा मोठ्या महाराजांचा वाडा आहे. पण हे मोठे महाराज म्हणजे कोण हे समजले नाही.

वार्ड पुढे होऊन आतीस दालने पडू लागल्या. तिथे अनेक प्रकारची शस्त्रे प्रदर्शनात मोडतात त्वाप्रमाणे मांडून ठेवलेली होती. अनेकविध वपटे लत्तेही मांडून ठेवले

होते. हे सर्व पाहून त्या परत जायला निघाल्या. परत जायला मोठा रस्ता होता. परंतु त्यातील एक चांकोनी फळी काढून ठेवलेली होती. आत काय आहे, असे कुतूहल वाटले म्हणून बाईंनी आत वाकून पाहिले. आत त्यांना तीन पुरुष उभे असलेले दिसले. एकाने जटा बांधल्या होत्या. एकाने दाढी वाढवलेली होती. तिसरा साधाच होता. हिराबाई त्यांना पाह्यायला वाकल्याबरोबर तिघांनी डोळे उघडून बरती त्यांच्याकडे पाहिले. बाई घाबरल्या आणि बाईबाईने जायला निघाल्या. इतक्यात त्यांच्या मनात विचार आला की, कदाचित् हे कुणी साधुविधू असतील, आपण त्यांना नमस्कार केलाच नाही. म्हणून त्या परत आल्या. पाहतात तर तिन्ही पुरुषांनी डोळे मिटून घेतले होते. बाईंनी त्यांना नमस्कार केला व त्या परतल्या.

दुसऱ्या दिवशी सकाळी प्रभा अचे शिकायला आली. बाईंनी तिला आदल्या रात्रीचे स्वप्न सांगितले. अशा प्रकारच्या जुन्या वाड्यात दत्ताचे स्थान असलेले तुझ्या पाहण्यात आहे का ? असे तिला विचारले. वाड्याचे वर्णन ऐकून प्रभा म्हणाली, "अशा वर्णनाचं जुन्या वाड्यातलं एक दत्ताचं देऊल रास्तेवाड्यात आहे."

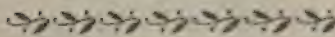
बाई तिच्याबरोबर दर्शनाला तेथे गेल्या तर तेथे तेच वातावरण होते. व दत्ताच्या पादुका आत होत्या.

अगदी अलिकडील काळापर्यंत बाई आषाढातल्या एका शुद्धवारी तेथे इतरी जावायला जात असत.

बनारसला बाईंचा कार्यक्रम ठरला होता. तीर्थक्षेत्राच्या ठिकाणी जायचे असेल तर बाई नेहमी आपल्या कुटुंबियांपैकी अथवा ओळखीच्यापैकी कोणाला तरी घेऊन जात असत. या वेळी त्यांच्या ओळखीच्या गुप्ते नावाच्या बाईंना त्यांनी बरोबर घेतले. या वेळीही त्या संद नावाच्या गृहस्थांकडे उतरल्या होत्या.

रात्री झोपताना हिराबाई गुप्ते बाईंना म्हणाल्या, "आपण उद्या सकाळी लवकर विश्वेश्वराच्या दर्शनाला जाऊ. कारण प्रत्येक वेळी मी दर्शनाला जाते तेव्हा पिंडी कुलाखाली झाकलेली असते. त्यामुळे प्रत्यक्ष दर्शन असे मी अजूनपर्यंत घेतलेले नाही. उद्या सकाळी सात वाजताच आपण जाऊ."

रात्री स्वप्नात त्या विश्वेश्वराच्या मंदिरात गेल्या. त्यांच्या इच्छेप्रमाणे त्यांना उघड्या पिंडीचे दर्शन झाले. पिंडीच्या भोवती फक्त एक पांढऱ्या कुलांचा हार घातलेला होता. पुजारी पिंडीला स्नान घालत होता. दोन्ही बाजूला दोन समया तेवत होत्या. बाई पुढे झाल्या व त्यांनीही पिंडीवर पाणी घातले. तेव्हा त्यांना पुजारी म्हणाला, "वा. तुम्हाला

दर्शन घ्यायचं आहे ना ?”

पुष्पना दिवशी सकाळी सहा वाजता हिरावाईंनी सधोना स्वप्न सांगितले. सात वाजता गुप्ते मावशी व हिरावाई दोघी जणी मंदिरात दर्शनाला गेल्या. पाहतात तर पुजारी पिंडीला स्नान घालत होते. बाई म्हणाल्या, “अगदी हेच दृश्य मी स्वप्नात पाहिलं.”

एकदा बाईंना स्वप्न पडले की त्या मिरजेला अब्दुल करीमखॉच्या घरातच झोपलेल्या होत्या. स्वप्नात पहाटे चारची वेळ होती. मिरजेला खाजा शमसुद्दीन व मीरा साहेब मांन्चा प्रसिद्ध दर्गा आहे. त्याच्या परिसरात बाई उभ्या आहेत असे दिसले. अचानक तंबोऱ्याचा आवाज ऐकू येऊ लागला. तशा बाई त्या आवाजाच्या अनुरोधाने जाऊ लागल्या. आवाज दर्गाच्या खोलीतून येत होता. बाई जसजशा पुढे जाऊ लागल्या तसतशी त्यांना पुढे पुढे वाट दिसत गेली.

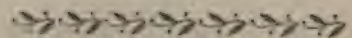
आणखी पुढे गेल्वावर एक मोठे दार होते. ते दार लोटलेले होते. तंबोऱ्याचा आवाज त्या लोटलेल्या दाराच्या पलिकडून येत आहे अशी बाईंची खात्री झाली. बाईंनी ते दार हळूच ढकलले व आत पाऊल ठेवले. आत त्यांना विलक्षण दृश्य दिसले. एका उंच चौथऱ्यावर एक गोरपान साधू डोळे मिटून व मांडी घालून बसले होते. त्यांची पांढरी शुभ्र दाढी छातीवर रुळत होती. त्यांचा चेहेरा अत्यंत तेजस्वी होता. एक मंद निळसर प्रकाश भोवती पसरला होता.

अशा गूढ वातावरणात त्या चतुतऱ्याच्या खाली अब्दुल करीमखॉ तंबोरा घेऊन गात बसले होते. बाईंचे व त्यांचे तोंड एकाच दिशेने असल्याने त्यांना खोसाहेब पाठभोरिच दिसले. ते जोगिया रामातील एक भजन आळवीत होते. शब्द होते ‘हरीका भेद न पायो.’ त्यांचे स्वर अंगावर काटा आणणारे होते. ते चौथऱ्यावरचे साधू चिवांतील शुभ नागकजीप्रमाणे दिसत होते.

बाई जाग्या झाल्या. आपल्या आईला स्वप्न सांगितले. आई म्हणाल्या, “तुला खाजा शमसुद्दीनने दर्शन दिले. तू फार भाग्यवान आहेस, पोरी.”

श्री सत्यसाईबाबांचा आशीर्वाद

हिरावाईंच्या आयुष्यात शिरडीच्या साईबाबांचे स्थान अनन्यसाधारण आहे. लहानपणी त्यांना साईबाबांच्या दर्शनाचा योग आला. त्यानंतर त्या अनेक वेळा शिरडीला

सेवेसाठी गेल्या.

अलिकडे त्यांना त्यांच्या चाहत्यांपैकी एकाने शिरडीच्या साईबाबांचे एक दुर्मिळ छायाचित्र दिले. त्या चित्राने आल्या आल्याच शकुन दाखविला. त्याच दिवशी बाईन दहा हजाराने पारितोषिक मिळाले व बाईंच्या नातवाला राष्ट्रीय शिष्यवृत्ती मिळाली.

शिरडीच्या साईबाबांचाच अवतार समजले जाणारे श्री सत्यसाईबाबा यांचाही आशीर्वाद बाईंना मिळाला आहे.

श्री सत्यसाईबाबांशी बाईंची पहिली भेट १९६५ साली पी. के. सावंतांकडे साळी. बाबांपुढे हिराबाईंचे गाणे झाले. बाबांनी त्यांना कमळाबाईंसाठी उदी काढून दिली.

त्यानंतरच्या एका भेटीत बाबांनी हिराबाईंना हस्तसंचलनाने एक स्फटिकाची माळ काढून दिली. ती माळ तेथे जमलेल्या समुदायासमोर धरून बाबा म्हणाले, "हिराबाई अशा आहेत." आजही ती माळ हिराबाईं जपमाळ म्हणून वापरतात.

१९७० च्या फेब्रुवारी महिन्यात बाई, त्यांच्या सूनबाई व नातवंडांना घेऊन, पुढ-पत्तीला बाबांच्या दर्शनाला गेल्या होत्या. परत यायच्या दिवशी बाई बाबांना म्हणाल्या, "मी आज तुमच्या पायाला हात लावून नमस्कार करणार आहे." बाबांनी तसे करायला परवानगी दिली.

बाबा म्हणाले, "हिराबाई, दोन महिन्यांनी तुम्हाला राजयोग आहे."

बाई म्हणाल्या, "बाबा, आता राजेरजवाडे तर गेले. आता कुठला राजयोग?"

बाबा म्हणाले, "तरीपण मी सांगतो तसं होईल."

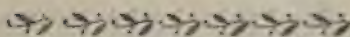
बाई म्हणाल्या, "म्हणजे काय होईल?"

"झालं म्हणजे कळेल," बाबा म्हणाले.

बाईंनी घरी येऊन हो गोष्ट रोजनिशीत लिहून ठेवली. एप्रिल महिना उजाडला. वरील घटनेला दोन महिने पूर्ण व्हायला तीन दिवस अवकाश होता. आणि अचानक 'पद्मभूषण' किताब मिळाल्याची सरकारकडून तार आली.

बाबांचे शब्द खरे ठरले.

अशीच एक घटना बालगंधर्व रंगमंदिराच्या उद्घाटन प्रसंगी घडली. त्या समा-रंभाला जाताना बाईंनी मोत्याचा कंठा घातला होता. त्याच्यात मधे सोन्याचे पदक होते. समारंभ संपला. बाई घरी यायला निघाल्या. बसाली गाडीतून उतरताना त्यांच्या लक्षात आले की गळ्यातील कंठ्याचे मोती ओघळून पडत आहेत. पडत असलेले मोती सावरले. पडलेले गोळा केले. परंतु मधले सोन्याचे पदक दिसेना. खूप शोध शोध

शोधले. पत्ता लागेना. बाई हुताश झाल्या.

रात्री बाई श्री सत्यसाईबाबांच्या चित्रासमोर हात जोडून उभ्या राहिल्या. मनापूर्वक त्या बाबांना म्हणाल्या, “बाबा, श्री हुतक्या कष्टाने हा पैसा मिळविला आहे. हे माझे कष्टांचे सोने जावं म्हणजे काय ! बाबा, तुम्ही मला म्हणाला होतात ना की कठीण प्रसंगात श्री तुमच्या पाठीशी उभा राहीन म्हणून ! मला माझे लॅकेट मिळाले पाहिजे.”

असे बोलून त्या शोपल्या. त्यांना सकाळी साडेपाचलाच जाम आली. आणि त्यांना सतत आतून बाटू लागले की आपले पदक थिएटरच्या आचारामचेच कुठे तरी पडलेले आहे. त्या सुनला म्हणाल्या, “शोभा, तू एकदा रिशाने जाऊन पहा ग. जिथे नारायण-रावांचा फोटो झाला आहे त्याच्या आजूबाजूला बघ. तिथेच असेल कुठे तरी.”

शोभा घालगेपर्व रागमंदिरात गेली तेव्हा तिथे काही माणसे बोलत उभी होती एक शाळवाली झाडत होती. शोभा इकडे तिकडे शोधू लागली. शोधता शोधता ती तिथल्या पायऱ्यांपाशी आली आणि काय आश्चर्य ! तेथे ते सोन्याचे पदक मांडून ठेवल्यासारखे होते. दोनच मिनिटांपूर्वी शाळवाली तेथून साडून गेली होती. शोभाने ते तेथून उचलले.

मायेची पाखर

हिराबाईंचा परिवार तसा फार मोठा. त्यांना मुलगा जरी एकच असला तरीही त्यांनी मुलाप्रमाणेच लालन पालन केलेल्यांमध्ये त्यांची माचरे, भावंडे, शिष्या, काका-कुवा व कुत्री-मांजरी यांचा समावेश होतो. हिराबाईंचा ‘स्वर-विलास’ बंगला संगीतपंडरीच्या वारकऱ्यांचे तीर्थस्थान झालेला आहे. पुण्यात आलेला कोणीही मोठा कलाकार, मग तो तालशास्त्रातील लयभास्कर असो अथवा स्वर-उमजलेला स्वरसम्राट असो, स्वर-विवादातील या साक्षरपण देवतासमोर मस्तक छक्किल्याशिवाय जात नाही.

हिराबाईंच्या आईचे निधन झाल्यानंतर कुटुंबाची सर्व जबाबदारी हिराबाईंवर येऊन पडली. त्यांनी ती तितक्याच समर्थपणे पार पाडली. १९५३ साली सुरेशबाबू कालवश झाले. त्यांच्या पाचही कन्या व तिचे मुलगे यांचीही जबाबदारी हिराबाईंवर येऊन पडली. परंतु कर्तव्यपूर्तीत कमी पडल्या तर त्या हिराबाईं कसल्या ! सर्व मुलांचे शिक्षण, मुलींची लग्ने, माहेरपण, सर्व त्यांनी आईच्या मायेने केले. सुरेशबाबूंच्या मुलांना त्यांच्या मोठ्या आत्माबाईंच्या रूपाने मातृप्रेम व पितृप्रेम दोहोंचा लाभ झाला.

हिराबाईं आपल्या सद्वासात आलेल्या प्रत्येकावर प्रेमाचा वर्षाव करतात याची साक्ष त्यांच्या घरातील मांजरी व कुत्रीही देतील. काकाकुवा तर बाईंनी आपल्याला काही तरी खाऊ पालथे वासाठी इटून बसत असे बाईंकडे पूर्वी अतलेले काळू व

ल्युसी अथवा अलीकडे असलेली सनी ही कुशी त्यांच्या प्रेमळ स्वर्णासाठी आतुर असतात. एकदा नागपुरला गेलेल्या असताना हिरावाई पुण्याला परत जाण्यासाठी बाई करू लागल्या. कारण विचारले असताना त्या म्हणाल्या, “अग, परी पोप्या आजारी आहे. त्याला पातळ परसाकडे होत आहे आणि खातही नाही. काळजी वाटते.” हे बोलणे जर त्रयस्थाने ऐकले असते तर त्याला नक्कीच वाटले असते की पोप्या हे हिरावाईच्या नातवंडांपैकी एकाचे नाव असावे. परंतु पोप्या हा हिरावाईंनी आम्हिकेकडून आणलेला काकाकुवा होता.

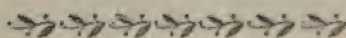
हिरावाईच्या स्वरविलासांतील वृक्षवेळी कुठल्याही स्वताशिवाय बहरत असतात. तेथे भारद्वाज पक्षी स्वयंपाकघराच्या खिडकीत बसून दृष्टाने पोळी मागून खातो.

हिरावाई आपल्या शिष्यांना आईच्या ममतेने वागवतात. १९६९ साली एक शिष्य १ मुंबईला एम. ए. संगीताची परीक्षा देण्यासाठी अहमदाबादहून आली होती. बाईंची व तिची भेट शाली त्या वेळी बाईंच्या लक्षात आले की ती लवकरच आई होणार आहे. अशा अवघडलेल्या परिस्थितीत ही एम. ए. ची परीक्षा देणार! मनात त्या हेडावल्या. वरून सहजपणे म्हणाल्या, “काय, कशी काय शाली आहे तयारी?”

शिष्या म्हणाली, “बाई, चांगली मेहनत केली आहे, चार-चार पाच-पाच तास.”

हे ऐकून त्या कणवेने म्हणाल्या, “अग, अशा अवस्थेत ही इतकी थडपट कशासाठी? तुला सांगते, माझी पहिली मुलगी जन्माला आली ती बिचारी पाठीचा कणा मोडलेल्या अवस्थेत. दोन तीन दिवसानंतर ती गेली. कां, माहीत आहे? तिच्या वेळी शेवटपर्यंत मी गात होते. कार्यक्रमंसाठी हिंडत होते. प्रवासाची दगदग अतोनात आणि पाच-पाच सहा-सहा तासांचे जलसे. जलशात तर एकाच आसनात बसावं लागतं. त्याचा तो परिणाम. मी हे भोगले, म्हणून असं वाटतं, इतर कुणाच्या वाट्याला हे दुःख यायला नको. म्हणून म्हणते, इतकं आवश्यक होतं का आता एम. ए. वा वसर्ग?”

इतकी वर्षे बाईंच्या सद्वासात घालवूनही बाईंचे हे दुःख आपल्याला माहीत नसावे याचे त्या शिष्येला आश्चर्य वाटले. शिष्येला मार्गदर्शन म्हणूनच ते बाईंच्या ओठावर आले. एरव्ही लोकांच्या जीवनांत आपल्या सुरेल संगीताने आनंदाचे बतंत फुलविणारी ही कलावती आपल्या जीवनांतील शब्दे मौनाच्या पडद्याआड साकून ठेवते.

एकदा याई मुंबईहून दिल्लीला राष्ट्रीय कार्यक्रमासाठी जात होत्या. त्यांच्याबरोबर त्यांचे धाकटे बंधू कृष्णरावही होते.

त्यांच्या डब्यात एक मुकतेच लग्न झालेले जोडपे होते. दोघांनाही गाण्याचा शौक होता. याईजवळ संधेरा पाहताच त्यांनी चौकशी केली. या हिराबाई आहेत हे समजल्यावर त्यांना फार आनंद झाला. हे जोडपे दिल्लीला फिरोजला चालले होते. पण दिवाणीची स्वांना काही माहिती नव्हती. म्हणून त्यांनी दिल्लीला कुठे उतरावे वगैरे याईचा सल्ला घेतला.

त्यांच्याळची शिबणे झाली व त्या नवरावाचकोत काही तरी वाचावाची सुरु झाली. बापको म्हणत होती, "अजी, मुले क्या मालूम ? आपणेही तो रखली थो."

"ठीक तरहसे देखो. होशी वहीपि कही."

"मैं सच कहती हूँ, नहीं है."

"देखोजी, ऐसीभी क्या मजाक होती है ?"

धमता धमता तो मुलगा रडकुंडीला आला. म्हणाला, "भगवान कसम, मैं मजाक नहीं कर रहा हूँ."

न राहून याईंनी विचारले; "क्या बात है ?"

ती भुलभी रडत रडत म्हणाली, "देखो ना, इन्होंने हमारी टिकटें कहीं रखली मिलतीही नहीं."

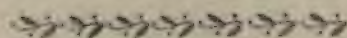
दोघांनाही काम करापे सुचेना. त्यांना वाटणे, बिनातिकीट म्हणून आपल्याला आता पकडतील.

याई म्हणाल्या, "अभी तो सों जाओ. सबेरे देखेंगे. कुछ ना कुछ इन्तजाम होही जाएगा."

सकाळी सात वाजता नवी दिल्ली स्टेशन आले. याईंनी पापांना (कृष्णरावांना) दोन प्रेंडफॉर्म तिकीटे काढून आणायला सांगितले. याई स्वतः त्या जोडप्याचे सामान बरोबर घेऊन खात्री उतरल्या. मग ती दोन्ही प्रेंडफॉर्म तिकीटे त्यांना देत म्हणाल्या, "आप ये टिकट देख कर बाहर आइये. मैं आपका सामान लेकर बाहर इन्तजार करूंगी."

ही बुक्ती लागू पडली. दोघेही सहीसलामत बाहेर पडले.

दिल्लीला याई गोळघरघराकडे उतरल्या होत्या. तेथे जाऊन त्या दोघांनी त्यांना मुद्दाम धन्यवाद दिले. व आपली तिकीटे नंतर स्टेशनमधे मिळाल्याचेही सांगितले.

बंध रेशमाचे

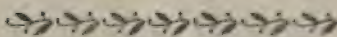
फार पूर्वीची गोष्ट. साठ वर्षांपूर्वीची. हिराबाईंना शिकवणी चालू होती. दरवारी कानडासारखा धीर गंभीर राग वहीदखी शिकवीत होते. वातावरण दरवारीच्या आलापीने भारले होते. हिराबाईही या अनोख्या रागाच्या दर्शनाने उत्साहित झाल्या होत्या. मन्द्र सप्तकातील धैर्यतावरची मनोहारी आंदोलने त्या आपल्या गळ्यांतून काढण्याचा प्रयत्न करीत होत्या. बाजूलाच बातलेल्या गादीवर ताराबाई बसल्या होत्या. मामाच्या दारातून खोसाहेबांची गुडगुडी येऊन हिराबाईंची धाकटी बहीण आली. गुडगुडी खोसाहेबांसमोर ठेवून तिथेच बाजूला बसली. हिराबाई दरवारीत हरक्या होत्या त्यांचा शुद्ध रिपम इतका सुंदर लागला की वहीदखीच्या तोंडून न वळत बाहवाची दाद भरली गेली. त्यांच्या डोळ्यांतून कौतुक ओसंडू लागले.

इतक्यात पैठकीचे लोटलेले दार किलकिले झाले. जरीचे चढाव बातलेले एक कथावदार पाऊल आत पडले. एक उमद्या व्यक्तिमत्त्वाचे तरुण स्वरूप, बरोबर दोन मित्र घेऊन, हळूच आत आले. गाण्यात रसभंग होऊ नये म्हणून मुकाठ्याने ताराबाईंच्या बाजूला बसले.

दरवारीची वदत आता गंधारापर्यंत आली होती. हिराबाईंच्या गळ्यातून गंधार रिपमाची व मध्यमाची आस बरोबर येऊन प्रकट झाला. आपला गंधार बरोबर लागला की नाही याचा अंदाज घेण्यासाठी हिराबाईंनी डोळे उघडून खोसाहेबांकडे पाहिले. त्या आलापीत भग्न असताना येऊन बसलेले शोकीन पाहुणेही त्यांच्या नजरेस पडले. हिराबाईंच्या चेहऱ्यावर आनंद व आश्चर्य उमटले.

हिराबाई पुन्हा गंधाराचा शोध घेऊ लागल्या. परंतु पुन्हा पुन्हा शोध करूनही त्यांना तो सापडेना. शेवटी वहीदखी अस्वरूप होऊन उद्गारले, “नही नही, येटी, ऐसे नही. ऐसे.....” असे म्हणून त्यांनी स्वतः गंधाराची आंदोलने घेऊन दाखविली. त्यांना थोडे आश्चर्यच वाटले की एकदा दोनदा एखादी जागा सांगितल्यावर टिपकागादाप्रमाणे चटकन उचलणारी चंपा आज या गंधाराच्या आंदोलनात का अडकली !

वातावरणातला दरवारीचा गंभीरपणा काहीसा बिचलित झाला होता. त्यात कुठे तरी अस्थिरता डोकावली होती. खोसाहेबांसारख्या मुरलेल्या उत्सादाला ही गोष्ट जाणवली. त्यांना वाटले की पाहुण्यांच्या आगमनाने त्यांची चंपू धावरली. मोठ्या मायेने ते म्हणाले, “क्या हुआ येटी ! ये लोग आपे तो क्या हुआ ! अपने घरकेही तो लोग हैं. संगीतमे समझदारी भी अच्छी है. अच्छा, अभी मन नहीं लगता तो छोड़ दो. शामको इसीसे शुरू हो जायेंगे.” असे म्हणून ते आलेल्या पाहुण्यांकडे बघले. “क्यूं जी, बहुत दिनोंवाद आना हुआ ?” अशा प्रकारची वास्तपुस्त करू लागले. मधेच गुडताईंचा

मेहमानांची खातीर करायलाही सांगितले.

हिराबाई तयारा ठेवून आत गेल्या. आलेल्या पाहुण्यांची उत्तम सरबराई झाली. शेमकुशालाच्या गोष्टी झाल्या. पाहुणे जाण्यासाठी उठले. त्यांना निरोप देण्यासाठी चंपू-ताई काही बाहेर आली नाही. ती एका खिडकीवून एकटक त्यांच्याकडे पाहत होती. त्यांना आपण दिसू नये अशा बेताने. त्या ऐटबाज, कबाबदार सौंदर्याने तिच्या हृद-याची तार छेडली होती. दरबारीतला गंधार कोणी चोरून नेला याचे उत्तर तिचे तिलाच मिळाले. ती स्वतःशीच हसली. दरबारी गात असताना उडालेला गोंधळ तिला आठवला. त्या आठवणीने आपण मनात कुठेतरी मुखावत आहोत याची जाणीव झाली. आणि अबोध हुरहुर मनांत निर्माण झाली.

त्या तरुण गृहस्थाने जाणवेणोही पुढे वाढत गेले. ते तरुण गृहस्थ म्हणजे माणिक-चंद गांधी. सोळापुरात हे नाव सर्वपरिचित होते. या लक्ष्मीपुत्रापाशी दिलदार वृत्ती व गुणग्राहकता होती. दोन वर्षांच्या भेटीगाठीनंतर १९२४ साली माणिकचंद व हिराबाईंनी रीतसर विवाह केला.

माणिकचंदच्या वामण्यात खानदानीपणा असे. हिराबाईंना त्यांनी कधीही एकेरी हाक मारली नाही. बाईंना त्यांच्या कलेमुळे प्राप्त झालेला मान व प्रतिष्ठा त्यांनी कधीही कमी ठेवली नाही. १९२८ साली हिराबाईंना मुलगा झाला. त्याचे नांव गुरुनाथ.

शांत आणि समजदार असलेला हा जोडीदार एकदा मात्र फार हेकट बनला. १९२९ साली जेव्हा हिराबाईंनी 'नूतन संगीतविद्यालय- नाट्यशाखा' या नावाची नाटक कंपनी काढली तेव्हा त्यांच्या या व्यवसायाला सर्वप्रथम कडाडून विरोध माणि-चंदनीच केला. त्या काळात अनुसरून त्यांत गैर नव्हते. त्या काळी बायकांनी उघड्याबाहेर येणे, परपुरुषाशी बोलणे, हेच गैर समजले जात असे. फार कदाळा, संध्याकाळी बायकांनी आरशात पहाणेही निषिद्ध मानले जाई. "गाणं गाणं मिकार लक्षण" असे परोक्षच्या लेकीसुनांना ऐकावे लागण्याचे ते दिवस होते. चुल आणि मूल हेच स्त्रियांचे कार्यक्षेत्र, असे मानणाऱ्या समाजांत माणिकचंदनी हिराबाईंना गाण्याचे जलसे करायला परवानगी दिली, परंतु नाटकाचा विषय निघाला त्या वेळी ते नाराज झाले. "नाटकात खोट खोटच का होईना, तुम्ही परपुरुषांच्या हातात हात देणार आणि प्रेमाची भाषा बोलणार. हे मला बिलकुल पसंत नाही," असे त्यांनी हिराबाईंना निष्ठुर सांगितले.

हिराबाईंनी मनस्वी क्वाबती होत्या. आपल्या संगीत कलेला रंगभूमीच्या कसोटीवर पारखून घेण्याची त्यांची जिद्द होती. त्यांच्या भोवतीचा परिवारही या बाबतीत पाठिंबा देत होता. रंगभूमीवर कामे केल्याने आपल्या संगीताला नाट्यसंगीताचा एक वेगळा पैलू पडेल असेही त्यांना वाटले असावे. त्याही या मुद्द्यावर इटून बसल्या परिणाम

व्हायचा तोच झाला. माणिकचंद व हिराबाई यांच्यात दुरावा निर्माण झाला. नूतन संगीत विद्यालय- नाट्यशास्त्रा अस्ताला जाईपर्यंत तो कायम होता. त्यानंतर मात्र मतभेदांचे कारण नष्ट झाल्याने पुन्हा दिलजमाई झाली.

पुढे एका अनपेक्षित आर्थिक धक्क्याने माणिकचंदांचा संसार डळमळला. परंतु हिराबाईंनी तो लक्ष्मीच्या हातांनी सावरला. व तीच भूमिका कायम ठेवली.

दळदळू कालचक्र पुढे सरकत होते. समाजामधे सर्वच क्षेत्रांत वैचारिक परिवर्तन होत होते. कलाकारांना प्रतिष्ठा व मानसन्मान मिळू लागले. प्रतिष्ठित स्थितींनी संगीत शिकणे हे सुसंस्कृतपणाचे लक्षण मानले जाऊ लागले. मराठी स्त्री नऊवारी कुमक्या-ऐवजी पाचवारी साड्या नेसू लागली. क्वचित एखादी मुग्धा स्कर्टब्लाऊजही पाहू लागली. सर्वच आघाडीवर स्त्रिया प्रगती करू लागल्या. “आमची यमी हिराबाईंकडे गाणे शिकते हो” असे यमीला पाहायला आलेल्यांना यमीची आई अभिमानाने सांगू लागली.

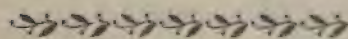
हा काळ उजाडेपर्यंत हिराबाई अत्युच्च शिखरावर पोहोचल्या होत्या. हिराबाईंच्या गायनाने संबंध महाराष्ट्राच्या हवेत संगीत पसरवले होते. महाराष्ट्रांतील मुलींची लगे ‘उपवनी गात कोकिला’ गायला येत असल्याने ठरू लागली. तिकडे उत्तर हिंदु-स्थानांत हिराबाईंच्या ‘राधेकृष्ण बोल’ने लोकांना वेढ लावले.

१९५१ साली गुरुनाथचे लग्न मीनाक्षी पैगणकर नावाच्या मुलीबरोबर झाले. ती सोभा बडोदेकर झाली. १९५३ मध्ये त्यांना मुलगी झाली.

या सुमारास या कुटुंबावर एक सावट पसरले. माणिकचंदजींची दृष्टी अचानक गैदी-नातू पाहायची त्यांची इच्छा अतृप्त राहिली. त्यांना नैराश्याने घेरले. माणिकचंद हे भगवान महावीराचे उपासक. समेद शिखरजींची यात्रा ते परमपवित्र मानीत. ती तीर्थयात्रा आपण करावी अशी त्यांना इच्छा झाली परंतु अशा परावर्तवी स्थितीत ते कितपत शक्य होईल ही शंकाही भेडसावत होती. हिराबाईंनी त्यांना आश्वासन दिले की “मी ही तुमची इच्छा पूर्ण करीन.” पतीच्या उर्गावा जी भरून काढते तिलाच अधोगिनी म्हणतात. हिराबाई माणिकचंदचे नेत्र वनव्या.

समेद शिखरजींच्या यात्रेला हिराबाई, माणिकचंद आणि त्यांची प्रथमपत्नी आबलाबाई निघाले. भारतातील प्रथम अ्रेणीची ही गायिका ते सर्व चौबीस टूक (देकड्या) पायी फिरली. आपल्या पतीसाठी.

१९७९ साली माणिकचंदजी पंचत्वात विलीन झाले. हिरा-माणिक पुढील्ले माणिक निवळून पडले. हिराबाईंवर वज्राघात झाला. आपल्या सर्व कुटुंबियांना आधारस्तंभ वाटणाऱ्या हिराबाई स्वतः निराधार झाल्या. अजोड कर्तृत्वाच्या या बाई, सामान्य स्त्री-प्रमाणे दुःखाने खचल्या. दुःखाचे अवहंघर करण्याचा त्यांचा स्वभाव नाही. परंतु हे

दुःख मात्र त्या पचवू शकल्या नाहीत. याची साक्ष त्यांचे शरीर देऊ लागले. माणिक-
चंद मेळे आणि हिरावाईची प्रकृती खालावली. वरकरणी न दिसणाऱ्या दुःखाने शरीर
पोखले. आणि हिरावाईच्या आयुष्यात संध्याछाया पसरल्या.

अवघाची संसार सुखाचा

आता हिरावाई पार थकल्या आहेत. पण त्या मनाने तृप्त आहेत. कारण त्यांचे
जीवन वर्षांमांनी सफल झाले आहे. त्यांनी निष्ठेने स्वतःपाणी घातलेली रोपे तरारलेली,
बहराला आलेली, त्यांनी पाहिली आहेत. त्यांचा विस्तार भोवती पसरला आहे.

कमळाबाई बडोदेकर हे एके काळी रंगभूमीवर गाजलेले नाव. बडोदेकर भगिनींमध्ये
त्या रुपाने उजव्या. अभिनयाची निसर्गदत्त देणगी लाभल्यामुळे रंगभूमी व रुपेरी
पडद्यावर झळकलेली ही त्या काळची नायिका आपल्या सव्या आयुष्यात मात्र
हिरावाईची सावली वगून राहिली. हिरावाईची शिकवणी चालू असताना वहीदख्खाना
बारा चालणारी, त्यांना गुडगुडी शिल्लकावून देणारी, ही गुलताई रंगभूमीवरही हिरावाई
ना पुरक भूमिका करीत असे. मनुष्याची सावली नाही का कधी कधी मनुष्यापेक्षा
मोठी होत? तशी हिरावाईची ही सावली रंगभूमीवरील अभिनयात त्यांच्यापेक्षा मोठी
झाली. हिरावाईंना सौसाहेबांनी शिकविलेल्या जवळ जवळ सर्व चिजा त्यांना पाठ
येतात. परंतु त्यांचा त्यांना अभिमान मुळीच नाही. या चिजांच्या वाढतीत अधिकार-
वाणीने काही सांगायचे झाले तर त्या हिरावाईंकडेच बोट दाखवितात. एक काळ त्यांनीही
भरपूर पैसा मिळविला. पण आज त्यांना स्वतःच्या अस्तित्वाची जाणीव राहिलेली
नाही. त्यांनी आपले व्यक्तिमत्त्व हिरावाईंच्या व्यक्तिमत्त्वात मिसळून टाकले आहे.

हिरावाईंनी स्वतः शिकत असताना आपली चाकटो वहीण सरस्वती हिलाही आपल्या-
प्रमाणे तयार केले. पुष्कळांशा हिरावाईंसारख्या, परंतु धोळ्याफार वेगळ्या, गायनशैलीने
सरस्वती राण्यांनीही एक काळ गाजवला. पार्श्वगायनात त्यांना बरीच लोकप्रियता
मिळाली. पुढे पुढे शास्त्रीय संगीतातही त्यांनी आपला एक भोवतून् तयार केला.
हिरावाई व सरस्वतीबाई यांची जुगलबंदी ही रसिक भोवत्यांना पर्वाचीच वाटत असे.
जुगलबंदी म्हणजे एकमेकांवर मात करण्याच्या ईर्ष्येने गाणे अथवा नाचणे, असा जो
एक गैरसमज सगळीकडे दिसतो तो या भगिनींनी पुसून टाकला. एकमेकांच्या
गाण्यास पुरक असेच दोघी गात असत. त्यांचे गाणे इतके एकजीव होत असे
की हिरावाईंचा आलाप कुठे संपला व सरस्वतीबाईंचा कुठे सुरू झाला हे सांगणे
मुश्किल असे.

हिराबाईंचा शिष्यपरिवारही मोठा आहे. त्यांच्या शिष्यांपैकी पंधरा बीस जणींनी नाव कमावले आहे. मालती पांडे, प्रभा अत्रे, जानकी अय्यर, सीता कागल, या त्यात प्रमुख. सर्व शिष्या त्यांच्या विषयी आदर, भक्ती, भक्ताय कृतज्ञता मनात बाळगून आहेत.

रियाजाला त्या अनन्य महत्त्व देतात. अलीकडे उदयोन्मुख कलाकार जेव्हा त्यांचा आशीर्वाद मागायला येतात तेव्हा त्या स्पष्टपणे म्हणतात, “अरे, नुसत्या आशीर्वादाने काय होणार ? भरपूर मेहेनत करा. तीच कामाला येईल.” तथापि त्यांच्या शिष्यांपैकी कुणाच्या हातून व्हावी तशी मेहेनत जर झाली नाही तर त्या चिडत नाहीत, रागावत नाहीत. आपल्या या संसारी शिष्यांसाठी हिराबाईंच्या पोटी अपार माया आहे. त्या म्हणतात, “मुलींच्या मागे हल्ली बरेच व्याप असतात. संसार सांभाळून त्या एवढे करताहेत हेच खूप झाले.” शिष्यांनी काही चांगले केले तर त्यांचे त्यांना कौतुक आहे, त्यांच्याबद्दल काळजी आहे.

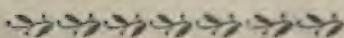
हिराबाई जलशासाठी जेव्हा गावोगावी हिंडत तेव्हा तयार्यांसाठी कोणी तरी शिष्या त्यांच्या बरोबर असेच. तिच्या जेवणाखाणाची व्यवस्था त्या जातीने पाहत असत. उत्तर हिंदुस्थानच्या एका दौऱ्यावर, त्यांची शिष्या मांसाहार घेत नाही म्हणून हिराबाईंनी तिच्यासाठी तुपाची बरणी बरोबर घेतली होती. तसेच उदयपूरच्या दौऱ्यावर असताना शिष्येच्या बोटाला दुखापत झाली तेव्हा हिराबाईंनी तिची वैणीमुद्दा घातून दिली.

हिराबाईंनी आपल्या शिष्यांना केवळ संगीत शिकविले नाही तर आपुलकीने पाक-कलाही शिकविली. त्या उत्तम स्वयंपाक करतात. त्यांच्याकडे जाणाऱ्या सर्व विद्यार्थिनींनी गाण्याबरोबर पाकशास्त्रही त्यांच्याकडून आत्मसात केले आहे.

हिराबाईंनी आपल्या शिष्यांना यशस्वी जीवन जगण्याचा मंत्रही शिकविला. तो म्हणजे मानसिक समतोल राखणे. त्यांच्या जीवनात अनेक भल्याबुऱ्या प्रसंगांतून त्यांना जावे लागले. परंतु त्यांचा तोंड कुठेही दळला नाही. रागाने पैमान होऊन कुणावर शिरा ताणताना कुणीही त्यांना पाहिले नाही की परिस्थितीने खचून जाऊन मुळमुळ रडतानाही त्या कधी दिसल्या नाहीत. हा तोंड त्यांनी जन्मभर सांभाळला. जीवनाला एक शिस्त त्यांनी घातून दिली. ती त्यांच्या स्वतःच्या जीवनात त्यांच्या जलशापासून ते दैनंदिन कार्यक्रमातही दिसते.

एखाद्या समर्थ पुरुषालाही लाजवील असे हिराबाईंचे असामान्य कर्तृत्व आहे. तरीही आपल्या स्त्रीत्वाचे भान त्यांनी कायम राखले. स्त्रीत्वाच्या मर्यादा आपल्या, जोपासल्या. रंगमंचावर गाताना असो की घरात वावरताना असो, आपला पदर कायम झालीनवेने अंगभर लपेटलेलाच. आजही बघाऱ्या ऐंशीच्या बघां हे भान मुटूने नाही. इथी पैलतीराकडे लागली आहे. तिकडचा एक इशारा जरी झाला तरी बाई उठून जातील —

—पण ते सुद्धा पदर सावरीतच.

परिशिष्ट

भारत सरकारतर्फे एक सांस्कृतिक शिष्टमंडळ १९५३ साली चीनला गेले होते. त्यात सतार-बादक विलायत खॉं, कथक नर्तक गोपाळकृष्ण, नर्तकी दमयंती जोशी व चंद्रलेखा, मास्तर कृष्ण-राव, ज्योत्स्ना भोळे, हिराबाई बडोदेकर, मिळून वीस कलाकार होते. देशाच्या सर्व भागातून हे कलावंतांचे प्रतिनिधि निवडले गेले होते.

हिराबाईंनी या दौऱ्याचा रोजचा कार्यक्रम, आपल्या टिपणींसह, रोजनिशीत लिहून ठेवला आहे. त्यातील महत्त्वाचा भाग, बहुतेक त्यांच्याच शब्दात, पुढे दिला आहे.

हिराबाईंनी आयुष्यभर रोजनिशी लिहिली. त्यांच्या संबंध आयुष्याचा पट या रोजनिशीतून व्यक्त होतो. त्यांनी लिहिलेल्या एकूण २७ रोजनिशा त्यांच्या संग्रही आहेत.

चीनच्या दौऱ्याची रोजनिशी

ता. ७-७-५३

पुणे ते मुंबईला सकाळी आठच्या गाडीने मी, बबन व सौ. शोभा असे तिघे निघालो. सकाळी साडे अकराला पोहोचलो. घरी आल्यावर सौ. कुमुदिनी मेथा भेटायला आल्या होत्या. आणि श्री. देसाई.

ता. ८-७-५३

आज कोलेबिचा कॅपनीत जाऊन चायनाला नेण्यासाठी वारा रेकॉर्ड्स माझ्या घेतल्या. त्या चायनातल्या मुख्य आर्टिस्टना देण्यासाठी घेतल्या दुपारी जपानचा विसा वेण्यासाठी तीन बाजता गेले होते. आणि साडेचारला स्टेशनवर पोहोचले. नंतर पावणेसहाला पंजाब मेल्न मी व जोस्नाबाई दोघी निघालो. स्टेशनवर पोहोचवायला सुंदरराव, सरस्वतीबाई, पापा, निर्मला, बबन, रतन, नलू, भावोजी, मास्तर, मिसेस मास्तर, बामनराव देशपांडे, शंकरराव टिळे, नीला, कुमुदिनी मेथा, देसाई हे सर्व इतर होते.

ता. ९-७-५३

नंतर मी, जोस्नाबाई न्यु दिल्लीला रात्री नवाला पोहोचलो. न्यु दिल्लीला स्टेशनवर रमेशचंद्र व मिसेस पेरीन रमेशचंद्र, भीसे आणि भास्करराव गोळवलकर आम्हाला प्यायला अन्ने होते. जोस्नाबाई भीसे यांच्याकडे गेल्या आणि मी जुन्या दिल्लीत गोळवलकरांच्याकडे राहायला गेले.

ता. १०-७-५३

आज सकाळी मुनशी निकैतन हाऊसमध्ये मिटींग होती. पीस कमिटीचे अध्यक्ष डॉ. किचनू यांच्या अध्यक्षतेखाली मिटींग होती. त्यात चायनाला गेल्यावर त्यांनी

ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ

चीनच्या दौऱ्याची रोजनिशी ७९

आपले प्रोग्रॅम कसे ठेवायचे व चायनाला आम्हाला कशा प्रकारची ट्रीटमेंट मिळेल या बद्दल सांगण्यात आले व आमच्याबरोबर येणाऱ्या सर्व आर्टिस्टची ओळख करून दिली. आणि नंतर आमचे दुरचे लीडर सेनगुप्ता व सेक्रेटरी करीमकुल्ला यांची ओळख करून देण्यात आली. आज संध्याकाळी सहा वाजता चायना पीस कमेटी लफें श्री. डॉ. किचलू यांच्या अध्यक्षतेखाली सर्व आर्टिस्टचा सत्कार समारंभ केला. त्या वेळी श्री. डॉ. किचलू यांचे भाषण झाले. त्या वेळी निरनिराळ्या संस्थेमार्फत हारतुरे आर्टिस्टना बोलण्यात आले. किचलुनी आपल्या मापण्यात चायनीज लोकांना आपल्या कलेचे महत्त्व दाखवून द्या असे सांगण्यात आले आणि आपल्या हिंदुस्थानात गाणन कलेतले हे आर्टिस्टचे कल्चरल डेलीकेशन जात आहे याबद्दल आनंद व्यक्त केला. हा समारंभ टॉऊन हॉल न्यू दिल्लीत झाला. त्याच रात्री नऊ वाजण्यापासून कार्यक्रमाला सुरुवात न्यू दिल्ली स्टॅडियम थिएटरात करण्यात आली. देवेंद्रो विजय, दिलीपकुमार शर्मा, जोस्ना भोळे, गोपाळकृष्ण डान्स, भी, दमयंती जोशी, विलायतखां सतार, कार्यक्रम झाला.

ता. ११-७-५३

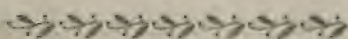
आज सकाळी मी व भास्करराव गोलवलकर मिलून थॅमस कुक कंपनीत जाऊन तीनशे रुपयांचे पॉड करून घेतले. दिल्ली ते हंकांगचा विमानाच्या प्रवासासाठी पन्नास हजारचा विमा दहा रुपये देऊन काढला. आकरा वाजता मुन्गी मीफेतनमध्ये परत मिटींगला गेलो. मीटींगमध्ये चायनाला गाण्याचे कार्यक्रम कसे ठेवायचे ते मी विलायतखां व मास्तर कृष्णराव या तिघांची योजना करण्यात आली. संध्याकाळी चायनीज अवेसीत पाटी देण्यात आली. त्या वेळी अवेसीत दमयंती जोशी व विलायतखांची सतार असे दोन्ही कार्यक्रम पंधरा पंधरा मिनिटे ठेवण्यात आले. रात्री नऊ वाजता स्टॅडियम थिएटरात परत कार्यक्रमाला श्री. कृष्णराव मास्तर पासून सुरुवात झाली. पहिल्याने वंदे मातरम् झाले. त्यात भी, मास्तर, जोस्नाबाई व दमयंती जोशी इतक्यांनी भाग घेतला. नंतर चंद्रलेखा, देवेंद्रो विजय, दिलीपसिंग व मल्याळी आर्टिस्टचा ओपेरा झाला.

ता. १२-७-५३

आज दुपारी जायचे ठरले होते. परंतु विमान आले नाही.

ता. १४-७-५३

विमान आले. दुपारी दीड वाजता न्यू दिल्ली इंपीरीयल हॉटेलात सर्वोंना मिण्यात आले. तिथून पॉ एअरवाइजची मोटार येऊन सर्वोंना पादसंस्कारती नेले. कस्टमची

तपासणी होऊन सवा पाचला पॉनवर्ड एअरवाइज विमानांतून दिल्लीहून रवाना झालो. त्या वेळी पालमवर चायना पीस कमिटीचे मुख्य अधिकारी, इरेंद्रनाथ चट्टोपाध्याय, मीसे, गोळवलकर, पेरीन रमेशचंद्र व आणखीन बरीच मंडळी होती. नंतर सर्वांचा ग्रुप फोटो काढून आमचे विमान सुटले. एकंदर वीस आर्टिस्ट व एक लीडर आणि एक सेक्रेटरी अशी बावीस जण एकंदर होती. रात्री साडे आठाला कलकत्त्याला पोहोचलो. परत सवा नऊला निघून रात्री दोनला ब्यँकांगला आलो. तिथून आडीचला निघून सकाळी सातला हँकांगला आलो.

१५-७-५३

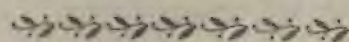
परंतु आम्ही तिथे उतरल्यावर हँकांगच्या घडघाळात पाहिले त्या वेळी दहा वाजले होते. माणजे तीन तासांचा फरक पडला. कस्टम तपासणी होऊन ११ वाजता आम्ही कोबलुन हॉटेलात गेलो. कोबलुन हे गाव हँकांगच्या समोरच आहे. फक्त मध्ये एक लहानशी तर आहे. त्या दिवशी तिथेच मुक्काम होता.

१६-७-५३

कोबलुनहून साडे दहाला क्वानटनला जाण्यासाठी सर्व जण स्टेशनवर आलो. रेल्वे प्रवास सुरू झाला. १२ वा लोबूला आलो. लोबूपर्यंत ब्रिटिश इद्द आहे. तिथून गाडी बदलली त्यागली. तिथे आमच्यासाठी स्टेशल डबे ट्रेनला ठेवण्यात आले होते. आम्हाला घ्यावया त्यांच्या कमिटीतर्फे दोन पुरुष व तीन मुली आल्या होत्या. आम्ही दीडला लोबुहून निघून ४ वा कॅटनला पोहोचलो. कॅटनला आमच्या स्वागताची तयारी होतीच. कॅटन पीस कमिटीतर्फे त्यांचे मुख्य अधिकारी व मुली मिळून जवळ जवळ पचास साठ माणसे स्टेशनवर तुरे घेऊन हजर होते. नंतर सर्व आर्टिस्टना फुलांचे तुरे देऊन स्वागत करण्यात आले. रात्री पीस कमिटीतर्फे डीनर पार्टी दिली. त्या वेळी पीस कमिटीचे चेअरमन व आमचे लीडर व वड्याथावत यांची भाषणे झाली. त्यात एक-मेकांचे आभार मानले. स्टेशनवर फोटो काढण्यात आले.

१७-७-५३

सकाळी जेकफ्रॅट झाल्यावर पेरूमिना प्रोग्राम कसे ठेवावेत व तीन तासात कसा प्रोग्राम सर्वोच्चा बतवता येईल याबद्दल मीटिंग झाली. त्यात चंद्रलेखा, सुरेंद्रकौर, देविन्द्र विजय आणि दोन तीन आर्टिस्ट बंदेमातरम् म्हणण्याबद्दल विरुद्ध होते. परंतु आमच्या वाजने मते जास्त पडल्यामुळे त्यांना गण्य बसावे लागले. आज दुपारी तीन वाजता कॅटन गाव दाखविण्यासाठी सर्वांना नेले. आज रात्री आठला क्वानटनचे

लोकल आर्टिस्टनी गाण्याचे व वाद्ये वाजवण्याचे कार्यक्रम ऐकवले. चायनीज लोक माच प्रेमळ आहेत. आम्ही कॅटन स्टेशनवर उतरल्यावर सर्व मुलींनी आम्हाला चायनीज राष्ट्रगीत म्हणून दाखविले. आम्ही तिघांनी म्हणजे मास्तर, मी व जोस्नापाई यांनीही आमचे वंदेमातरम् गावून दाखविले. क्पानटनला नदी आहे. त्याचे नाव चुंकीपा आहे.

१८-७-५३

कॅटनहून सकाळी आठला निघून पेकींगला जायला स्टेशनवर आलो. आमची गाडी साडेआठला सुटली. आज संवध दिवस गाडीत होतो.

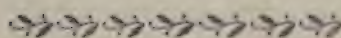
२०-७-५३

रात्री आकरा वाजता पेकींगला पोहोचलोत. नंतर गाडी थांबल्यावर पाच मिनिटे थांबून आम्हाला उतरायला सांगितले. आमचे तिथे स्टेशनवर स्वागत करायला दोनशे मंडळींचा समुदाय होता. नंतर मुलींकडून तुरे देण्यात आले. आणि स्वागत करून पीस हॉटेलात आणले. स्टेशनवर पीस कमिटीचा मुख्य चेअरमन आले होते. फोटो देण्यात आले.

२१-७-५३

आज सकाळी साडेनऊ वाजता पेकींगच्या चेअरमन यरोवर पेकींग व इतर गावी कसे कसे कार्यक्रम ठेवले आहेत ते पीस कमिटीच्या चेअरमननी सांगितले. मीटिंगला चेअरमन, त्यांच्या इंटरप्रीटर व मी, विलायतला. मास्तर व करीमऊला इतके जण होतो. एकेदर ता. २६-८ आगस्ट पर्यंतचा सर्व कार्यक्रम आटोपून आम्ही दिल्लीला साधारण ता. २८-८ ला पोहोचु असे सांगण्यात आले.

दुपारी एक वाजता लंच झाल्यावर दुपारी साडेतीन वाजता टेंपल ऑफ हेवन पाहायला गेलो. पहिल्याने म्युझियम पाहिले. त्या नंतर टेंपल ऑफ हेवन पाहिले. त्यानंतर टेंपलच्या समोर शेजारी दुसरे टेंपल आहे, त्याच्या बाहेर बाजुने गोल भूत थांबलेली आहे. त्या भूतीच्या कोणत्याही भागाने चोळले म्हणजे त्या भूतीच्या दुसऱ्या समोरच्या बाजुने चोळलेले ऐकायला येते. आगदी हलू चोळलेले ऐकायला येते. त्यानंतर त्याच देवळासमोर टेंपल ऑफ सन पाहिले. टेंपल ऑफ सन मध्ये एक दगड आहे. तीथे उभे राहून टाळी वाजवल्यास दोनदा टाळी वाजवल्याचा भास होतो. रात्री आठ वाजता चायना पीस कमिटी तर्फे पीस हॉटेलात डीनर पार्टी देण्यात आली. त्यावेळी आमचे लीडर सेनगुप्ता आणि बळाथावल यांनी भाषणे केली. पहिल्याने पीस कमिटीचे मुख्य अध्यक्ष यांचे भाषण झाले. त्यानंतर आमचे लीडर बोली. आमच्या टेबलावर

माझ्याबरोबर त्यांचा एक प्रोफेसर, एक डॉक्टरचाई एक डॉक्टर व एक वर्तमानपत्राचा एडिटर व इंटरप्रीटर चायनीज बाई होती. त्या नंतर दहाला सर्व कार्यक्रम आटोपला.

२२-७-५३

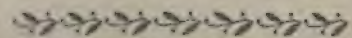
पेकींग. सकाळी दहा वाजता आज ब्रेकफस्ट झाल्यावर दाखविण्यासाठी व नवीन पेकींग चायना बस्ती बसवीली ती दाखविण्यात आली आणि जुने पेकींग चायना शहर दाखविले. त्यात जुने चायना अतीशय सुंदर आहे. जुने वाटे, देवळे, बंगरे अप्रतीम पाहण्यासारखे आहे. आम्हा सर्वोंना मोटारने नेण्यात आले. आमच्या मोटारचा नंबर तीन होता. त्यात फक्त मी व मास्तर व थिलायतखां इतकी जणे बसण्याची परवानगी होती व आमच्या बरोबर इंटरप्रीटर एक चायनीज गर्ल असायची. वारा वाजता परत पीस हॉटेलात आलो.

आज मीस्टर सहस्रमोजने आणि त्यांच्या मिसेस भेटायला आल्या होत्या. आज आम्हाला दोनशे रुपये पोंकीट मनी म्हणून देण्यात आले. चायना पीस कमेटी तर्फे दिले. आज संध्याकाळी ७ वाजता स्त्रुथ पॅलेस-थीएटरचे नांव- तिथे रात्री आठ वाजल्यापासून साडे आकरा पर्यंत एकंदर सर्व कार्यक्रम तीन तासांत व्हावा एवढ्यासाठी रीहलसल झाली. आज चंद्रा आणि सुरेन्द्र कौर या दोघी जणींची पडड्यामुळे प्रकृती बिघडली होती. त्यामुळे त्या दोघींनी रीहलसलमध्ये भाग घेतला नाही.

२३-७-५३

पेकींग. आज २० सकाळी फुगीड पॅलेस पहायला गेलो होतो. तीथे लहानसे प्रदर्शन ठेवले आहे ते पाहिले. दुपारी कौन्सिलर गोवर्धनकडे आम्हाला जेवायला बोलावले होते. ते स्वतः आम्हाला न्यायला आले होते. मी, जोस्नाबाई, दमयंती जोशी, कृष्णराव मास्तर, मधुकर गोलवलकर, माधव इंदुरकर इतक्या महाराष्ट्रीय मंडळींनाच जेवायला बोलावले होते. तीथे त्यांच्याकडे श्री. सहस्रमोजने व त्यांच्या मिसेस, एक चायनीज बाई आणि श्री. गोवर्धन व त्यांच्या मिसेस व सप्रानी इतकी मंडळी जेवायला होती. त्यानंतर आमचे फोटो काढून घेण्यात आले. दुपारी तीन वाजता परत आलो.

परत चार वाजता पीस कमेटीच्या मोटारीतून आम्ही महाराष्ट्रीय सहा जण व मिसेस सहस्रमोजने असे मिळून मार्केटींग पहायला गेलो. मनीवॅग बगैरे खरेदी केली. यांच्या इकडे आपले तीन आणे म्हणजे एक हजारची नोट देतात. तेव्हा कुठली साधी बस्तु जरी घेतली- उदाहरणार्थ एक रुमाळ जरी घेतला- तरी त्याची किंमत इथे दोन हजार, तीन हजार अशी आहे. दहा हजार म्हणजे एक रुपया. तेव्हा हिशोब करतांना फारच गंमत वाटली. इथे नाणे आजीबात नाही. तीथून संध्याकाळी पांच वाजता परत आलो.

सात वाजता आज आमच्या कार्यक्रमाला सुरवात आहे. त्याप्रमाणे रात्री आठ वाजता कार्यक्रमाला सुरवात झाली. पहिल्याने पीस कमेटीचे अध्यक्षंचे भाषण झाले. नंतर आमचे लीडर सेनगुप्ता यांनी भाषण केले. त्यानंतर वंदेमातरमला सुरवात झाली. मी, मास्तर, जोत्सनाबाई, दमयंती, इतक्यांनी वंदेमातरम म्हंटले. नंतर तबला वादक व त्यानंतर मास्तरांचा कार्यक्रम. त्या नंतर नकला. नंतर माझा कार्यक्रम, दमयंती जोशी, विलायतखां, फोक सॉंग, दिलीपसींग, फोकसॉंग, जोत्सनाबाई, गोपाल-कृष्ण, देवेंद्रबाबु, चंद्रलेखा, कथकली डान्स, मलबारी. प्रोमॅम बाराला बंद झाला.

२४-७-१३

आज सकाळी ब्रेकफास्ट झाल्यावर इंपीरिअल पॅलेस पाहायला गेलोत. दोन हजार वर्षांपुर्वीच्या वस्तुंचे प्रदर्शन मात्र अप्रतीम ववण्यासारखे आहे. पॅलेसला सात चौक आहेत. व प्रत्येक चौक ओलांडल्यावर पहिला महाल इतकेच दुसरा महाल मोठा आहे. एक वाजता परत आलो. दुपारी कानेचे पक्षी व कापसाचे पक्षी घेतले. रात्री नऊ वाजता सीनेमा दाखविला. त्यात मागल्या वर्षी डेलीफेशन गेले होते ते दाखविले.

२५-७-१३

आज सकाळी ब्रेकफास्टनंतर पॅर्कींगमधले डॉन्सर व गाणारे भेटायला आले होते व आमच्या गाण्याविषयी माहिती घ्यायला आले होते. त्यांना मी, विलायतखां, मास्तर, जोत्सनाबाई, माहिती दिली. आणि दमयंतीने नाचाची माहिती दिली. परंतु आपल्या हिंदूस्थानी गायन कलेपेक्षा त्यांची कला अतीशयच मागे आहे. परंतु प्रयत्न मात्र करताहेत. आम्ही त्यांना काही रागांची माहिती दिल्यावर थोडेसे गळ्यानीही म्हणून दाखविली. त्या नंतर तुम्ही आम्हाला तुमच्या गाण्याची माहिती द्या असे सांगितले. तेव्हा त्यांनी उत्तर दिले की मी आता त्या तयारीने आलो नाही. परंतु संध्याकाळी ऐकवीन. नंतर ती मंडळी गेली. आज दुपारी चार वाजता नॅशनल झूब मध्ये इथल्या सर्व म्युझिक असोसियन वर्क पार्टी देण्यात आली. पहिल्याने आभार मानण्यात आले. नंतर सर्व म्युझिशियन बरोबर एकमेकांच्या संगीताविषयी विचारण्यात आले. त्यानंतर दोन तीन गाणी त्यांनी म्हणून दाखविली. त्यांच्या गाण्यात दोन तीन राग आहेत. भूप, दुर्गा, जीवनपुरी, हे तीन आपल्या रागाशी त्यांचे राग जमतात त्यानंतर डीनरपार्टी झाली. त्यानंतर तिथेच चायनीज कोकानो शक्तीचे प्रयोग करून दाखविले. मात्र प्रयोग फारच अप्रतीम करून दाखविले. त्यानंतर प्रोमॅम संपला.

२६-७-५३

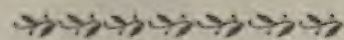
पेकींग. आज सकाळी ब्रेकफस्ट नंतर लामा टेंपल सकाळी दहा वाजता पाहून आले. आज दुपारी एक वाजता श्री. सप्रानी—एबेसीमध्ये असलेले ऑफीसर— यांच्याकडे जेवायला गेलो. आम्ही सर्व महाराष्ट्रीय आणि विलायतखां, सुरेंद्रकौर, सेनगुप्ता, इतके नऊ मंडळी जेवायला गेलो होतो.

आज आठ ते दहा दोन तासांचा कार्यक्रम पीस कमिटीच्या मुख्य आफिसरना दाखविण्यात आले. संध्याकाळी सात वाजता गुप्ता, वल्लभावल, मी व विलायतखां, करीमऊल्ला येवढ्यांना मावसा टुम कडे आम्हाला भेटायला बोलावले. दहा मिनीटे आम्ही तीथे होतो. त्यानंतर थरोवर आठला कार्यक्रमाला सुरवात झाली. दहाला मावसाटु थरोवर 'गोटो कादला आहे. कार्यक्रम संपला. मावसा टुम हजर होते. नंतर फुलांचे सर्व आर्टिस्टना तुरे देण्यात आले. चंद्रलेखा, कौर आणि मास्तर यांना फार शॉर्ट वाटले. कारण मावसा टुम कडे त्यांना जाता आले नाही म्हणून.

रात्री साडे दहाला चाऊ एन् लाय प्रायमीनीस्टरकडे डीनर पार्टी झाली. त्यावेळी स्वतः प्रायमीनीस्टर यांचे भाषण झाले आणि त्यानंतर आमच्या लीडर गुप्ताचे भाषण झाले. व नंतर काँग्रेसचे आपले मुख्य अॅम्बेसर (अॅम्बेसिडर) राघवन यांचे भाषण झाले. व त्यात त्यांनी कोरीबा आणि चायनाची लढाई संपून उद्या दहा वाजता करारनाम्यावर सन्ना होणार याबद्दल आनंद व्यक्त केला. व त्यात आमचे हिंदुस्तानचे डेलीकेशनचा आजच सर्व अधिकारीसाठी कार्यक्रम इथे होता व त्याच दिवशी आनंदाची बातमी आली, याबद्दल आनंद व्यक्त केला. त्या नंतर पार्टी समारंभ संपला. डीनरच्या वेळी फ्रील्स घेतली आहे.

२७-७-५३

आज ब्रेकफस्टनंतर पेकींगची युनव्हर्सिटी पाहायला गेले होते. कॉलेजातल्या मुला-मुलींने आमचे स्वागत फारच छान केले. आम्ही मोटारीतून उतरल्यावर सर्वांनी त्यांचे राष्ट्रगीत गावून दाखविले. नंतर प्रोफेसर प्रीसीपॉल यांनी युनव्हर्सिटी दाखवून चहा पार्टी देण्यात आली. व नंतर कॉलेजच्या चेअरमनचे भाषण झाले. नंतर गुप्ता बोलले व त्या नंतर सर्व आर्टिस्टना आप आपल्या भाषेत आभार मानावे म्हणजे आम्हाला निरनिराळ्या भाषा ऐकायला मिळतील. नंतर प्रथम मी सुरवात केली व सर्वांचे आभार मानले. त्या प्रमाणे सर्व आर्टिस्टनी आपआपल्या मातृभाषेत भाषण केले. चायनीज लोकांना ते ऐकून फारच गंमत वाटली. नंतर तिथे एक प्रोफेसर बर्मा युपीचा आहे. त्यांनी सांगितले की चण्डीस विद्यार्थी सध्या हिंदी शिकत आहेत. त्यानंतर आम्ही

चीनच्या दौऱ्याची रोजनिशी ८५

दोनला घरी आलो. त्या नंतर श्री. खडसे यांच्याकडे फक्त महाराष्ट्रीयाना जेवणाची पाटी देण्यात आली. त्या नंतर फोटो काढून घेतले. साडेचारला परतलो. सात वाजता आज तीसरा कार्यक्रम पॅलेस थिएटरात होता. तो रात्री आठाला सुरुवात होऊन आकराला संपला. नंतर जेवण झाले. आज कार्यक्रमाच्या वेळी फील्म घेतली.

ता. २८-७-५३

ब्रेकफस्टनंतर समर पॅलेस पाहायला दहा वाजता, ७०० वर्षांपूर्वीचा पॅलेस, सर्व जण गेलो. समर पॅलेस हा पहिल्या जमान्यात राजे लोक उन्हाळ्यात त्या पॅलेसमध्ये राहायला जात असत. पॅलेस फारच मोठा आहे. आणि डोंगरावर तिथेच एक महाल व बुद्धाचे मंदिर आहे. आणि बाजूच्याच्या एका बाजूला मोठा तलाव आहे. तिथे बोटिंग करतात. आम्हाला समर पॅलेस मध्येच जेवणाची पाटी दिली. चायनीज पद्धतीचे जेवण केले होते. त्यानंतर तीन वाजता बोटिंगला सर्वजण गेलो. त्यानंतर चार वाजता सर्व जण परत फिरलो.

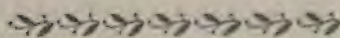
संध्याकाळी सात वाजता पीस कमेटीतर्फे सर्वांना बसिसे देण्यात आली. मला नऊ-वार सील्क चायनीज दिले व पेकींगची सीनसीनरी व काही पेंटिंग फोटो देण्यात आले. रात्री आठ वाजल्यापासून पेकींगच्या सर्व ऐक्टर लोकांनी ऑपेरा करून दाखविला. साडेअकरा वाजता कार्यक्रम संपला. कार्यक्रमाच्या वेळी आजही फील्म घेतली.

२९-७-५३

आज ब्रेकफस्ट नंतर इथल्या मुख्य ऐक्टरनी आपल्या घरी सर्वांना चहा पाटी दिली. त्या वेळी पहिल्याने ऐक्टर लोकांची परिस्थिती कौती वाईट होती ती इकीकत सांगितली व आता परीस्थिती सुधारल्यावरचीही इकीकत सांगितली. नंतर सर्वांचे आभार मानण्यात आले. व आम्ही लंचसाठी परत आलो. माझी ऐक्टरला एक रेकॉर्ड दिली. दुपारी थोडेसे शॉपींग केले. आज रात्री कार्यक्रम झाला. त्या वेळी पेकींगच्या आर्टिस्टकडून यक्षीसे वाटली गेली. ज्यांच्या परी सकाळी गेलो होतो त्याचे नाव मुव्हेंन शूहाय व ऐक्ट्रेसचे नाव टुच्चीन कां.

३०-७-५३

आठला चायनीज गाण्याचे, नाचाचे व आर्केस्ट्राचे कार्यक्रम साडेदहा पर्यंत झाले. त्यांचा नाच आपल्याकडील कथकी डान्स करोवर वराच जमतो. आज त्यांच्या गाण्यात व वाजवण्यात मालकंस, घानी, जीवनपुरीचे स्वर व रागही जमत होते. परंतु जास्त प्रचारात भूप व दुर्गा येतो.

ता. ३१-५-१३

आज सर्वे लोक ग्रेट वील पाहायला गेली. मी व जोत्सनाबाई व आणखीन चार पाच जण गेलो नाहीत. जेवण शास्त्रावर पाच दहा मिनिटाने सां. जोत्सनाबाईच्या पोटात अतीशय दुखून एकाएकी तबेत धिघडळी. त्यानंतर त्यांना हॉस्पिटलात दाखल केले. त्या वेळी मी व परांजणे बरोबर गेलो होतो. दुपारी २। वाजल्यापासून सात वाजेपर्यंत पोटात दुखले. त्या नंतर कमी झाले. मी रात्री आठ वाजता हॉस्पिटलांतून परत आले.

१-८-५३

आज ब्रेकफास्ट शास्त्रावर मीटींग झाली. त्यात रंगुनला व हंकांगला बोलावणी आले असल्याचे सांगितले व प्रत्येकांनी तिथे जायला तयार असल्याचे कळविले.

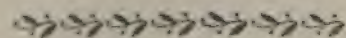
त्यानंतर जोत्सनाबाईंना हॉस्पिटलात भेटून आम्ही मिसेस गोवर्धन बरोबर मिसेस रापबनफोर्ड इडिथन अवेसीत भेटायला गेलो. त्यांची भेट झाली. त्यांना माझी व जोत्सनाबाईंची अशा दोन रेकॉर्ड बघीस दिल्या. त्यानंतर परत पीस हाटेलात येऊन साडे-बाराला टेन्सींगला जायला स्टेशन वर आलोत. स्टेशनवर जोत्सनाबाई व दमयंती जोशी मागे राहिल्या. आमचे मोठे स्वागत करण्यात आले. पोहोचवायला पीस कमिटीची सर्व अधिकारी मंडळी होती व आर्टिस्ट हजर होते.

सव्वाला साडी सुटली व साडेतीनला साडी टेन्सींगला पोहोचली. स्टेशनवर स्वागत करायला टेन्सींग पीस कमिटीचे सेक्रेटरी व बाकीचे काही मेबर तय्यार होते. नंतर तिथे परत फुलांचे गुच्छ देऊन टेन्सींग हॉटेलात रवानगी केली. हॉटेलात चहापाणी होऊन आपल्या आपल्या नंबरप्रमाणे रुम दाखविण्यात आल्या. संध्याकाळी साडेसातला टेन्सींग क्लबमध्ये पीस कमिटी तर्फे डीनर पार्टी झाली. त्यावेळी पीस कमिटीतर्फे आज पेकींग आर्टिस्टांच्या बद्दल आम्हा सर्व आर्टिस्टना बघिसे बाटली. त्यात मला फोटोचे एक पुस्तक नाटकातल्या मेकअप मधले मिळाले.

पेकींग पासून आमच्या जाण्या येण्याची व्यवस्था पहिल्या नंबरच्या मोटारीत वल्हा-थावळ व त्यांचे चिरंजीव, दुसऱ्या नंबरच्या मोटारीत लीडर व सेक्रेटरी, तिसऱ्या नंबरच्या मोटारीत बी व बिलायतर्सी, व चौथ्या नंबरच्या मोटारीत कृष्णामास्तर आणि चायनीज गर्ल व त्यानंतर बाकीच्या आर्टिस्टना एक मोठी बस ठेवली होती. मोटारी नंबरवारी सोडत असत. आज टेन्सींगलाही तीन व्यवस्था होती.

२-८-१३

आज दुपारी साडेतीन वाजता जेडन्डी कॅव्हल मील बुलनची पाहायला गेलो होतो. फारच छान कॅक्टररी होती. रात्री आठ वाजता आज लुंकी थिएटरात आमचा कार्यक्रम

चीनच्या दौऱ्याची रोजनिशी ८७

शाला. अकराला संपला.

३-८-५३

आज ब्रेकफास्टनंतर म्युझिक अकेडमी पाहायला सकाळी दहा वाजता गेलो. तीथल्या आर्टिस्टनी आम्हाला गावून व बाघे वाजवून दाखविली. त्यातल्यात्यात जॉर्ज म्हणून एक मोठे बाघ होते ते सरोदप्रमाणे वाटते. ते तिथल्या म्युझिकच्या प्रोफेसरनी वाजवून दाखविले. त्यात इकडील श्याम कल्याण राग होता. त्यांच्याकडील काय राग आहे ती कल्पना नाही. त्यांच्याकडे रागाला नावे नाहीत. त्या म्युझिक स्कूलला भी एक माझी रेकार्ड दिली.

टेन्सींग हे शहर अगदी लंडन सारखे आहे. रात्री आठ वाजता सर्व टेन्सींग शहर दाखवून नऊ वाजता ऑपेरा दाखवायला आम्हाला नेले. टेन्सींगच्या सर्व आर्टिस्टनी तीन नाटिका करून दाखविल्या. 'बुद्धाज कार्मन' नाटक करून दाखविले.

ता. ४-८-५३

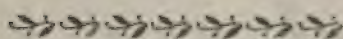
आज रात्री आठ वाजता परत चुंको शिफ्टरात आमचा कार्यक्रम शाला. आज दुपारी पाच वाजता पेकींगला रेडियोत माझे व मास्तरांचे रेकार्डिंग केलेले वाजलेले ऐकले.

ता. ५-८-५३

म्युझिक अकेडमीतर्फे टेन्सींग हॉटेलात सकाळी साडे दहा ते साडे अकरापर्यंत डीनर पार्टी दिली. त्या वेळी अकेडमीच्या काही आर्टिस्टनी वाजवून व गाऊन दाखविले. त्यानंतर त्यांनी आम्हांला विनंती केली की आपण काहीतरी आम्हाला ऐकवा. त्यानंतर आमच्या आर्टिस्टपैकी सुरेंद्रकौर आणि देशेन्द्रो विजयने दोघांनी मिळून एक फोक सॉंग, श्री. हरेंद्रनाथ चटोपाध्यायनी तैवार केलेले, 'हिंदी चीनी भाई भाई' हे गाणे म्हणून दाखविले व त्यानंतर मी त्यांना भीमपलासी मधली एक हिंदुस्तानी चीज म्हणून दाखविली. त्यानंतर सुमार्म संपला व आम्ही नॅकीनला जाण्यासाठी १२॥ ला सर्व जण स्टेपनवर गेलो. तिथे सर्व आर्टिस्ट व पीस कमिटीचे अधिकारी मंडळी आम्हाला निरोप द्यायला स्टेपनवर आले होते. तिथे परत सर्वांना तुरे देऊन आमचे आभार मानले व एक वाजता आमची ट्रेन सुटली. ट्रेन स्पेशल होती.

ता. ६-८-५३

दुपारी साडेबाराला घांगसी नदी आली. त्या नदीतून त्यानंतर आमची ट्रेन आगवोटीवरून नॅकीनला आणून सोडली. या गोष्टीला दीड तास लागला. बरोबर

दीनला नॅकींगला आलोत. नॅकीनला परत पीस कमेटी तर्फे स्टेशनवर तुरे देऊन स्वागत करण्यात आले आणि नॅकीन हॉटेलात उतरण्याची व्यवस्था केली. रात्री आठाला पीस कमेटीतर्फे बीनर पाटी देण्यात आली. पाटी नॅकीन हॉटेलातच देण्यात आली. त्यावेळी नॅकीन पीस कमेटीचे व्हाइस प्रेसीडेंट यांनी डेलीकेशनचे आभार मानले व त्यानंतर आमचे लीडर व बल्ल्याथावल यांची भाषणे झाली. भाषणानंतर चायनीज कवीने आपण एक काव्य केलेले म्हणून दाखविले व काही चायनीज आर्टिस्टनी एक एक गाणे म्हणून दाखविले व त्या नंतर आम्हा गाणाऱ्या आर्टिस्टना गाणे ऐकवण्याची विनंती केली. त्या प्रमाणे सुरेंद्रकुवर, मास्तर कुण्णराव, भी, देवेंद्रआप्पा, दिलीपकुमार, चीदावरम या सर्वांनी एक एक गाणे म्हणून दाखविले.

ता. ७-८-५३

आज सकाळी डॉ. सन्यात दीन यांचे स्मारक पाहिले. आज रात्री आमचा कार्यक्रम झाला.

ता. ८-८-५३

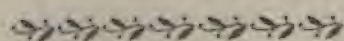
सकाळी डॉ. सन्यातसेनचे स्मारक पाहिले. आकरा वाजता. स्वातंत्र्ययुद्धात लालो लोक व्याख्यातेकच्या राव्यात मारले गेले. त्यांचे सुधार्य फाय नावाचे स्मारक पहायला गेलो व नंतर म्युझियम पाहिले. त्यात पेंटिंग फार चांगले होते. आज इथल्या आर्टिस्टचा अगिरी पाहिला. हा प्रयोग सामाजिक होता. परंतु फारच छान करून दाखविला.

ता. ९-८-५३

आज रात्री आठ वाजता आमचा कार्यक्रम झाला. आम्हा सर्वांना प्रत्येकाला एक एक डबी वधूस दिली. त्यात तीन फोटो व युद्धात झाले त्या ठिकाणचे बारीक बारीक दगड रंगीचिरंगी आटवण म्हणून दिले.

ता. १०-८-५३

आज सकाळी साडेसातला शांघायला जाण्यासाठी स्टेशनवर गेलोत. स्टेशनवर पीस कमेटीचे अधिकारी व नॅकीनचे आर्टिस्ट स्टेशनवर पोहोचवायला आले होते. सर्वांना तुरे देऊन निरोप देण्यात आला. आठला आमची गाडी सुटली आणि दुपारी दीडला आम्ही शांघायला येऊन पोहोचलो. आमचे स्टेशनवर मोठे स्वागत करण्यात आले व व्यासचींग हॉटेलात आम्हाला उतरवले. हे हॉटेल सोळा मजल्याचे आहे. मला, जोल्सना-वाईना व दमयंतीला मिळून एक रुम दिली. आम्ही आठव्या मजल्यावर राहात होतो.

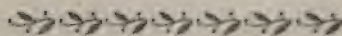
१०८ खोली नंबर होता. आणि आकराव्या मजल्यावर जेवायला डायनींग कममध्ये जात असे. आज संध्याकाळी पांच ते सात वाजेपर्यंत शांघाय शहर दाखविले. आणि रात्री शांघाय पीस कमेटी मार्केट बीनर पार्टी दिली. त्या वेळी तिथल्या चेअरमननी आमचे सर्वांचे आभार मानले व त्यानंतर आमच्या लीडरनी छोटेसे भाषण केले व समारंभ संपला.

ता. ११-८-५३

आज रविवार व पापाला पत्र लिहिले. सकाळी शांघायच्या एका मोठ्या आधरचे लूसीन त्यांचे स्मारक पहिल्याने दाखविले व नंतर त्यांचे राहायचे घर व नंतर त्यांची लायब्री दाखविली. त्यांनी लिहिलेल्या पुस्तकांची लायब्री होती. लायब्री फारच मोठी होती. दोन हजार पुस्तके लिहिलेली व ठिकठिकाणी रूपा माधी गेले तिथले त्यांचे फोटो होते. एका फोटोत ते स्वतः व बर्नार्ड शॉचा फोटो आहे. नंतर आम्हा सर्वांचा त्यांच्याच घरासमोर फोटो काढून घेण्यात आला. आज रात्री इथे मॅजीस्ट्रीक थिएटरात कार्यक्रम झाला. त्यात इथल्या व्हाइस प्रेसीडेंट स्युनीयात सैन आल्या होत्या. त्या चांकाप शेकच्या मेम्बर्णी आहेत. त्यांनी आपल्याला कार्यक्रम फारच आवडल्याने सांगून पाठविले. आज लायब्री पाहिली. तिथे लूसीन आधरचा फोटो आम्हाला देण्यात आला व प्रोग्रॅम आठ ते बारा पर्यंत झाला. शांघायला एक चोवीस मजली घर पाहिले. तिथे हॉटेल आहे.

ता. १३-८-५३

आज तीन वाजता इथल्या म्युझिकल अकादेमीचे सर्व प्रोफेसर भेटायला आले होते. त्या सर्व आर्टिस्टची व आम्हा सर्व आर्टिस्टची ओळख करून दिली. नंतर सर्व त्यांच्या आर्टिस्टनी आपआपले निरनिराळे, म्हणजे गाणारे, आर्टिस्ट, नाचणारे व गाये वाजविणारे आणि नाट्य याबद्दल प्रत्येकांनी आपआपल्या व्यवसायाच्या आर्टिस्ट करीत चर्चा केली. त्या वेळी तिथल्या प्रोफेसर यांनी आम्हाला पहिल्याने माहिती दिली. त्यांनी सांगितले की मुळचे आमच्यात संगीत नव्हते, ते जपान, इंग्लीश राज्यातून आमच्याकडे चालत आले. त्यामुळे संगीतावर पुष्कळशी त्या गाण्याची छाप आहे. दुसरे आम्हाला संगीत जास्त वाढविता आले नाही. याला कारण आमचा देश त्या वेळी लढाईत तोंड देण्यात असायचा. त्या कारणाने संगीताबद्दल काळजी घ्यायला वेळच मिळत नसे. दुसरे आम्ही कुठेतरी जांब जंगलात जाऊन प्रॅक्टिस करायची. कारण गावात प्रॅक्टिस करायची सोयच नव्हती. लढाईमुळे सर्व लोक नेहमी काळजीत असत व आमच्या सारख्यांनी प्रॅक्टिस केलीली कुणाच्या कानावर पडले की त्यांना

वाटायचे, या घरात जग समारंभ असावा. अशा परिस्थितीने आमचे संगीत मागसलेले आहे.

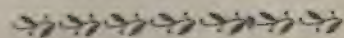
नंतर त्यांनी आपल्या गाण्याची काही माहिती दिली. आता इथे मुझीकल अकेडमी नावाची संस्था स्थापन केली आहे. त्यात सकाळी नऊ ते बारा पर्यंत व दुपारी तीन ते पाच पर्यंत मुलांना गाणे, वाद्य वाजवीणे, पियानो, डान्स इतक्या गोष्टी शिकवण्याची व्यवस्था केली आहे. झाला पाच वर्षांचा कोस त्यांनी ठेवलेला आहे. झालेत सहा प्रोफेसर आहेत. नंतर आम्हीही त्यांना आमच्या संगीताची माहिती दिली व थोडीशी तालाची माहिती करून दाखविली व गावून रागांचीही माहिती दिली. त्या वेळी मी, शिलामतखां, जोल्नाबाई, मास्तर कुण्णा, गोळवलकर, सुरेंद्रकुवर, मूर्ती, दिलीपकुमार शर्मा, देवेंद्रो बिजव, माधव इंदुरकर इतके होतो

ता. १४-८-१३

शांघाय : आज मीलान फॉन कडे सर्व जण गेले. त्याच्याबरोबर फोटो काढला. आज सकाळी ब्रेकफस्ट नंतर व्हाइट हेअर गल चायनीज सीनेमा दाखविला. नंतर दुपारी तीन वाजता रेडीओ स्टेशनवर मी एकटीच गेले व बाकीची मंडळी फील्म स्टुडीओत गेले. रेडीओत मोठ्या सील्कचा फलक आणून त्यावर माझी सही घेतली. रेडीओत गाणारे आर्टिस्टने गावून दाखविले व त्यानंतर मला त्यांनी एक गाणे म्हणायला सांगितले. तेव्हा मीही त्यांना एक चीज म्हणून दाखविली. त्यानंतर त्यांचेही चायनीज गाणे म्हणून दाखविले. आज कार्यक्रम झाला. मॅजीस्टीक थिएटरात माझे कार्यक्रमाने वेळी रेडिओने रेकार्डिंग करून घेतलेली दुवरी मला ऐकवली.

ता. १५-८-१३

आज ब्रेकफस्ट नंतर दहा वाजता डॉ. सन्यात सॅन यांचे राहाते घर पहायला गेलो होतो. सकाळी तिथे एक त्यांच्या घरात सर्व आर्टिस्टचा मिळून फोटो त्यांनी घेतला आहे. नंतर आम्ही सर्व जण शॉपिंगला गेलो. त्या नंतर हंग्र्याला जाण्यासाठी सामानाने पॅकिंग करून सामान तय्यार ठेवले. नंतर दुपारी चार वाजता शांघाय आर्टिस्टनी चहा पाटी दिली. त्यावेळी आमचे फार मोठे स्वागत केले. बॅन्ड बगैरे वाजवून आम्हाला लव्याच्या बरातीत नेतात त्याप्रमाणे फाटकापासून हॉलपर्यंत नेले. तिथले जवळ जवळ ५० एक आर्टिस्ट होते. त्यांच्या आर्टिस्टनी काही गाण्याचे, काही डान्स व नकलांचा प्रोग्राम करून दाखविला. त्यात डांसच्या आवाजाची नकल अप्रतीम केली. त्यानंतर आमच्या डेव्हीकेशन मधल्या काही आर्टिस्टनी गावून व डान्स करून दाखविले. त्या नंतर हिंदी चीनी भाई भाई हे चटोपाच्यायनी केलेले गाणे

देवांद्रो बीजयनी म्हणून दाखविले. त्यावेळी त्या सर्वांना इतका आनंद झाला की ते आम्हा सर्वांचा हात धरून हिंदी चीनी भाई भाई म्हणून नाचू लागले व आमच्या लीडरला त्या लोकांनी खांद्यावर घेतले व नाचू लागले. व्यूष गंगत वाटली. नंतर सात वाजता समारंभ संपला. रात्री नऊच्या गाडीने हंचावला जायला निघालो. हंचावला रात्री एक वाजता पोहोचलो.

ता. १६-८-५३

ग्रँड हॉटेल्मध्ये उतरलो. हंचाव. सकाळी ब्रेकफस्टनंतर चायनीज गाडेंन व तिथले बुद्धाचे देऊळ त्याचे नाव. - आहे ते पाहिले. चायनीज गाडेंनमध्ये गुहेसारखे दगड रचून त्यांतून लहान लहान शरें ठेवले आहेत. फारच नवीन तऱ्हेचे वाटले. दुपारी शॉपिंगला गेलोत. बचनसाठी कापड व सीन, छत्री इगैरे घेतले. रात्री हंचावला आमचा कार्यक्रम झाला. कॉनसील हॉलमध्ये.

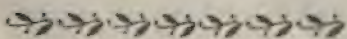
ता. १७-८-५३

आज दुपारी जेवण झाल्यावर हंचाव पीस कमेटी तर्फे सर्व आर्टिस्टना बक्षीसे देण्यात आली. बक्षीसे एक छत्री, एक चंदनी पंखा, एक मोठा सीन, दोन लहान सीन आणि एक फाऊंटन पेन व मेलानफॉनचा फोटो शोघाय पीस कमेटीतर्फे देण्यात आला. दुपारी हंचावला तिथल्या आर्टिस्टनी ओपेरा करून दाखविला. सामाजिक स्टोरी होती. रात्री पीस कमेटीतर्फे ग्रँड हॉटेलात डीनर पार्टी देण्यात आली व नंतर रात्री गाडेंनवाला कॅटनला जाण्यासाठी आम्हाला हंचावच्या पीस कमेटीने निरोप दिला.

रात्रभर गाडीत सर्वांच्या झोपा झाल्या व पाहतात तो गाडी उभी असल्याचे कळले. नंतर सांगण्यात आले की अजून तीन तास गाडी जाणार नाही. कारण पुढे पावसाने व वादळाने वीस पंचवीस मैलांवर कळ वाहून गेले आहेत. नंतर त्या दिवशी १८-३-५३ ला दिवसभर गाडीतच आम्ही होतो. आज मला फारच सदी झाली आणि थोडासा तापही आला. नंतर रात्री १२॥ ला परत हंचावला जाण्यासाठी गाडी निघाली. कारण रस्ता क्लियर व्हायला एक दिवस तरी लागेल असे कळले.

१९-८-५३

ग्रँड हॉटेलात आज सकाळी सातला हंचावला परत पोहोचलो. आज चेतांग नदी आहे त्यात बोटींगला सर्वांना दहा वाजता नेले. तिथून लहान लहान दोन पार्क दाखविले व नंतर बोटींग करून एक वाजता परत आलो. रात्री आठ वाजता आज ओपेरा करून दाखविला. सामाजिक स्टोरी होती.

२०-८-१३

हवाबहुन सकाळी दहाच्या गाडीने व्हाया नैकींग, थांबायवरून कॅटनला जायला निघालो. आज रात्री आठ वाजता आमची सगळी गाडी यांगसी नदीवरून बोटीने नेली.

२२-८-१३

बेकु हॉटेलात उतरलो. आज हँकाय गांव व तिथला पार्क पाहून दोनला आम्ही परत स्टेशनवर जाण्यासाठी परत तीन वाजता पुन्हा प्रवासाला सुरुवात झाली.

२३-८-१३

आज दुपारी पाचला कॅटनला पोहोचलो. त्या दिवशी विश्रांती घेतली. स्टेशनवर पीस कमिटीतर्फे घ्यायला मंडळी आली होती.

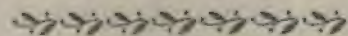
रात्री पीस कमिटीतर्फे गाण्याचा व नाचाचा कार्यक्रम दाखविण्यात आला. कार्यक्रम चायनीज लोकांचा होता. त्यानंतर रात्री पीस कमिटीतर्फे डीनर पार्टी झाली व भाषणे वगैरे संपवून आमच्या पार्टीतले बारा जण, मलवारची पार्टी, त्याच रात्री हँकांगला बायला निघाले. रात्री सर्वांचा फोटो घेण्यात आला.

२५-८-१३

कॅटनहून सकाळी सातला स्टेशनवर हँकांगला जायला निघालो. साडेसातला गाडी सुटली. दुपारी बेंबेन स्टेशनवर एक वाजता उतरलो. तिथपर्यंतच चायनाची बार्डर आहे. तिथून एक फर्मागावर ब्रिटीशची बार्डर लागते. ब्रिटीशांच्या स्टेशनवर, स्टेशनचे नांव लोबुला, आम्ही कस्टम तपासणी होऊन दोन वाजता गाडीत चढलो. बार्डरवर पीस कमिटीचे सर्व आमच्याबरोबर असलेली मंडळी मीस्टर हुं कानसीन व आणखीन सहा सात जण आणि चायनीज सहा मुली या सर्वांना आम्ही निरोप देताना त्यांच्या डोळ्यांत पाणी आले व आमच्या डोळ्यांतही पाणी आले. इतका भिव्हाळा एकमेकांत उत्पन्न झाला. नंतर साडे पांचला हँकांगला आलोत. तिथे परत कानुलु हॉटेलात उतरलो. लोबो स्टेशनवर माझे मंगळसूत्र हारवले.

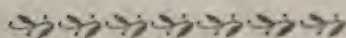
२६-८-१३

आकराला आम्ही कावळुहून हँकांगला वाफरवोटीत बसून गेलो. फक्त दहा मीनीटांचा रस्ता आहे. हँकांग शहर अगदी सुंदर बसविले आहे. तिथे आम्ही जाऊन माहॅटींग फेले. मी, जोत्सनाबाई, दमयंती, चंद्रलेखा, सुरेंद्रकुवर व देवेंद्र विजय इतकीजण संप्याकाळी पांच वाजेपर्यंत बाबारात हिंडत होतो. परत साडेपाचला कावळुला पोहोचलो.

सकाळी आकराला परत हिंदुस्तानांत जाण्यासाठी पान अमेरिकनच्या बसमध्ये बसून एरोडूमवर गेलोत. तीथून एक वाजता विमानाने निघालो. पांच वाजता ब्यंक्रांगला आलो. रात्री नऊला कलकत्ता व साडेआकराला दिव्ही. मात्र आमच्या घब्याळात दोन वाजले होते. कस्टम तपासणी होऊन घरी जाईपर्यंत आपल्याकडील अडीच वाजले. पीस कमेटी तर्फे हारतुरे देण्यात आले. व फोटो काढून घेतला गेला.

युव्हॅन शुहाय यांनी आपल्या घरी आम्हाला टी पार्टी दिली, त्यावेळी आर्टिस्टचे पहिले जीवन व हल्लीचे जीवन कसे आहे हे आम्ही त्यांना विचारले. त्या वेळी त्यांनी आपल्या स्वतःची हकीकत सांगितली. नाटक ही कला चीनमध्ये फार पुरातन आहे. परंतु आम्ही ऑपेरात नाटके करतो. मी स्वतः तीस वर्षे नाटकात काम करीत आहे. माझे वय पंचेचाळीस वर्षांचे आहे. मी सर्व व्हीलनची कामे करतो. वयाच्या पंधराव्या वर्षापासून नाटकांत काम करतो. आमच्याकडे सिनेमाला महत्त्व नाही. सीनेमा देण्यापूर्वी नाटक धंदा अतिशय उत्तम तऱ्हेने चालत असे. परंतु सीनेमा सुरू झाल्यावर थोडासा धंदावर परिणाम झाला. तरी पण आम्ही उपाशी मेलो नाही. परंतु मधली दहा वर्षे अतिशय वाईट गेली. चैकेदयेंकच्या जमान्यात तर फारच वाईट परिस्थिती आली. जीकडून तिकडून लढाया व्हायच्या. त्यामुळे नाटक कंपनीची परिस्थिती इतकी वाईट झाली की अजीवात कंपनी बसल्या. शिवाय आम्हाला नाटकावर जबर टॅक्स वसविलेला. कुणीतरी कंपनी काढायची आणि त्यात आम्ही नोकरी करायची. परंतु आधीच उत्पन्न साधारण. त्यात टॅक्स काढून राहिलेले पैसे असायचे ते मॅनेजरनी मध्ये खायचे व चालकाच्या हाती काही थोडीवहोत रक्कम राखची. ते ते स्वतः घेऊन वसायचे. त्यामुळे वर्षानुवर्षे पगार मिळायचा नाही. मधूनच केव्हातरी पगारातले थोडेसे पैसे राखचे व त्याच्यावर आम्ही जगायचे, अशी परिस्थिती आली. असे होता होता आमच्यावर शेवटी इतका जुलूम झाला की लढाईत तुम्ही मिलिटरीत जा असे सांगण्यात आले. त्यावेळी, आम्हाला ते कसे जमणार, शिवाय मी चाळीस वर्षांचा झालो, वापुडे मी शिक्षण घेऊन कधी तय्यार होणार, तरी ते मला जमणार नाही. तेव्हा मला त्यांनी सांगितले की मग तुम्ही सरकारला दरमहा चाळीस ते पंचेचाळीस रुपये द्या. पाठविलेच पाहिजे. आणि हे जर जमत नसेल तर तुम्हाला तुकंगात बसावे लागेल. अर्थात मला स्वतः खाण्याची पंचाईत. मी कुठून पैसे देणार ! तरी मला त्यांनी तुकंगात बसविले.

नंतर राजवट बदलल्यावर आम्हाला मोकळे करण्यात आले व काही दिवसांनी नव्या राज्यव्यवस्थेची धडी बसल्यावर आम्हाला परत कपन्या काढण्याची परवानगी मिळाली. आम्हाला हद्दीच्या सरकारनी फारच मदत केली व नाटकावरील टॅक्स बगैरे काढून टाकला आहे. आता आमची परिस्थिती सुधारली.

चिनी गाणी

[चीनच्या दौऱ्यात हिरावाईंनी काही चिनी गाणी शिकून घेतली. त्यांची भारतीय पद्धतीने स्वरलिपीही तयार केली. दौऱ्याहून परत आल्यावर दिह्छीला झालेल्या काही स्वारात समारंभांमध्ये त्यांनी व स्पोत्सनावाड्डींनी ती गाणी गाऊन वाहवा मिळवली. त्यांपैकी दोन गाणी, हिरावाईंनी केलेल्या स्वरलिपीसह, खाली दिली आहेत—]

चिनी गाणे— १ राग भूप

सा ध प ध ध सा ध प ध
है ल ल ल ह्छा है ल ल ला ।

सा ध प ध ध सा ध प ग
है ल ल ल ह्छा है ल ल ला ॥

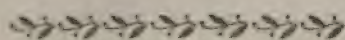
सा सा सा प ध सा ध प ग
थेन खुम चुंग छाय शा ऽ ऽ ऽ या

प प प सा रे ग रे सा ध
झींग शाय स्तय होम व्हा ऽ ऽ ऽ या

सा सा सारे ग रे ग
चुंग छाय रे मी ली त्यां ता ॥

ध ध ध सा प ध प ग
ता ख्वाल्या मी को पी ऽ या

सा सासा सा सा सा प ध प ग
छथान शीज रे नी फे शो शा ऽ ऽ य

प प प प प सा रे सा ध
टी को चो धी है ल्या का ८ वा ॥

सा ध प ध ध सा ध प ध
है ल ल ल ल्डा है ल ल ला ।

सा ध प ध ध सा ध प ग
है ल ल ल ल्डा है ल ल ला ॥

सा सा सा सा प ध
च्यान झू ज रे मी ठवान

प ग प ध प म
ची चीग पा फ्या तुंग शुर्ली

सा ध प ध प ध सा ध प ध
ले क ड पा ना क ले क ड पा

चिनी गाणे-२

ग ग प ग रे सा रे ग सा ध प
मी मी सो मी रा दो रे मी दो ला सो

सा सा प प ध ध
दो दो मी सो ला ला

रे सा ध प प ध ग प प सा ग रे
रे दो ला सो सो ला मी सो व दो मा ले

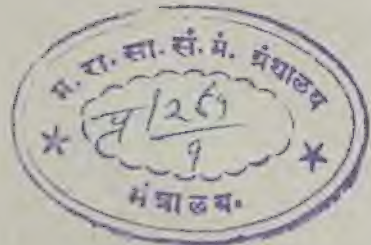
प प ग प रे ग सा प ग प सा सा सा
सो सी मी स रे लो सो स मी सो सो तो तो

प ग प सा रे ग सा रे
स मी स दो रे मी दो रे

ग ग ग रे सा ध प प प म ग रे
मी मी मी रे तो ला सो सो सो का मी रे

ध ध ध प ग प रे रे सा
सो मी सो सो मी सो रे रे तो

ਸ਼ਾਂਕਰਾਥ ਸਰਜਾਇਕ

ਖ਼ਾਸਾਹਿਥ ਅਬਦੁਲ ਕਰੀਮ ਖ਼ਾਸਾਹਿਥ

ਸਵਾਇ ਗੰਧਰਵ

सुरेशवावू माने

खाँसाहेब बहिदू खाँसाहेब

माणिकचंद गांधी

गुरुनाथ व हिराबाई

राधे कृष्ण बोल...

ज्योत्स्ना भोले

हिराबाई

माणिक चर्मा

“प्रतिभा” प्रभात चित्र

वद जाऊ कुणाला...

बालगंधर्व व हिराबाई

बेगम अख्तर व हिराबाई

पं. रविशंकर आणि हिराबाई

यशवंतराव चव्हाण, सुधीर फडके व हिराबाई

वसंतराव देशपांडे व हिराबाई

डावीकडून : कमलाबाई बडोदेकर, पु. ल. देशपांडे, हिराबाई बडोदेकर, सरस्वती राणे

डावीकडून : राजाभाऊ कोसके, शमसुद्दीन खाँसाहेब, हिराबाई बडोदेकर, बाबुराव कुमठेकर

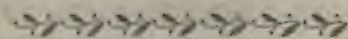

हिराबाईंचा अल्प परिचय

भीमरी हिराबाई बरोदेकर म्हणजे संगीतातील एक अजोड कर्तृत्व. गेली दहा बारा वर्षे त्यांनी अति बांधक्यामुळे गाणे सोडले आहे. पण त्याआधी तब्बल ५०-५५ वर्षे त्या गात होत्या. सर्व देशभर त्यांचे नाव द्रुमद्रुमत होते. देशात अशी एकही संगीत परिषद नसेल की जिथे हिराबाई गायल्या नाहीत. ज्या काळात गायकाला सामाजिक प्रतिष्ठा नव्हती आणि लोके गाणे फक्त हीन चारित्र्याच्या स्त्रियांचाच धेदासमजला जात असे त्या काळात त्यांनी संगीत क्षेत्रात पाऊल टाकले आणि ज्या काळात संगीत व्यवसायाला प्रतिष्ठा लागली व राजमान्यता मिळाली त्या काळात सामाजिक व शासकीय कार्य प्रकारचे अत्युच्च मान-सन्मान मिळवून त्या निवृत्त झाल्या. संगीताला ही जी प्रतिष्ठा लाभली ती मिळवून देण्यात हिराबाईंचा मोठा वाटा आहे. त्यांची कला जितकी थोर होती तितकेच त्यांचे चारित्र्यही आदर्श होते.

सुमारे १९४० ते १९६० ह्या बीच वर्षांच्या काळात हिराबाई लोकप्रियतेच्या शिखरावर होत्या. त्यांच्या लोडीची गायिका दुसरी नव्हती. त्यांचे गाणे ऐकणे हे परिष्कृत सद्भिरुचींचे व प्रतिष्ठेचे लक्षण समजले जात असे.

हिराबाईंनी हे जे असामान्य कर्तृत्व गाजवले त्याच्यामागे त्यांचे निरलस कष्ट, अपार सहनशीलता, शिर बुद्धी, नितांत समंजसपणा व शालीन वागणेदारपणा हे गुण आहेत. अहंनशी आसना, संकटे कोसळणारी; पण त्या कधी गांगारल्या नाही, रागावल्या नाही. त्यांच्या जीवनाची वाट मनोमन त्यांना स्वच्छ दिसत होती. समजू लागले तेव्हाच त्यांनी ती आसून टाकली होती. त्या वाटेवर त्या पैसाने व निश्चल श्रद्धेने चालत राहिल्या. या वाटचालीची गोडीकार कल्पना येव्यासाटी त्यांच्या जीवनातील काही टाळक गोष्टी येथे नमूद करत आहेत.

हिराबाईंचा जन्म मिरज येथे २९ मे १९०५ रोजी झाला. त्यांची जन्मकथा हाच एक चमत्कार आहे.

त्यांच्या आई ताराबाई तेव्हा फार आजारी होत्या. ताराबाईंच्या प्रकृतीची परात सर्वांना काळजी लागून राहिली होती. त्यातच त्या बाळंग साळ्या दिवस भरले नव्हते. अपुऱ्या दिवसांचे मूल फिरटेच असणार. त्यामुळे त्यांच्या अंगात काही दाहनाळ दिसेना, मग रडणे दूरच. मेळेले उपजले असे समजून सुइणीने फडक्यात मुंडाळून दूर कोपऱ्यात ठेवून दिले आणि बाळंगिणीची शुभुषा सुरू केली.

थोड्या वेळाने डॉक्टर आले. त्यांनी बाळंगिणीला तपासले; औषधपानी दिले. मग विचारले, "बाळ कुठे आहे?" मेळेलेच जन्मास आले हे ऐकल्यावर डॉक्टर म्हणाले, "पाहू दे."

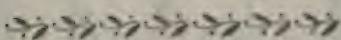
डॉक्टरांनी फडके उलगावून बाळ पाहिले. ते मेळेले नव्हते. अजून त्याच्यात धुगधुगी होती. डॉक्टरांनी तडक उपाम केले. काही वेळाने बाळाने दपेई केले. बाळ-बाळंगिणी दोघेही ब्रथाबकाश सुधारले.

हे बाळ म्हणजेच हिराबाई. पाळण्यातले नाव चंपू. परगुती नात्यात पाच नावाने त्या ओळखल्या जातात.

पाच भावंडांत चंपूताई दुसरी. पहिले सुरेशबाबू माने. दुसरी चंपूताई ऊर्फ हिराबाई. तिसरी गुलुताई ऊर्फ कमलाबाई बडोदेकर. चवथा पाया ऊर्फ कृष्णराव आणि पाचवी छोटी ऊर्फ सरस्वतीबाई राणे. अणखी दोन भाकटी भावंडे पाळण्याचीच इगाबली.

ही पाचही भावंडे संगीताच्या वारसा घेऊन जन्माला आली. आणि पुढे संगीतावरच जगली. त्यांची आजी हिराबाई माने गायिका म्हणून बडोदे सरकारच्या सेवेत होती. तिचेच नाव पुढे चंपूताईने घेतले व तिचे आडनाम सुरेशबाबूने लावले. तिची मुलगी ताराबाई ही, गायिका म्हणून फारशी गाजली नव्हती तरी, संगीतात तयार होती. तिह लहानपणापासून बडोद्यात अब्दुल करीम खां सारख्या अभिजात गवयाची तालीम लाभली होती. ही प्रियशिष्या पुढे गोरल्या हिराबाईंच्या मृत्यूनंतर अब्दुल करीमखांची प्रियसखी, भार्या व सचिव झाली. हे जोडपे बडोदे छोडून मिरजेत येऊन राहिले.

अशा रीतीने आई व बडोळ अशा दोन्ही परंपरांनुसार परंदात संगीताचे रक्त पा मुलांच्या अंगात खेळत होते. परात रात्रदिवस संगीताचे सत्र चालत होते. त्याचे संस्कार अवोधतः मुलांवर होत होते. त्यामुळे अब्दुल करीम खांंनी सुरेशबाबूला लहानपणीच कायदेदारी तालीम सुरू केली. वयाच्या सोळाव्या वर्षी सुरेशबाबूंनी तयारी स्वतंत्रपणे गाण्याइतकी झाली होती. भाकटा कृष्णराव तर इतका उपजत गुण घेऊन आला होता की वयाच्या नवव्या वर्षी तो बिकट तानांची बीलव्या सरगम करत असे. अब्दुल करीम खां आपल्या जाहीर जमणात अभिमानाने छोड्या कृष्णरावचा सरगमचा

कार्यक्रम ठेवत असत.

चंपूतार्ईला मुझा लहानपणापासून गाय्याचेच ध्यान लागले होते. गाणे ऐकले की त्याची ती नक्कल करत असे. हाती येईल ते ओंढीचे धेऊन तसेचोऱ्यासारखे वाजवत असे. पण तिळा कोणी गाणे शिकवी ना, शिकू देई ना.

मुर्लींनी गाणे कुलीनांचा रिवाज नसल्यामुळे तारावाई चंपूतार्ईला गाणे शिकू देत नव्हत्या. आख्या मुलीने खूब शिकार, डॉक्टर व्हावे, समाजात प्रतिष्ठितपणे व्हावे, अशी त्यांची आकांक्षा होती. म्हणून त्यांनी चंपूतार्ईला शळेत घातले. मुलींनी गाणे शिकणे अशक्य करीम खांसाठी परत नव्हते. म्हणून त्यांनी मुळांना शिकवले तसे मुलींना कधी शिकवले नाही. मारून मुटकून चंपूतार्ई पुण्याच्या हुजुरपामा शळेत सातवीपर्यंत शिकली.

त्या सुमारास तारावाईंना अब्दुल करीम खांशी घेवताच झाला व त्यांनी पाचही मुळांना घेऊन १९१८ साली मुंबईस स्वतंत्र विन्हाड घाटले. तारावाईंनी खांसाहेबांना सोडून येगळे राहणे बरेचच अशो की चूक असे, हिरावाईंना व धाकट्या दोन बहिर्णिना ते फार उपकारक झाले. त्या खांसाहेबांबरोबर राहिल्या असल्या तर मुलींना गाणे शिकता आले नसते. येगळे झाल्यावरही तारावाई चंपूला गाणे शिकवण्यास मुलींच उत्सुक नव्हत्या. पण ही मुलगी गाय्यात मोठे नाव कमावील असे मागवत ज्योतिषी हुवांनी सांगितल्यावरून चंपूतार्ईला गाणे शिकवण्याकडे तारावाईंचा बळ झुकला.

आरंभी परच्या परीन सुरेशबाबूकडून तालीम सुरू झाली. चंपूला गाय्यात गती आई हे मग तारावाईंच्या लक्षात आले व बहीण-भावाच्या नात्यात शिकण्यापेक्षा खेळणे मांडणे अधिक म्हणून बाहेरच्या गुरूंना शोध सुरू झाला. प्रथम काही महिने महंमद खांशी शिकवणी लावली. पण लहानपणापासून जे अभिजात गायन चंपूतार्ईच्या मनात भरले होते ते महंमदखांकडून मिळतना. म्हणून ती शिकवणी बंद झाली.

लवकरच त्यांना वहीदखांसारखा मातब्बर गायक गुरू म्हणून लाभला. १९१८ ते १९२२ अशी चार वर्षे त्यांना वहीदखांकडून व्दून तालीम मिळाली. त्यात हिरावाईंच्या गाय्यांचा पाया पक्का झाला. अविभात रिवाज करून त्यांनी गळ्यात सूर कमावला. आणि मग त्यांनी गाय्यांना व्यवसाय सुरू केला. व्यवसायाला लागल्यावरही वहीद खां मुंबईत असतील तेव्हा त्यांच्याकडून शिकणे बरीच वर्षे चालू होते.

हिरावाईंचे पहिले जाहीर गाणे त्यांच्या कयाच्या सोळाव्या वर्षी मुंबईत झाले. तेही गांधर्व ब्रह्मविद्यालयाच्या सुप्रतिष्ठित गान-मंचावर. १९२१ सालच्या डिसेंबर महिन्यात पहिले विष्णु दिगंबर पळसकरांनी एक संगीत परिषद भरवली होती. या उदयोन्मुख गायिकेचे नाव त्यांनी ऐकले होते आणि ही गुणी मुलगी रसिकांच्या पुढे यावी अशी त्यांची इच्छा होती. म्हणून त्यांनी तारावाईला गळ घालून हिरावाईला गायला नेले.

पटदीप हा अनोखा राग मोठ्या तयारीने व सुरेल माधुर्याने गाऊन हिरावाईंनी सभा गाजवली. पण त्या वेळी त्या वहीदखांच्या गंडाबंद शिष्या होत्या आणि तयारी पूर्ण झाल्याशिवाय बाहेर गायचे नाही अशी वहीदखांची ताकीद होती. या कार्यक्रमाने ती मोडली म्हणून ते नाराज झाले.

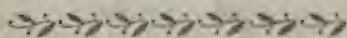
१९२२ साली शिकवणीचा करार पुरा झाल्यावर हिरावाईं जाहीर कार्यक्रम करण्यास मोकळ्या झाल्या. तशा त्या वयाच्या तेराव्या वर्षापासून सुरेशाबाबूंपरोवर बाहेर गाऊ लागल्या होत्या. पण ते कधी मधी व बरेचसे झाजगी पेटकीत. या भावंडांनी व्यवसायात उतरणे त्यांच्या कलागुणांमुळे जितके स्वाभाविक होते तितकेच आर्थिक अडचणींमुळे आवश्यक झाले होते. मुंबईसारख्या महान शहरात सहा माणसांचा संसार चालवायचा होता आणि उपजीविकेचे दुसरे काहीही साधन हाती नव्हते. मुख्यतः याच हेतूने तारावाईंनी १९२१ साली 'नूतन संगीत विशालय' सुरू केले होते. त्यात स्वतः तारावाई व सुरेशाबाबूंच्या मामोमाम हिरावाईही मुलांना शिकवू लागल्या होत्या. त्यात जेमतेम पोटापुरती वेगमी होत होती.

थोड्याच अवधीत नवोदित गायिका म्हणून हिरावाईंच्या चांगला जम बसला. ठिकठिकाणची बोलावणी येऊ लागली. वयाच्या सतराव्या वर्षी आकारू लागलेली यशाची चढती कमान पुढे पन्नास वर्षे टिकून राहिली.

१९२४ साली हिरावाईंनी एक ऐतिहासिक महत्त्वाचा विक्रम केला. त्यांनी तिकिटे लावून आपल्या गायनाचा जलसा केला. तोपर्यंत कोणी धनिकाने व संस्थेने सुपारी घ्यायची व मिळेल ती बिदागी घेऊन कलावंताने गायचे अशी प्रथा होती. अब्जुद करीम खॉं सारख्या काही नामवंत पुरुष कलाकारांनी ही प्रथा मामे टाकून, तिकिटावर सभ्य-जनिक कार्यक्रम करण्याचा उपक्रम केला होता. परंतु एका स्त्रीने असा जाहीर कार्यक्रम करण्याचा हा पहिलाच विक्रम होता. हा जलसा पुण्यातील आर्यभूषण थिएटरात झाला.

याआधी १९२१ साली हिज मास्टर्स व्हॉइस कंपनीने हिरावाईंच्या गाण्याची पहिली ध्वनिमुद्रिका काढली होती. तिच्यात 'जया अंतरी मगवंत' हे भजन होते. पाटोपाट 'सखी मोरी रुमझुम' चीजेची ध्वनिमुद्रिका निघाली. ह्या ध्वनिमुद्रिका इतक्या लोकप्रिय झाल्या की पुढे हिज मास्टर्स व्हॉइस, ओडियन व कोलंबिया या आर्मोफोन कंपन्यांनी त्यांच्या गाण्यांच्या ध्वनिमुद्रिका काढण्याचा घोषा लावला. रागदारी बंदिशी, नाट्यगीते, ठुमऱ्या, भजने, सुगम गीते, वगैरे मिळून त्यांच्या सुमारे पावणे दोनशे ध्वनिमुद्रिका निघाल्या आहेत.

१९२८ साली मुंबईत आकाशवाणी केंद्र सुरू झाले. तेव्हापासून आकाशवाणीवर हिरावाईंच्या कार्यक्रमांची रीघ लागली. मुंबई, कलकत्ता, लखनौ, दिल्ली, काँरे देशातील

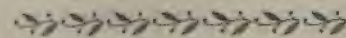
सर्व प्रमुख आकाशवाणी केंद्रांवर हिरावाईचे कार्यक्रम पुढील चालीस वर्षे होत राहिले. आणि आता त्यांनी गाणे सोडले असले तरी अजूनही ठिकठिकाणच्या आकाशवाणी केंद्रांवरून त्यांची गाणी ऐकू येतात.

कार्यक्रमांच्या निमित्ताने देशभर हिरावाईचा संचार झाला. लाखो रसिकांनी त्यांचे गाणे समजून ऐकले. तथापि ध्वनिमुद्रिका व आकाशवाणी यांनी त्यांचे गाणे घरोघर पोचवले. उपवनी गात कोकिला, राधेकृष्ण बोल, जमुना के तीर, त्रिजलाला गडे, असाच धावत येई मोहना, सले मी मुरारी बनी पाहिला, अशी त्यांची किती तरी वडिलाळ गाणी जनमानसात ठाण देऊन बसली. त्यांची दोन चार गाणी कधी गुण-गुणली नाहीत असे माणूस संघर्ष महाराष्ट्रात मगल्या पिढीत तरी सापडले नसेत.

महाराष्ट्राच्या बाहेर हिरावाईची कीर्ती पसरली ती मुख्यतः १९३७ नंतर. त्या वर्षी कलकत्त्याला भूपेन्द्र बाबू घोषांनी एक अखिल भारतीय संगीत परिषद भरवली होती. परिषदेत गाण्यासाठी कैसरबाई कैरकरांच्या शिफारसीने हिरावाईच्या गाण्याचे अमाप कौतुक झाले आणि पुढच्याही वर्षां तेथील परिषदेत गाण्याचे त्यांना आमंत्रण आले. या दोन परिषदांनी हिरावाईंना अखिल भारतीय कलावंतांचा दर्जा मिळवून दिला. तेथून देशभरच्या संगीत समानांची आमंत्रणे त्यांना येत गेली. १९४१ साली पडदा नशीन पंजाबी मुखलात जालेंदरच्या वार्षिक संगीत संमेलनात गाणाऱ्या त्या पहिल्या स्त्री कलाकार होत्या.

हिरावाईंनी १९२२ साली संगीत व्यवसायात पाऊल टाकले तेव्हा फेंक्याजखीं, अब्दुल करीम खाँ, रामकृष्णबुवा वझे, भास्करबुवा बसले, अशा बुजुर्गांचा जमाना होता. ओंकारनाथ, विनायकबुवा पटवर्धन, नारायणराव व्यास, बालगंधर्व, सवाई गंधर्व, असे तरुण तेजस्वी तारे चमकत होते. स्त्री-कलाकारांमध्ये कैसरबाई कैरकर, लक्ष्मी बाई जाधव, ताराबाई शिरोडकर, इंदिरा वाडकर ह्या महाराष्ट्रातील आणि सिद्धेश्वरी देवी, रसूलन बाई, गीतराजान, आदि उत्तरेतील व्येष्ठ गायिका आघाडीवर होत्या. शिवाय अफतरीबाई फैजाबादी, रोशन आरा, गंगूबाई हनगल, आदि गायिकांची वाटचाल हिरावाईंच्या आगोमारी होती. हिरावाईंनी व्यवसायांत इतक्या झपाट्याने प्रगती केली की लवकरच त्यांनी बहुतेक गायिकांना मागे टाकले. मध्ये सर्व्ध एका पिढीचा काळ असा येऊन गेला की त्यांच्या तोंडाची दुसरी गायिका देशात नव्हती.

पन्नास वर्षे सर्व्ध देशभर हिरावाईंना जितकी लोकप्रियता लाभली तितकी दुसऱ्या कोणा गायकाला लाभली नसेल. महाराष्ट्रात अशीच लोकप्रियता लाभली होती ती त्यांच्या आधी त्यांचे वडील अब्दुल करीम खाँ यांना. ह्या लोकप्रियतेचे अनेक पदर होते. तिच्यात जसे त्यांच्या कलेचे कौतुक होते तसे त्यांच्या शालीन व्यक्तित्वाविषयीचा आदर व प्रेमाही होते. समाजाच्या सर्व्ध थरात त्या प्रिय होत्या. त्यांच्या चाहत्यात राजे

महाराजे होते तसे सामान्य जनही होते. बुद्धिवंत होते तसे अज्ञानी खेळतही होते. भिन्न अभिरुचीच्या आवालवृद्ध स्त्रीपुरुषांचा त्यांच्यावर लोभ जडला होता. हजारो रसिकांची त्यांच्यावर भावही श्रद्धा होती. एरवी देशदर्शन नाकारणाऱ्या बंदीनाशच्या पुजाऱ्याने त्यांचे नाव ऐकताच त्यांना गाभाऱ्याचे दार उघडून देणे, कोणी शेवटला ने माळकाला मुलगा व्हावा म्हणून देवाला हिरावाईचे गाणे ऐकवण्याचा नवस करणे, ही त्यांच्या अफाट लोकप्रियतेची हृद्य उदाहरणे आहेत.

मधला काही काळ हिरावाई रंगभूमीच्या नादी लागल्या होत्या. मराठी रंगभूमीच्या सुवर्ण युगाचा तो उत्तरार्ध होता. बालगंधर्वांच्या गाण्यांची हिरावाईवर मोहिनी पडली होती. त्यांची नाटके पाहून हिरावाईंना रंगभूमीचे आकर्षण वाटणे स्वाभाविक होते. त्यातच मुंबईला थरीच वर्षे गंधर्व कंपनीच्या विन्हाडाचा शेजार लाभला; त्याचाही मनावर संस्कार झाला. भास्करबुवा बसले, गोविंदराव टेंबे, गणपतराव बोडस, आदि श्रेष्ठ कलावंतांचे घरी येणे-जाणे होते. मुलींना नाटकात घालण्यावरून कोणी तारावाईंना आग्रह करत होते. टेंबे व बोडस तर 'सम्राट संगीत मंडळी' नावाची नवी नाटक मंडळी काढण्याचा प्रस्ताव तारावाईपुढे मांडू लागले. तो प्रस्ताव फितकटला पण ती कल्पना तारावाईंच्या मनात रुजली. नाटक मंडळ्यांना तेव्हा उत्पन्नही चांगले होत असे. त्यावर नजर ठेवून तारावाईंनी स्वतःची नाटक मंडळी काढण्याचा पाठ घेतला. त्यांच्या 'नूतन संगीत विशालया'ची 'नाट्यशाळा' म्हणून नवी नाटक मंडळी सुरू केली. आपल्या पाच मुलांवर नट म्हणून तारावाईंचा भर होता. पहिले नाटक घेतले ते 'संशय कल्लोळ.' त्याचा पहिला प्रयोग पुण्यातील थिएटरिकर मिष्टरात १९२९ साली झाला. त्यात आदिकनशेट व रेवती ह्या मुख्य भूमिका सुरेशाबाबू व कमलाबाई यांनी केल्या होत्या. आपल्या गाण्यात कदाचित व्यत्यय येईल या भीतीने हिरावाईंनी त्यात भूमिका केली नाही. तथापि रेवतीकडील गाण्याच्या जलशात त्या गायल्या.

पण हिरावाई नाटकापासून फार काळ दूर राहू शकल्या नाहीत. त्याच वर्षी नाट्यशाखेने 'सौमद्र' घेतले. पहिला प्रयोग ५ सप्टेंबर १९२९ रोजी मुंबईला वीथी थिएटरात झाला. हिरावाई सुभद्रा झाल्या. 'सौमद्रा'तील ही सहावी नामवंत सुभद्रा. मग हिरावाईंनी स्वतःला नाटकात ओकून दिले. पुढील चार वर्षांत आठ नऊ नाटके नाट्यशाखेने केली. त्या सर्वांत नायिकेची भूमिका हिरावाईंकडे. शिवाय सुरेशाबाबू, कमलाबाई व सरस्वतीबाईही भूमिका करत. इतर भूमिकांसाठी त्या वेळेचे नावाजलेले नट घेतले जात. या नाटकांमध्ये संशयकल्लोळ, सौमद्र, पुण्यप्रभाव व विद्याहरण ही जुनी नाटके होती तशी स. अ. झुजांचे 'साखी थीरावाई', ना. सी. फडकेचा 'युगांतर', मामा बरेकरांचे 'जमाती ज्योत', कमलनूरकरांचे 'स्त्री पुरुष' ही नवी नाटके प्रथमच रंगभूमीवर येत होती.

पण रंगभूमी हिरावाईंना मानवली नाही. जाव अंगावर आला. गाण्यात त्यांनी कितीही 'बम्स भोअर' घेतले तरी अभिनयात त्या कमी पडत होत्या. इतर नाटक गडबड्यातील पाळ्यांमधून, दीनानाथ, नानासाहेब फाटक, फेदावराव दाते, या रथी-महार-यीच्या तोडीचे नट हिरावाईंच्या नाट्य-शाखेत नव्हते. त्यामुळे लोकप्रियतेचा भर लवकर ओसरला. त्यातच जुन्या नाटकांनी उत्पन्न थर दिले, पण नवी नाटके तोड्यात आली. 'जागती व्योत' व 'स्त्री-पुरुष' या नाटकांनी तर कर्जाचा डोंगर डोक्यावर लादला. १९३३ मध्ये 'नाट्यशाखा' बंद करावी लागली. नव्वद माणसांचा स्वर्ण चालवणे अशक्य झाले होते.

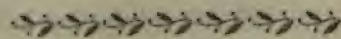
कर्जापोटी एक मोठे संकट हिरावाईंपुढे उभे झाले. कोटकर व वागळे या भागीदारांनी, व्यवस्थापक साधेतांच्या सहाय्यसलतीने, 'नाट्य-शाखे'च्या व्यवहारात हिरावाईंशी सबाही केली. शिफटांचे सगळे उत्पन्न परस्पर स्थितीत बाळगून, चाळीस हजारांचे कर्ज दस्तऐवज. त्यापैकी अर्ध्या रकमेच्या बसुळीनिमित्त नाट्यशाखेची सर्व मालमत्ता जप्त केली. उरलेल्या रकमेसाठी न्यायालयात दावा लावला. हिरावाईंची पुरती नाचकरी करण्यासाठी त्यांनी नादारी प्यावी असाही अर्ज केला.

हिरावाईं डगमगल्या नाहीत. त्यांचे मनोर्षय व बाणेंदारपणा या प्रसंगी कसाला लागले. नादा री घेता का !' म्हणून न्यायाधीशाने विचारले तेव्हा त्यांनी स्पष्ट नकार दिला 'कर्ज बत्ते फेडणार !' या प्रश्नाला त्यांनी सदेतोड उत्तर दिले, "नाटक कंपनी बंद झाली असली तरी माझ्या गळ्यातले माणं तर गेले नाही. गावोगाव हिंडून जलसे करीन व कर्ज फेडीन."

आणि हिरावाईंनी तंगोरा हाती घेतला. गावोगाव जलसे करून त्यांनी चार दोन वर्षांत कर्ज फेडले.

पुन्हा तोडाला रंग फसायचा नाही, असा हिरावाईंनी निश्चय केला होता. परंतु १९४३ साली मुंबई साहित्य संघाने मराठी रंगभूमीचा शताब्दी महोत्सव केला तेव्हा डॉ. माथेरानानी मिनतबारीने तो मोडायला लावला. २२ एप्रिल १९४४ रोजी साहित्य संघाच्या 'सीमद्र'मध्ये बालगंधर्वांपरोबर (अर्जुन) हिरावाईंनी तुमट्रेची भूमिका केली. पुढे तर हिरावाईंचा भाऊ कृष्णराव याने कंजाटदारी पद्धतीवर नटसंच उभा केला व 'सीमद्र', 'विद्याहरण', 'एकच प्याला' वगैरे जुनी नाटके घेऊन १९४७ ते १९५३ या सहा वर्षांत ईश्वर काढले. त्यात हिरावाईंनी नायिकांच्या भूमिका केल्या. पुढे १९६५ पर्यंत त्या नाटकांत तुरळक भूमिका करत होत्या.

'नाट्यशाखा' बंद झाल्यावर १९३४ ते १९३८ या चार वर्षांत हिरावाईंनी चित्रपटातही भूमिका केल्या. प्रथम भो. ग. रांगणेकर इट्टन वसल्यामुळे त्यांच्या 'मुक्तीमंदिर' या चित्रपटात, नंतर बाबुराव पेंटरांच्या 'प्रतिभा' मध्ये, नंतर रवीन्द्र

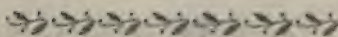
चित्रच्या 'संत जनाबाई' मध्ये, या व्यवसायात द्रव्यप्राप्ती करी शाली; पण कमलाबाईंना जसे चित्रपटात यश लाभले तसे हिराबाईंना मिळाले नाही. त्यांचे तिन्ही चित्रपट पडले. शेवटी पु. रा. भिडे यांनी हिराबाईंच्या ललत' रामावर एक अडीच तासांचा गीतपट काढला. त्यात हिराबाईंची काही इतर पदेही होती. पण तो प्रकाशात कधी आलाच नाही.

रंगभूमीच्या व चित्रपटाच्या व्यवसायात गुंतलेल्या असतानाही हिराबाईंचे गाणे बंद झाले नाही. त्यात थोडी ढिलाई आली असली तरी कार्यक्रम करणे सुरूच राहिले. १९७३ पर्यंत त्या गात होत्या. १९४९ साली त्या गाण्यांच्या जळझांसाठी आफ्रिकेचा दौरा करून आल्या. त्यांनी बरोबर जेलेल्या संचात नर्तक व जादूगारही होते. दोघ्यात तोटा सोसला पण पैसे कमावण्यासाठी संगीताचा इर्जा धरून दिला नाही.

हिराबाईंच्या जन्मापासून त्यांच्या आयुष्याला बळण लावले ते ताराबाईंनी. त्यांनीच हिराबाईंना घडवले असे म्हणता येईल. ताराबाईं फार कर्तबगार होत्या. अब्दुल करीम खाँचा सर्ष व्यवहार त्याच सांभाळत असत. त्यांच्यापासून वेगळे झाल्यावर त्यांनी हिंमतीने पाचही मुलांना वाटवले, शिकवले, व्यवसायाला लावले. मुलांचे सर्ष व्यवसाय व्यवहार त्या दखतेने सांभाळत असत. आयुष्यभर त्यांची मुलांसाठी प्रेरण चालली होती. हिराबाईंना त्यांनी गाणे शिकविले नाही; पण गुरू त्यांनीच घोषले. हिराबाई-कडून त्यांनी मागेवर खडा टेवून रियाज करून घेतला. गाण्यात जरा कुठे चुकले तर त्या लगेच चूक दाखवून देत. कार्यक्रमांसाठी होणाऱ्या प्रवासात त्या हिराबाईंची पाठ राखण करत असत. अब्दुल करीम खाँपासून वेगळे झाल्यावर तीन वर्षांच्या आत त्यांनी मुलांना उपजीविकेला लावण्यासाठी मुंबईत नूतन संगीत विद्यालय काढले. पुढे नाट्यशाळा त्यांनीच उभी केली व नाटकांच्या व्यवहारात त्या जातीने लक्ष घातत. २० ऑक्टोबर १९४६ रोजी त्या वारल्या.

हिराबाईंना बडविण्यात ताराबाईंनंतर कम लागतो सुरेशबाबूंचा. तेच हिराबाईंचे संगीतातील पहिले गुरू. अब्दुल करीम खाँच्या गायकीचा हिराबाईंवर संस्कार झाला तो सुरेशबाबूंकडून. या दोघा वहीण-भावांच्या वयात फक्त तीन वर्षांचे अंतर होते. वाळपणापासूनचा हा संवंगडी पुढे संगीत, रंगभूमी व चित्रपट या व्यवसायातही सोबत करत राहिला. अहंभीच्या काळात ही भावंडि मिळून जलसे करत असत. या दोघांनी कमलाबाई व सरस्वतीबाई या धाकट्या बहिणींनाही संगीतात तयार केले व आपल्या बरोबर रंगभूमी व चित्रपट व्यवसायातही पुढे आणले. १५ फेब्रुवारी १९५३ रोजी सुरेशबाबूंचे निधन झाले.

अब्दुल करीम खाँ बडीच असूनही त्यांचा हिराबाईंच्या आयुष्याला काही उपयोग झाला नाही. मुलींना गाणे शिकवायचे नाही असा त्यांचा दंडक होता. त्यामुळे सुरेश-

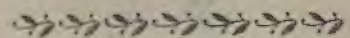

बाबूंना जसे त्यांच्याकडून गाणे मिळाले तसे हिराबाईंना मिळाले नाही. बयाच्या तेराव्या वर्षापर्यंत, म्हणजे गाणे शिकायला लागण्यापूर्वी, त्यांच्या कोवळ्या मनावर खांसाहेवांच्या गाण्याचा अयोध संस्कार झाला असेल तेवढाच. पुढे ताराबाईंनी मुंबईला वेगळे विन्हाड घाटल्यावर, १९३७ साली खांसाहेवांना, तामीळनाडूतील एका लहानशा रेल्वे स्टेशनवर, एकाही अवस्थेत मरण येईपर्यंत मुलांशी त्यांची भेट होऊ शकली नाही. तथापि खांसाहेवांकडे हिराबाईंचे हृदय ओढ घेत होते आणि आजतागायत हिराबाईंच्या मनात खांसाहेवांविषयी आदर आहे. गुरुजनांविषयी आदर हा हिराबाईंचा स्वभाव आहे. म्हणून त्यांच्या मनात बहीद खांसाही मानाचे स्थान आहे.

हिराबाईंच्या जीवनात नितांत प्रेमाचे व आदराचे स्थान होऊन बसलेली आणखी एक व्यक्ती म्हणजे माणिकचंद गांधी. सोलापूरच्या या उमद्या व्यक्तित्वाच्या रसिक धनिकाशी हिराबाईंचा १९२४ साली गांधर्व विवाह झाला. दोन वर्षांनी हिराबाईंना मुलगी झाली; पण ती दोन तीन दिवसातच मेळी. १९२८ साली त्यांना मुलगा झाला. तो गुरुनाथ ऊर्फ बाबा. माणिकचंदांनी हिराबाईंचा कलेतील गौरव व प्रतिष्ठा लक्षात घेऊन त्यांना सन्मानाने वागवले. कवीही त्यांना एकेरी हाक मारली नाही पण १९२९ साली नाटकात काम करण्यावरून त्यांचे तीव्र मतभेद झाले. माणिकचंदांचा विरोध डावलून हिराबाई रंगभूमीवर आल्या. त्यामुळे काही काळ पति-पत्नीमध्ये दुरावा उत्पन्न झाला. पण हिराबाईंची नाटके बंद झाल्यावर पुन्हा दिलजमाई झाली. माणिकचंदांच्या उतार बयात हिराबाई त्यांची काटी झाल्या. त्यांची दृष्टी गेली. त्यामुळे जेनांच्या तीर्थस्थानांची यात्रा करण्याची त्यांची इच्छा अपुरी राहिली. त्यांच्या त्या अपंग अवस्थेत हिराबाई, आपल्या बडील सबतीसह, त्यांना या यात्रेला घेऊन गेल्या. १९७९ साली त्यांच्या देहावसानापर्यंत हिराबाईंनी पतिव्रता धर्माचे त्यांची साथ केली.

ताराबाई, सुरेशबाबू [REDACTED] यांच्या निधनानंतर सर्व कुटुंबाची जबाबदारी हिराबाईंवर पडली आणि ती त्यांनी आईच्या ममतेने व समर्थपणे पार पाडली. स्वतःची व भावंडांची मिळून २०-२५ माणसे कुटुंबात आहेत. त्यांची शिक्षणे, लग्ने, वगैरे सर्व सोपस्कार हिराबाईंनी व्यवस्थित केले.

आता हिराबाई कृतकृत्य आहेत. बयाची ८० वर्षे पुरी होताहेत. सर्व शक्ती क्षीण झाल्या आहेत. पण सार्थ जीवन जगल्याचे समाधान त्यांच्या मुद्रेवर दिसते. मनात त्या शांत व तृप्त आहेत. त्यांच्या 'स्वरविलास' संग्रहात दोनच पिकली पाने. त्या स्वतः व कमलाबाई. बाकी घर, मुलगा, सून, भाचरे, नातवंडे या हिरव्या पानांनी राजवजलेले. या कुलत्या प्रपंचाकडे परतीरी लागलेल्या डोळ्यांनी निलेंप कोंतुकाने पाहत काळ कंठत आहेत.

भजन

ताल—कैहरवा [मात्रा ४]

राधेकृष्ण बोल मुखसे । राधेकृष्ण बोल तेरो क्या लगोगा मोल ॥ ध्रु० ॥
 हाथ पाव नहीं हिलना । दसवीस कोस नहीं चलना । कुछ गिरे गाठ नहीं छुटना ।
 तेरे मनकी गुंडी खोल । तेरो क्या लगोगा मोल ॥ १ ॥
 कौल बचन दे आया । इस मायाने मन लुभाया । उस मायाने धेर गिराया ।
 उस ठगनीका पन्ना छोट । तेरो क्या लगोगा मोल ॥ २ ॥

नी नी सा रे	सा नी सा नी ध नी प ध	म प ध नी रे सा नी	ध नी ध प म म प गु	रे ५
- ० ० ० ० ० ० ० ०	० ० ० ० ० ० ० ०	० ० ० ० ० ० ० ०	- ० ० ० ० ० ० ० ०	- ०
रा धे कृ णा	बो . . ल मु ख से .	. . रा . धे कृ णा	बो . . . ल मु ख से	.
+	१	१	१	१
म गु रे गु	सा ५ सा धे सा रे गु	रे ५ म गु रे गु रे	सा सा नी नी नी सा	सा रे सा नी सा नी
- ० ० ० ० ० ० ० ०	- ० ० ० ० ० ० ० ०	- ० ० ० ० ० ० ० ०	- ० ० ० ० ० ० ० ०	- ० ० ० ० ० ० ० ०
रा धे कृ णा	बो . ल ते . रो .	. . क्या ल नी . गा	मो ल क्या ल नी गा	मो . . . ल
+	१	१	१	१

मित भाषिणी तीच कुलकाभिनीं गृहिणी । रुचिर बच वदुनी भूपती स्वकुल कुलाचार राखोनी ॥
 केवि मिळे त्या जगी मान्यता । अविनय त्या यरि ती वाक्पटुता ।
 कुल-कळंकिनी ठरौती बनिता । भीरविती जरी सदाचार सोडोनी ॥ १ ॥

[illegible]

॥ अंतरा १ ॥

ग म ध	प ध प नी ध प	ऽ म् प नी ध प ग	ग
मा . .	ग ला मु के . . ला	अ स शी . ल . दे . वा	
	१	१	+
रे ग म् ग ग म्	रे सा ग म्	ध प म् ध प म ऽ ग ऽ म्	
. . . . .	. . . . .	. . . . .	
१	ज म	वि ला . . . . रा . न	+
ग म् ग म्	रे	नों सा रे सा नों ऽ सा ग ग ग्	
१	सा ऽ सा	ने . . . ची . +	
ग म् ग म्	मे वा . दी	रे ग म् ग म्	
१	१	१	
वा	रे ग म् ग म्	रे ग म् ग म्	
प प म् प नी ध प ग	वे	से १	ही
१	१	१	+
गो ङ मा . . . तु . नी			

[illegible]

[illegible]

पद मध्यमग्राम

नंदलाळा नाचरे नाचरे नाचरे पयसी वांचते वाळा ॥ धू ॥
नयन मनोहर तू वसनीळा थांबू नको चळ नाचरे नाचरे । झाले वेडी मी बघ राधा ।
काय सांगू सखयाना । काय जादू केलेत शामा । एकदाच चळ नाचरे नाचरे ॥ १ ॥

[illegible]

ॐ ऐ ऐ ऐ ऐ ग म ग रे सा ॐ	सा ॐ	ग रे ग रे ग म ग रे	प ॐ	म ॐ
ॐ पा यी बां . . . धी ते .	बा . . . ला ॐ	ॐ	ॐ	ॐ

॥ अंतरा ॥

प प प नी सो नी प नी प म ग ॐ	ॐ . . . हर ॐ	ॐ प प नी सो नी प म ग ॐ	ॐ	ॐ
म ग न म . . . नो . . .	ॐ . . . हर ॐ	ॐ प प नी सो नी प म ग ॐ	ॐ	ॐ
ॐ ऐ ॐ सा ॐ	ॐ नी सो ॐ म प म प म ॐ	ॐ प प नी सो नी प म ग ॐ	ॐ	ॐ
ॐ . . .	ॐ धां बू न को . . . चल ॐ	ॐ ना व रे . . .	ॐ	ॐ
नी ध प म ग म ध प म ध प ॐ	ॐ प नी प, प नी प, प नी प ॐ	ॐ ना व रे . . .	ॐ	ॐ
ॐ ना . . .	ॐ का . . . ले . . .	ॐ ना व रे . . .	ॐ	ॐ

होरी खेलो मोसे नंद । नंदलाल आबो आबो । वो तो संग लीये
सब ग्वाल बाल । आबो आबो ॥ अंतरा ॥ केसर रंग मैं डारुंगी तुमपर ।
और मंदंगी गुलाल लाल । आबो आबो आबो ॥ १ ॥

[illegible]

पद (राग— पटदीप)

ताल : अध्या त्रिताल [८ मात्रा]

ही कोण मधुरानना । अंगना विमल लोचने दीपवी तारांगणा ॥ अंतरा ॥
 संगीत छहरी निर्मोनी ल्या । करिते विहारा ही हंसीका ।
 हृदयों भावना मधुर संवेदना ॥ १ ॥

नी

प नी सी रे' सी ध प म ध प प गु म प
 ही . . . को ण . म . धु . रा . न

सा ५ सा रे' सा नी ध नी सा ५ गु म ५ रे सा
 ना . . . . . ओं . . . ग ना

म

सा गु म गु रे' सा नी सा गु म प नी सी रे' सा रे' सा
 विमल लो . च ने दी प वी ता . रां ग णा .

सा रे' सा नी सी नी ध नी ध म प नी सा रे' म ध प प गु म प सा
 ना . . . . . म . धु . रा . न ना

॥ अंतरा ॥

प प प म ध प प ग म ड प नी सा रे रे सा रे
 सं गी त ट ह री नि र सा नी ल्या
 १ ३ १ ७

सा नी ड नी ड सा ध ध प ग सा ग म प म प ग म प नी ड सा
 रा ही ह सी का ह द थी भा व ना
 १ ७ १ ३

रे सा रे सा नी सी नी ध नी ध म प नी सा रे नी ध प ग म प
 द ना ना सी नी ध म ध रा ना
 १ ३ १ ७

म नी सा रे रे सा रे
 क री ते वि हा
 १ ३

सा नी ड सा ध ध प ग म प नी ड सा
 वे

सा ना
 १

॥ अंतरा ॥

[illegible]

परिशिष्ट ४

काही निवडक जाहिराती

पुणे नूतन संगीत विद्यालयातर्फे

गुरुवार ता. १६-१०-२४ रोजी

पुणे-नूतन आर्यभूषण थिएटरांत

गायन-वादनाचा जलसा

ब्रामोकोनमध्वे मुख्याध्यक्ष पेंतलेल्या रेकार्डस्मुळे केवळ महाराष्ट्रातच नव्हे तर अखिल हिंदुस्थानात कंठमाधुर्य व गायन-शास्त्रनिपुणता याबद्दल प्रसिद्ध पादलेल्या नूतन संगीत विद्यालयातील संशिक्षक मिसेस हिराबाई बडोदेकर व मी. सुरेश बाबु यांचा गायन-वादनाचा जलसा पुणे नूतन आर्यभूषण थिएटरात कारच घाटाने होणार आहे रासिकानी ही संधि दवडू नये.

म्यानेजर नूतन संगीत विद्यालय, पुणे.

फक्त एकच जलसा.

सौ. हिराबाई बडोदेकर यांच्या

गायन-वादनाचा जलसा

शुक्रवार तारीख १५/१०/२६ रोजी रात्री ९ वाजता

किलोस्कर थिएटरमध्ये होईल

म्यानेजर-श्री. वाय. केडकर.

शेवटचे खेळ]

॥श्रीदत्तप्रसन्न॥

[शेवटचे खेळ

(गायनहिरा) सौ. हिराबाई बडोदकर

—यांची—

नाट्यशास्त्रा) नूतन संगीत विद्यालय (नाट्यशास्त्रा

—पु णें कि लो स् क र थि ए ट रां त—

गुरुवार ता. ८-९-३२ रात्री ८॥ वाजतां
प्रसिद्ध कादंबरीकार प्रो. ना. सी. फडकेकृत

संगीत] यु गां त र [नवा खेळ

शुक्रवार ता. ९/९/३२ रात्री ८॥ वाजतां

डायरेक्टर
के.एम.हर्बाकर)

सौ भ द्र

(जनरल मॅनेजर
व्ही.के. परचुरे

तिकिटें किलोस्कर थिएटरांत दररोज
सकाळीं ८ ते १० व दुपारीं २ ते ६ पर्यंत विकत मिळतील.

रेकार्डस्वर घेतलेलें

पहिलेंच

संगीत मराठी

नाटक

शंभरावी मुलगी

या नाटिकेंत सौ. दुर्गाबाई खोटे, सौ. हिराबाई बडोदेकर,
सौ. कमलाबाई बडोदेकर, श्री. लोंढे वगरे सुप्रसिद्ध
नट नटीनी कामे केली आहेत.

रुबी रेकॉर्ड कंपनी, फोर्ट, मुंबई

